

boş

**DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ
SİYASET VE KÜLTÜR DERGİSİ**

**Yıl: 6 / Sayı: 34 / Temmuz - Ağustos 2015 / ISSN 1309-601X
İki ayda bir yayımlanır.**

Sahibi

GÜNTÜLÜ EĞİTİM YAYINCILIK VE TİC. LTD. ŞTİ.

Editör

Prof. Dr. Kamil Aydın

Sayı Editörü

Prof. Dr. Salim Gökçen

Yayın Kurulu

**Prof. Dr. Kamil Aydın
Prof. Dr. Mustafa Erdem
Prof. Dr. Necdet Hayta
Prof. Dr. Yaşar Kaya
Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran
Prof. Dr. Zuhâl Topçu
Prof. Dr. Vahit Türk**

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Nebahat Akbaş

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Net Ofset

**Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın – Hakemli Dergi
Taranılan İndeksler: ASOS İndeks**

Büro İç Hizmetler

Atakan Türkyılmaz

Adres: 1. Cad Nu.: 43/4

06520 Balgat-Ankara

Tel: +90 (312) 287 88 99

Faks: +90 (312) 285 44 99

Web: www.turkizdergisi.com.tr

e-posta: bilgi@turkizdergisi.com.tr

Fiyatı: 15 TL

Basım Yeri

Net Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

www.netmatbaacilik.net

Necatibey Cad. Lale Sok. Nu.: 21/27 Yenışehir/Ankara

Tel-Faks: 0.312.230 07 23

Basım Tarihi: Temmuz 2015 – Ankara

Abonelik Ücreti (Yıllık)

Yurt içi: 90 TL

Kurumsal abonelik: 180 TL

Yurt dışı:

Avrupa ve Orta Doğu ülkeleri: 75£

ABD ve diğer ülkeler: 100\$

Abonelik için: 0.312.287 88 99

Nu.lı telefondan Atakan Türkyılmaz

BİLİM, DANIŞMA VE HAKEM KURULU

Prof. Dr. A.Kadir Yuvalı Erciyes Ü
 Prof. Dr. Azmi Yetim Gazi Ü
 Prof. Dr. Celalettin Yavuz Türksam
 Prof. Dr. Çetin Elmas Gazi Ü
 Prof. Dr. Enver Bozkurt Kırıkkale Ü
 Prof. Dr. Esmâ Şimşek Fırat Ü
 Prof. Dr. Hacı Duran Adıyaman Ü
 Prof. Dr. H.İbrahim Yalın Gazi Ü
 Prof. Dr. Hikmet Öksüz KTÜ
 Prof. Dr. Hüsnüye Canbay İnönü Ü
 Prof. Dr. İsmail Yakıt Akdeniz Ü.
 Prof. Dr. Kadir Arıcı Gazi Ü
 Prof. Dr. Kamil Aydın Atatürk Ü
 Prof. Dr. Kemal Üçüncü KTÜ
 Prof. Dr. Mehmet Saray Yeditepe Ü
 Prof. Dr. Mehmet Şahingöz Gazi Ü
 Prof. Dr. Mevlüt Karakaya
 Prof. Dr. Musa Şaşmaz Niğde Ü
 Prof. Dr. Musa Taşdelen Sakarya Ü
 Prof. Dr. Mustafa İlbaş Gazi Ü
 Prof. Dr. Nadim Macit Ege Ü
 Prof. Dr. O.Üçler Bulduk Ankara Ü
 Prof. Dr. Recai Coşkun Sakarya Ü
 Prof. Dr. Recep Kılıç Ankara Ü
 Prof. Dr. Sabahat Deniz Marmara Ü
 Prof. Dr. Sadettin Gömeç Ankara Ü
 Prof. Dr. Suna Başak Gazi Ü
 Prof. Dr. Temel Çalık Gazi Ü
 Prof. Dr. Tevfik Gülsoy Gaziantep Ü
 Prof. Dr. Vahit Türk Kültür Ü
 Prof. Dr. Yaşar Özbay Gazi Ü
 Doç. Dr. Faruk Bilir Selçuk Ü
 Doç. Dr. Giray Saynur Derman Sakarya Ü
 Doç. Dr. Hanife Güz Gazi Ü
 Doç. Dr. Hasan Ali Karasar Bilkent Ü
 Doç. Dr. İlyas Topsakal İstanbul Ü
 Doç. Dr. Kutluk Kağan Sümer İstanbul Ü
 Doç. Dr. Salim Gökçen Erzincan Ü
 Doç. Dr. Selçuk Duman Gazi Osman Paşa Ü
 Doç. Dr. Şeref İba Çankaya Ü
 Doç. Dr. Taner Tatar İnönü Ü
 Doç. Dr. Timuçin Kodaman S.Demirel Ü
 Doç. Dr. Toğrul İsmayıl Tobb Ü
 Doç. Dr. Yaşar Kaya İnönü Ü

Doç. Dr. Yonca Anzerlioğlu Hacettepe Ü
 Yrd. Doç.Dr. Ahmet Turgut Niğde Ü
 Yrd. Doç. Bülent Yavuz Gazi Ü
 Yrd. Doç. Dr. Cevdet Şanlı Yıldız Teknik Ü
 Yrd. Doç. Dr. Köksal Şahin Sakarya Ü

Yurtdışı Temsilciler

Doç. Dr. Abdülmecit Nuredin (Makedonya)
 Doç. Dr. Fariz Ahmadov (Azerbaycan)
 Doç. Dr. Ergin Jable (Kosova)
 Doç. Dr. Leniyara Selimova (Kırım)

Yurtiçi Temsilciler

Doç.Dr. Abdullah Temizkan Ege Ü
 Doç.Dr. Bülent Bayram Kırklareli Ü
 Doç Dr. Hasan Hüseyin Arı Van Yüzüncüyıl Ü
 Doç.Dr. İbrahim ERDAL Bozok Ü
 Doç.Dr. Mustafa Arslan Pamukkale Ü
 Doç Dr. Selahattin Bekki Ahi Evran Ü
 Doç.Dr. Talip Yıldırım Uşak Ü
 Yrd. Doç. Dr. Ahmet Atalay Artvin Çoruh Ü
 Yrd. Doç.Dr. Ahmet Dogan Osmaniye Korkut Ata Ü
 Yard.Doç.Dr. Ahmet Karaçavuş Karadeniz Teknik Ü
 Yrd. Doç. Dr. Barış Çiftçi Nevşehir Ü
 Yrd. Doç Dr. Cafer Tayyar Ateş Mustafa Kemal Ü
 Yrd. Doç Dr.t Önder Bilgili Akdeniz Ü
 Yrd Doç.Dr Rafet Aydın Mehmet Akif Ü
 Yrd. Doç Dr. Recep Özkan Niğde Ü
 Yrd. Doç. Dr. Sultan Murat Topçu Erciyes Ü
 Yrd. Doç.Dr. Şaban Doğan İzzet Baysal Ü
 Yrd. Doç. Dr. Tahsin Yıldırım Aksaray Ü
 Yrd. Doç. Dr. Tamer Üstüner, Kahramanmaraş Sütçü Ümam Ü
 Yrd. Doç.Dr Tuğrul Yürük Çukurova Ü
 Arş. Gör. Mehmet Tamer Kaya Afyon Kocatepe Ü
 Arş.Gör. Muhammed Salman Cumhuriyet Ü
 Arş. Gör. Ümit Polat Ankara Ü
 Arş.Gör. Yüksel Eroğlu Uludağ Ü
 Öğr. Gör. Salih Arslan Bilecik Şeyh Edebali Ü
 Öğr. Gör. Yunus Emre Tekinsoy Gaziosmanpaşa Ü
 Yrd. Doç. Dr. Yasin Şerifoğlu, Kastamonu Ü

İÇİNDEKİLER

Editör - Sunuş	7
Taştaki Türkleri Okumak / Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN	9
Kosovada'ki Tarihi ve Kültürel Mirasımız Meşhed-İ Hudavendigâr / Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU	53
Türk – İslam Medeniyetinde Şehir / Doç. Dr. Ümit KILIÇ	85
Türk Dünyasında Evrenin Yaratılışı Hakkındaki Efsaneler / Memetkul CORAYEV - Aktaran: Yrd. Doç. Dr. Filiz KIRBAŞOĞLU	111
Şamanizmin Anadolu'ya Yansıması: Erzincan İl Örneği / Yrd. Doç. Dr. Kader ALTIN	123
Türk Edebiyatında Anadolu'ya Geri Dönüş -1- / Yrd. Doç. Dr. Hatem TÜRK	141
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkçülük ve Türk Tarih Yazıcılığı Yrd. Doç. Dr. Uğur AKBULUT	151
Türk Devletlerinde Hakimiyetin Paylaşılmazlığı- Yönetim Ortaklığı Geleneği / Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI	169

boş sayfa

SUNUŞ

Düşünce Dünyamızda Türkiz dergimizin bu sayısını, Türk Dünyasında Kültür ve İnanışlar başlığı altında özellikle kültürün içeriğini oluşturan sanat, edebiyat, gelenek, görenek ve inanç sistemleri bağlamında yapılan alan çalışmalarına ayırdık. Bu yüksek kalibreli akademik araştırmalar geçmişten günümüze tarihi ve kültürel hafızalarımızı canlı tutan anıtlardan, mezarlara ve yaşam biçimlerine uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. “Tarihteki Türkleri Okumak” başlıklı çalışmada Türk Milletinin varlığının dünyanın birçok coğrafyasında varlık mührü olarak kalıcı ve somut eserlerde vücut bulduğu bilimsel verilerle ifade edilmektedir. Diğer bir çalışmada ise, Balkanlardaki en kalıcı kültürel miraslarımızdan “Meşhed-i Hudavendigâr” ın günümüze kadarki varlık süreci anlatılmaktadır. Öte yandan, Türk-İslam medeniyetinde şehir kavramı örneklerle enine boyuna ele alınmaktadır. Yine Türk dünyasında geçmişten günümüze inanç sistemleri tören ve ritüelleriyle araştırma konusu olurken, bir başka incelemede Şamanizm’in Anadolu’ya yansısı örnek bir çalışmayla gündeme gelmektedir.

Bu sayımızda dikkatleri çeken diğer önemli konular arasında, yönetim sistemleri ve tarih yazıcılığı da bulunmaktadır. Türk dünyasına sanattan edebiyata, düşünceden inanç sistemlerine kadar farklı bir çerçeveden bakılan bu sayımızın akademik ve entelektüel camiaya özgün bir katkı sağlayacağını umar iyi okumalar dileriz.

TAŞTAKİ TÜRKLERİ OKUMAK

PROF. DR. ALPASLAN CEYLAN*

Herhangi bir milletin tarihi incelenirken, o milletin yaşamış olduğu coğrafya ve üzerindeki toprakların siyasi ve kültürel yönleri anlaşılırken, Türk Tarihi denilince, bir topluluğun belirli bir coğrafyadaki tarihi anlaşılmaz. Türk adını taşıyan özel adlarla anılan Türk topluluklarının çeşitli coğrafyalarda ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılmaktadır. Türk tarihini incelerken iki nokta göz önünde tutulmalıdır. Birincisi; Türklerin dağınık bir şekilde yaşamalarından dolayı aynı zaman dilimi içerisinde tarihlerini bir bütün olarak ele almak oldukça zordur. İkincisi ise; milletlerin tarihleri vatan topraklarının çevresinde gelişirken Türk milleti tarihlerini çok çeşitli coğrafyalarda oluşturmuştur.

Farklı coğrafyalarda yaşama bölünmeyi de kaçınılmaz kılmıştır. Türklerin bir kısmının yerleşik hayata geçmesi Türk toplulukları arasında siyasi, ekonomik ve kültürel yönden birbirlerinden ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bir kısım Türk toplulukları buldukları coğrafyada iktidarın zirvesine çıkmışlardır. Aynı zaman diliminde farklı coğrafyalarda büyük devletler kuran Türk toplulukları bulunması

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Tarihçiler, Türklerin anayurdunu Çin kaynaklarına dayanarak Altay dağları olduğunu ifade etmektedirler. Sanat tarihçileri, kuzeybatı Asya sahasının, kültür tarihçileri Altay-Kırgız bozkır sahasının veya Baykal Gölünün güneybatısının, etnologlar İç Asya'nın kuzey bölgelerinin, antropologlar Kırgız bozkırı - Tanrı Dağları arasının, bazı dil bilimciler ise Altayların veya Kingan Dağlarının doğu ve batısının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bölgede yapılan dil araştırmaları da Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizinin kuzey ve kuzeydoğu bozkırlarının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ortaya koymuştur.

Türklerin dünya tarihinde derin izler bırakmasını sağlamıştır.

Türk tarihini incelenmesinde önemli hususlardan bir tanesi de yazılı tarihten önceki Türk kültür tarihinin arkeolojik kaynaklarına yeni bakış açıları getirmek olmalıdır.

Tarihçiler, Türklerin anayurdunu Çin kaynaklarına dayanarak Altay dağları olduğunu ifade etmektedirler. Sanat tarihçileri, kuzeybatı Asya sahasının, kültür tarihçileri Altay-Kırgız bozkır sahasının veya Baykal Gölünün güneybatısının, etnologlar İç Asya'nın kuzey bölgelerinin, antropologlar Kırgız bozkırı - Tanrı Dağları arasının, bazı dil bilimciler ise Altayların veya Kingan Dağlarının doğu ve batısının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bölgede yapılan dil araştırmaları da Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizinin kuzey ve kuzeydoğu bozkırlarının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ortaya koymuştur.¹

Türk Dünyasının Coğrafyası

Türk Dünyasının çok büyük bir kısmı Ön Asya ile Orta Asya'da yer alırken küçük bir bölümü Avrupa'da yer almaktadır. Türk Dünyası yeryüzü üzerinde Ekvatora göre kuzey yarım kürede, baş meridyene göre de, doğu yarım kürede yer almaktadır. Matematik konum olarak yaklaşık 20° Doğu (Balkanlar), 90° Doğu (Turfan Havzası) boylamları ile 35° Kuzey (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti), 55° Kuzey (Kazakistan) enlemleri arasında yer almaktadır. Yaklaşık dikdörtgene yakın bir yapısı bulunmaktadır. Türk Dünyasının toplam yüzölçümü 10,5 milyon km²'yi bulmaktadır ki, bu da Avrupa kıtasının yüzölçümünden fazladır.

Türk Dünyası kuzeyde Rusya Federasyonu, doğuda Arap ülkeleri, batıda Avrupa ülkeleri ile sınırlıdır. Türk ülkelerinin bütünü orta kuşakta yer almaktadır. İklim özellikleri bakımından toprakları tarım ve hayvancılığa elverişlidir. Doğu ve Batı Türkistan'ın alçak yaylalarıyla ve geniş ovaları tarıma elverişli alanları oluşturur. Buraların geçim kaynağını tarım oluşturmaktadır. Yine Azerbaycan'da ve Anadolu'da yer alan ovalar ve alçak yaylalar tarım sahalarını oluşturmaktadır. Orta Asya'nın dağlık sahalarında ve bozkırlarında geçim kaynağını hayvancılık oluşturmaktadır. Kafkaslarda, Azerbaycan'da ve Anadolu'nun dağlık kesimlerinde de hayvancılık ön planda yer almaktadır. Coğrafi birliktelikten de anlaşıldığı üzere Türklerin yaşadıkları yerler arasında uzak mesafeler olmasına rağmen hayat tarzları arasında bir birliktelik bulunmaktadır.²

Orta Asya'da yüksekliği yer yer 7000 m'yi aşan sıradağlar genellikle Alp – Himalaya dağ kuşağı içerisinde yer alır. Orta Asya'da geniş bozkırlar ve çöllerin yer aldığı geniş düzlükler ile dağların arasında kalan büyük çukur sahalar ve göller bulunmaktadır. Orta Asya'da üç büyük kapalı havza vardır. Batıda Hazar Denizi, Balkaş Gölü, doğuda Altay ve Tanrı Dağları arasında Çungarya, Tanrı ve Altay-Karakurum Dağları arasında tarım havzalarıdır.

Türk dünyasının önemli akarsuları bulunmaktadır. Bunlardan Orta Asya'da Aral Gölüne dökülen Ceyhun (Amu Derya) ile Seyhun (Sri Derya) tarım havzasını sulayan Tarım Nehri, Kazakistan'da İrtiş Nehri, Ön Asya'da Anadolu'dan doğup Mezopotamya'yı sulayan Fırat, Dicle ile Orta Anadolu'ya hayat veren Kızılırmak, Doğu Anadolu'dan doğup İran Azerbaycan geçip Hazar Denizine dökülen Aras, yine Anadolu Çoruh ve Kura Nehirleri sayılabilir.

Orta Asya'da Aral, Balkaş, dünyanın en yüksek ikinci gölü Isık Göl ile dünyanın en büyük gölü olan Hazar yer almaktadır. Ayrıca çok sayıda küçük göller bulunmaktadır. Anadolu'da ise Van Gölü ve Tuz Gölü'nün yanı sıra çok sayıda küçük göl vardır. Ayrıca İran'da bulunan Urmiye Gölü ile Ermenistan'da yer alan Gökçe (Sevan) Gölü sayılabilir.

Orta Asya'da yüksek sıradağlar bulunmaktadır. Pamir dağlarının uzunluğu 800 km olup, yüksekliği 5000–7000 m arasında değişmektedir. Pamir dağlarının en yüksek tepesi 7495 m'dir. Güney kanatta uzanan güneydoğu bölümünde Himalaya ve Karakum, güneydoğu bölümünde Hindikuş ve Kuzeydoğusunda Tanrı Dağları uzanır. Tanrı Dağları Kırgızistan ile Doğu Türkistan arasında 1500 km uzunluğundadır. Tanrı dağlarının 4000 m'den yüksek kesimleri buzullar ile kaplıdır. Tanrı Dağlarının en yüksek tepesi ise 7439 m'dir. Kafkas Sıradağları Karadeniz ile

Hiç şüphesiz Türk Kültürünün merkezi Orta Asya'dır. Bütün bilim adamları bu konuda hem fikirdir. Türklerin Orta Asya'da oluşturdukları zengin kültürleri batıya doğru yapmış oldukları seferlerle götürmüş olduklarını görmekteyiz. Yani Türkler, Türk Kültürünü yayılmış oldukları coğrafyalarda yol ve yön gösterici olarak kullanmışlardır. Türk boyları kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru ilerlerken, madencilik, dokumacılık, hayvancılık, dericilik ve at binicilik gibi kültür kazanımlarını da beraberlerinde taşımışlardır.

Hazar Denizi arasında kuzeybatı ve güneydoğu doğrultusunda uzanır. Büyük Kafkasların 1300 km uzunluğa sahip olup yüksekliği 2000 m'nin altına düşmez. Kafkas Dağlarının en yüksek tepesi Elbruz 5642 m'dir. Anadolu'nun en yüksek dağı Ağrı Dağıdır. Ağrı Dağının yüksekliği 5137 m'dir. Anadolu'da Toros Dağları önemli sıradağlardandır. Türkiye'nin Akdeniz kıyılarına paralel olarak uzanır. Toros dağlarının en yüksek tepesi 3767 m ile Kızılkaya zirvesidir. İran coğrafyasında Zağros Dağları bulunmaktadır. Zağroslar İran'ın Irak sınırından Basra Körfezinin güneyine kadar uzanır. Zağros Dağlarının uzunluğu 1500 km olup en yüksek tepesi 5098 m'dir.

Türk Dünyasının nüfusu bağımsız, bağımlı ve diğer ülkelerde yaşayanlarla birlikte 300 milyonu bulmaktadır. Bu nüfus içerisinde % 60'ı bağımsız Türk ülkelerinde, % 22,3'ü bağımlı ülkelerde, % 16'sı başka ülkelerde, %1,5 ise diğer ülkelerde yaşamaktadır. Türk Dünyasının % 54,8'i şehirlerde yaşamaktadır. Şehirleşmenin en yüksek olduğu ülke ise % 66,3 ile Türkiye'dir.³

Türk Kültürünün Erken Evreleri

Hiç şüphesiz Türk Kültürünün merkezi Orta Asya'dır. Bütün bilim adamları bu konuda hem fikirdir.⁴ Türklerin Orta Asya'da oluşturdukları zengin kültürleri batıya doğru yapmış oldukları seferlerle götürmüş olduklarını görmekteyiz. Yani Türkler, Türk Kültürünü yayılmış oldukları coğrafyalarda yol ve yön gösterici olarak kullanmışlardır. Türk boyları kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru ilerlerken, madencilik, dokumacılık, hayvancılık, dericilik ve at binicilik gibi kültür kazanımlarını da beraberlerinde taşımışlardır.

Arkeolojik kazılardan Orta Asya'da insanların Paleolitik çağdan başlayarak yaşam sürdürdüklerini anlamaktayız.⁵ İnsanlar, Paleolitik çağda mağaralarda ve kaya altı sığınaklarında yaşamışlardır. M.Ö. 5000'lerde başlayan ve geçiş dönemi olarak ta kabul edilen Mezolitik Çağda insanlar, genellikle ormanlık alanlarda yaşıyor ve basit silahlarla avcılık yapıyorlardı.⁶ Mikrolit alet yapan bu çağ insanı, avcılık ve balıkçılık ile geçiniyorlardı. Doğadaki bitkilerden faydalanıyor ve bazı küçükbaş hayvanları evcilleştiriyorlar, bazı hayvanlara ise kutsallık atfediyorlardı. Bu dönemdeki Orta Asya'daki en önemli kültürlerden bir tanesi de Anav kültürüdür.

Anav Kültürü

1904 yılında Pampelly'in başkanlığında Anav'da yapılan kazı çalışmaları, Türkmenistan Eskiçağ tarihini aydınlatmıştır.⁷ Anav'da ve Gün orta tepelerinde kazı çalışmaları yapılmıştır. Demirkazık Tepesi, Anav I ve Anav II, Gün ortası Tepesi ise Anav III ve IV olarak adlandırılmıştır. Anav I ve Anav II, Mezolitik Çağ'a yerleştirilmiş, Anav II ve IV ise Demir Çağına yerleştirilmiştir.⁸ M.Ö. 4000-1000 yılları arasına tarihlendirilen bu kültür insanı, güneşte kurutulmuş tuğladan evler yapmıştır. Anav insanı çiftçilik ve hayvancılıkla geçimini sağlıyordu. At, koyun ve sığır evcilleştirilmiş ve besleyicilik yapılmaya başlanmıştır. Anav Kültürü bölge için stratigrafik bilgi veren önemli bir merkezdir. Daha sonra 1950'li yıllarda B. T. Kuftin ve M. Masson tarafından Namazgâh'ta yapılan kazılarda bu stratigrafi kullanılmıştır. Namazgâh I ve IV ile Anav Kültürü aynı çağa denk gelmektedir. Kısaca Namazgâh da Anav Kültürünün bir yerleşkesidir. Bu kültürde insanlar arpa ve buğdayı dibeklerde öğütmüş, un ve ekmek yapmıştır. Aynı zamanda madeni işlemler ve çeşitli süs eşyaları yapmışlardır. Anav Kültürü yaklaşık, 3000 yıl sürmüş Hazar Denizi'nden Hindistan'a ve Mezopotamya'ya kadar yayılmıştır.⁹ Anav Kültürünü yaratan topluluğun hangi millet olduğu tespit edilememiştir. Ancak bazı bilim adamları bu kültürü, Erken Türk Kültürü olarak kabul etmektedirler.¹⁰ Anav Kültürü aynı zamanda Türk Kültürünün ana unsuru olan atın görüldüğü kültür olması sebebiyle de önemlidir.

Afanasyevo Kültürü

M.Ö. III. Binde Ural Altaylarda ortaya çıkan önemli bir kültür de Afanasyevo kültürüdür. M.Ö. 3000-1700 tarihleri arasında Abakan bozkırlarında ortaya çıkmıştır. İsmi önemli buluntu yeri olan Afanasyevo'dan almaktadır. Bozkır yaşantısının karakteristik özelliklerini göstermektedir. Bu kültür, Altay Dağları'ndan Volga Nehri'ne kadar geniş bir alana yayılmıştır.¹¹ Afanasyevo Kültürü M. O. II. Binde de varlığını sürdürmüştür. Madeni işleyen Afanasyevo insanı, bakırdan bizler, bıçaklar, küpeler ve çeşitli maden işlemeli aletler yapmışlardır. Keramikte ise tek

renkli çanak çömleğin yanı sıra kırmızı ve beyaz renklerle süslemeli basit çömlekler üretmişlerdir.¹² Kemikten iğneler ve çakmaktaşıdan yapılan ok uçları bu kültüre ait önemli verilerdir.

Afanasyevo insanının geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Özellikle ilkel tarıma geçilmesi Afanasyevo insanının kültürel anlamdaki en büyük başarısıdır. Afanasyevo kurganlarında at ve koyun kemiklerinin ilk defa aynı anda ortaya çıktığı görülmüştür. Eski Türklerin toplumsal hayatının önemli bir parçasını oluşturan at ve koyunun bir arada bulunması, Türk kültür tarihi açısından son derece önemlidir.¹³

Andronovo Kültürü

Afanasyevo Kültürünün devamı olarak kabul edilen Andronovo kültürü, M.Ö. 1700-1200 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Bu kültür, Altay Dağları'nın güneyinden Yenisey'e, Tanrı Dağlarından Ural Nehrine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. En önemli buluntu veren yerleşim alanı Minusinsk Havza'sıdır.¹⁴ Andronovo Kültürünü oluşturan insanların: "beyaz tipte" atlı savaşçı bir kavim olan Türklerin atalarının yaratmış olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵ Göçebe ve savaşçı bir kavim olan Andronovo Kültürünün taşıyıcıları M.Ö. 1700'lerden sonra yavaş yavaş Orta Asya'ya egemen olmuşlardır. Andronovo Kültürü madencilikte oldukça ileri bir seviyeye gelmiştir. Metal oksit cevherini çok kullanmışlar, madeni silahların yapımında balçıktan ve taştan yapılmış kalıplar yapmışlardır. Kurganlardan çıkan buluntular arasında tunçtan ve altından yapılmış süs eşyaları yer almaktadır. Altın ve tunç eşyaların ilk örneklerine Andronovo kültüründe rastlanmaktadır. Andronovo insanı keramik eşya yapımında oldukça maharetlidir. Çanak çömlek yapımında geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz ve süslü çömlekler tercih edilmiştir. Ayrıca kemik ok uçları ve iğneler, hançerler, baltalar yapmışlardır. Hayvancılıkta gelişme kaydeden Andronovo insanı at ve koyun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeye başlamışlardır. Andronovo kültüründen faydalanan bir milletin de Çinliler olduğu bilim adamlarınca ileri sürülmüştür. Bu tezde ifade edildiği gibi Çinliler, Tunç yapımını Türklerin atası olarak kabul edilen Andronovo kültüründen öğrenmişlerdir.¹⁶

Andronovo Kültürü, Hun devrine hatta Göktürk Devleti'nin egemen olduğu zamana kadar devam etmiştir. Bu kültürden başlayarak Hun ve Göktürklerle beraber kurgan geleneği devam etmiştir. Bu kültürde üretilen ok, yay, kılıç ve baltalar tipik özellik göstermektedirler. Bu kültürde at sadece binek hayvanı olarak kullanılmamış, aynı zamanda etinden de faydalanılmaya başlanmıştır. Andronovo

kültürü organik olarak Kimmerlerin temsilcisi olan Srubna Kültürü ile de bağlantılıdır.¹⁷

Karasuk Kültürü

Orta Asya bozkırlarında bu dönemden sonra, “Geç Andronovo Kültürü” devam etmiştir. Indo-Avrupalılar’ın göçebe olarak kuzeye yayılmalarıyla beraber M.Ö. I. Bin’e doğru Andronovo kültürü son bulmuştur. Bundan sonar ise Karasuk Kültürü devam etmiştir.

Yenisey Nehrine katılan Karasu Irmağı çevresinde ortaya çıkan bu kültür, M.Ö. 1700-1200 yılları arasında varlığını sürdüren Andronovo kültürünü devam ettirmiştir.¹⁸ Karasuk Kültürü, Orta Asya, Altaylar ve Uzak Doğu bölgelerinde varlığını sürdürmüştür. Karasuk Kültüründe maden en iyi şekilde işlenmiştir. Bakıra arsenik ve kalay karıştırılarak metalin kalitesi yükseltilmiştir. Hayvancılığa önem veren Karasuk insanı, koyun yapağını dokuyarak kendisine elbise yapmasını becermiştir. Ayrıca eski Türk hayatının vazgeçilmezi olan dört tekerlekli arabalar ve keçeden yapılan “derme” çadırlar Karasuk Kültüründe ilk defa ortaya çıkmıştır.¹⁹ Bu kültürde öteki dünya inancının olduğu ve ölülerin yanına yiyecek koymak gibi adetlerin var olduğu da bir gerçektir.²⁰

Tagar ve Taştık Kültürü

Tagar Kültürü, Karasuk Kültürünün yavaş yavaş ortadan kalkmasından sonra Abakan ve Minusinsk bölgesinde M.Ö. 700’lü yıllarda ortaya çıkmıştır. Tagar ve Taştık kültürünün insanları otağ şeklinde ağaçtan basit evler yapmışlardır. Çadırlarda olduğu gibi evlerin ortalarında da ocak kurmuşlardır. Evlerin tepelerinde ise evlerden çıkan dumanın çekilmesi için duman delikleri yapmışlardır. Ahşap evlerden oluşan obaların

Tagar Kültürü, M.Ö. 300 yıllarından sonra Taştık Kültürü olarak yeni bir gelişme sürecine girecektir. Bu kültüre ait birçok kaya resimleri panosu bulunmuştur. Ayrıca Taştık Kültürüne ait kurganlardan çıkarılan küçük hayvan heykelleri ile çeşitli hayvanların üzerinde yer alan geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve dağ keçileri Türk Kültürünün özelliklerini yansıtmaktadır. Bu kültürü meydana getiren kavmin Türklerin atası olduğu görüşü bilim dünyasınca kabul görmektedir.

etraflarını ise ağaç kütükleri ve dalları ile çeviriyorlardı.²¹ Tagar Kültürüne ait tunçtan yapılmış aynalar, bıçaklar, hançerler, altın ve tunç tokalar, taslar, bilezikler, küpeler ve çok sayıda ok uçları bulunmuştur. Eşyalar üzerinde işleme olarak görülen hayvan başlı motifleri'' hayvan üslubunun temelini oluşturacaktır.²²

Tagar Kültürü, M.Ö. 300 yıllarından sonra Taştık Kültürü olarak yeni bir gelişme sürecine girecektir. Bu kültüre ait birçok kaya resimleri panosu bulunmuştur. Ayrıca Taştık Kültürüne ait kurganlardan çıkarılan küçük hayvan heykelleri ile çeşitli hayvanların üzerinde yer alan geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve dağ keçileri Türk Kültürünün özelliklerini yansıtmaktadır. Bu kültürü meydana getiren kavmin Türklerin atası olduğu görüşü bilim dünyasınca kabul görmektedir.²³

Kaya Resimlerindeki Türkler

Orta Asya'da Paleolitik çağdan itibaren görülmeye başlanan Kaya resimleri, (Petroglifler), kaya yüzeylerine veya mağaraların iç kısımlarına yapılmıştır. Paleolitik çağdan günümüze gelen önemli miraslarımızdan birisi de hiç şüphesiz kaya resimleridir. Orta Asya'da yapılan araştırmalarda Paleolitik çağa ait yerleşmelerde av sahneleri veya hayvan tasvirleri tespit edilmiştir. Yukarı Lena'da Şişkin Kayası üzerinde vahşi at resimleri tespit edilmiştir. Orta Asya'daki bilimsel çalışmalar sırasında Mezolitik merkezler bulunmuştur. Bu merkezlerde yapılan incelemelerde kaya resimlerine rastlanmıştır. Özellikle Geç Mezolitik Çağ'a ait Sakta (Shaktha) mağarasında boyayla yapılmış duvar resimleri büyük önem taşımaktadır. Bu resimlerde yaban domuzu, yak ve oklar tespit edilmiştir. Ayrıca Güney Özbekistan'daki Zaraut Kaman kaya altı barınağında av sahneleri bulunmuştur. Av sahnelerini özellikli kılan ise ilk kez köpeğin yardımcı eleman olarak kullanılmasıdır. Moğolistan'da Neolitik Çağ'a tarihlenen Candaman kaya resimleri tarihe ışık tutacak niteliktedir. Orta Asya'da Kalkolitik Çağ ile birlikte pek çok merkezde kaya resimlerine rastlanmaktadır. Bu kaya resimleri daha sonraki dönemlerde Hun ve Göktürklerle kadar uzanacaktır.²⁴

Kazakistan'da Karadağlar da tespit edilen kaya resimleri Mezolitik ve Erken Neolitik Çağ'a aittir.²⁵ Kırgızistan'da ortaya çıkarılan Saymaltaş Vadisi'ndeki kaya resimleri önemlidir. Saymaltaş Vadisi, 3500-4000 m. yükseklikte yer almaktadır. Güney-kuzey yönünde yaklaşık 7 km. boyunca uzanan bir vadide belgelenmiş 10 bin taşın üzerinde 100 kaya resmi bulunmaktadır. Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar zengin bir kaya resmi bölgesi yoktur.²⁶ Türkmenistan'ın güneyinde yer alan Ulu Bezeli Dere'de boya bezemeli kaya resimleri de çok önemlidir.²⁷

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise Adıyaman, Kars, Van ve Hakkâri Bölgesi'nde çok sayıda mağara ve kaya resimleri bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi sunulacaktır.

Kaya resimlerinin Milattan Önceki örneklerinde belli bir sanat üslubu yoktur. Ancak yavaş yavaş bir üsluba doğru gelişme söz konusudur. Orta Asya'daki örneklerin bir kısmında erken dönem Türk Sanatının önemli sanat üslubu olan hayvan üslubu bulunmaktadır. Kaya resimlerinde Hun devrinden Göktürk devri sonrasına kadar teknik ve estetik açıdan fazla bir değişiklik göstermez. Bazı önemli merkezlerde kaliteli örnekler, bazı yerlerde arkaik görünümündedirler. Bu nedenle kaya resimleri sanatsal özelliklerinden çok sonraki Türk sanatı devirlerinin temellerini oluşturan ikonografik ve ikonolojik niteliklerinden dolayı önemlidir.²⁸

Kaya resimleri Orta ve İç Asya'da M.Ö. I. bin yıllardan M.S. 14.-15. yüzyıllara kadar çok çeşitli konuları içerir şekilde ortaya çıkmaktadır. Erken tarihli örneklerde av kültürü ve sembolizmini yansıtan resimler yer almaktadır. Bu resimlerin bazılarında sembolik anlamları içeren hayvan mücadele sahnelerinin prototiplerine ve sonraki örneklerini meydana getiren birbirleriyle mücadele eden hayvan figürlerine rastlıyoruz. Kaya resimlerinde ayrıca süvari tasvirleri, savaşan insan figürleri, arabalı çadır tasvirleri, Pazırık kurganlarından çıkarılan atlarda olduğu gibi başları maskeli ve bazen kuyruğu düğümlü, mencuk denilen püskül süslemeli at tasvirleri, kurt, dağ keçisi, geyik gibi çeşitli sembolik ve mitolojik anlamları olan hayvanlarla ilgili kompozisyonlar, dini inanç ve günlük hayatla ilgili sahneler yer almaktadır. Ayrıca kaya resimlerinde damgalar veya yapıya benzer işaretler, daire ya da dikdörtgen şekiller, dört ana yönde işaretler bulunmaktadır.²⁹

Kaya resimlerinin Milattan Önceki örneklerinde belli bir sanat üslubu yoktur. Ancak yavaş yavaş bir üsluba doğru gelişme söz konusudur. Orta Asya'daki örneklerin bir kısmında erken dönem Türk Sanatının önemli sanat üslubu olan hayvan üslubu bulunmaktadır. Kaya resimlerinde Hun devrinden Göktürk devri sonrasına kadar teknik ve estetik açıdan fazla bir değişiklik göstermez. Bazı önemli merkezlerde kaliteli örnekler, bazı yerlerde arkaik görünümündedirler. Bu nedenle kaya resimleri sanatsal özelliklerinden çok sonraki Türk sanatı devirlerinin temellerini oluşturan ikonografik ve ikonolojik niteliklerinden dolayı önemlidir.

Azerbaycan (2008-2014), Gürcistan (2008-2012) İran (2008-2014), Kazakistan (2013-2014), Kırgızistan (2013-2014) ve Türkmənistan'da (2014) yaptığımız son araştırmalarda yeni kaya resimleri tespit edilmiştir. Tespit etmiş olduğumuz bu kaya resimleri ile ilgili çalışmalarımız devam etmekte olup en kısa zamanda yayımlanacaktır.

Kaya Resimleri

Anadolu'da önemli Türk yerleşmelerinden biri olma özelliğini de taşıyan Erzincan Bölgesinde kaya resimleri Kemaliye İlçesinde tespit edilmiştir.³⁰ Kemaliye İlçesi'nin Dilli Vadisi'ndeki kayalar üzerinde süvari tasviri, dağ keçileri, tekeler, geyikler, güneş tasviri ve çeşitli damgalar tespit edilmiştir. Yapılan bilimsel değerlendirmede süvarinin geriye doğru ok attığı ifade edilmektedir. Orta Asya'da benzer örnekleri İç Moğolistan'da bulunmaktadır.³¹

Erzurum İli, Şenkaya İlçesinin 48 km güneydoğusunda, Kaynak Köyünün 7 km doğusunda, Kaynak Köyü Çağlayan Kalesinin (2352 m) hemen alt kısmında 2329 m rakımda yer almaktadır. Üç ayrı pano halinde olduğu gözlenmiş olup üzerinde at, geyik ve dairesel motiflerin yer aldığı betimlemeler bulunmaktadır. Kaynak Köyü'nde tespit edilen kaya panoları Anadolu'daki Türk tarihinin aydınlatılması açısından oldukça önemlidir. Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültür bağlarının tespitinde de kaya resimleri önemli rol oynamaktadır. Kaya panoları ile ilgili detaylı makale çalışması yayına hazırlanmaktadır.³²

Kars Bölgesi de Kaya resimleri bakımından oldukça zengindir. Bunlar arasında Karaboncuk-Çeşmebaşı³³ kaya resimleri, Tunç Kaya- Kaya resimleri³⁴, Tunçkaya çiçekli kaya resimleri, Yağlıca kaya resimlerini sayabiliriz.³⁵ Ayrıca Borluk Vadisi Kaya Panoları³⁶, Çiçekli³⁷, Camuşlu³⁸, Dereiçi, Geyiklitepe³⁹ ve Kurbağa Mağarası Kaya resimleri⁴⁰ de Orta Asya-Anadolu arasındaki kültürel bağların benzerliği açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Kömürlü Kaya Panoları

Kars İli, Kağızman İlçesine bağlı Kömürlü Köyü'nün 4 km kuzeyinde Karacaören kayasında yer almaktadır. Kayanın güney tarafına bakan kısmında yaklaşık olarak 70 adet hayvan figürü yer almaktadır. Bu figürler arasında; Dağ keçisi, dağ geyiği, atlı süvari, at, kuş, ördek, tilki motifleri yer almaktadır. Bu figürlerin yer aldığı kaya yaklaşık olarak 1,5 km uzunluğundadır. Orta Asya'da bulunan Saymalıtaş ve Tamgalısay kaya resimleri ile diğerlerinde olduğu gibi büyük bir benzerlik içerisindedir. Özellikle üzengili at motifi, konar-göçer Türk boylarının ata ne kadar değer ve önem verdiğini göstermektedir.⁴¹

Geyiklitepe Kaya Panoları

Geyiklitepe, Kağızman İlçesinin kuzeyinde yer alan Şaban Köyü'nün 5 km. güneydoğusunda, Çallı Köyünün de 3 km. kuzeybatısında ve Şaban Köyüne bağlı Seksen (Sakasen) yerleşmesinin (mahallesinin) 2 km. doğusunda yer almaktadır. Aras Vadisinin kuzeyinde yükselen dağlık bir alanda bulunan Geyiklitepe, denizden 2247 m. Kağızman'dan ise 647 m. yüksekliktedir. Bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları sonucunda tespit ederek bilim dünyasına ilk defa 2004 yılında tarafımızdan duyurulan Geyiklitepe'nin, çevresinde Şaban Kalesi, Sakasen Kalesi ve Çallı Kalesi belirlenmiştir.⁴²

Panolardaki geyiklerden dolayı bölge halkı tarafından Geyiklitepe olarak anılan merkez bilim dünyasında bu adla anılmıştır. Panolar üzerindeki resimler bölgede çokça rastlanılan andezit taşlar üzerine çizilmiştir.

Parçalanmaya müsait olan bu kayalıklar zaman zaman kütleler halinde ana kayadan kopmaktadırlar. Biz her ne kadar kayıt altına almış olsak da Türk Tarihi için son derece önem taşıyan bu panoların acilen korunması gerekmektedir.

Geyiklitepe kaya resimleri tıpkı Yazılıkaya resimleri gibi iki panodan oluşmaktadır. Bu resimleri önemli kılan önemli bir hususta resimlerin yanı sıra runik harflerin varlığıdır. Panoları, Yazılıkaya'da Kökten'in uyguladığı yöntemle büyük pano ve küçük pano olarak adlandırmayı uygun bulduk.

Büyük pano olarak adlandırdığımız kaya resimlerinde geyik, ceylan, dağ keçisi, köpek, muhtemelen deve, tilki ve kuşlardan oluşan 26 resim yer almaktadır. Resimler arasında tuzak sahneleri ile bir de hayat ağacı bulunmaktadır. Tuzak sahneleri içinde runik harflerin olduğu tespit edilmiştir. Kaya Resimlerinde 3 kısımda yer alan Runik harfler şu şekilde okunmuştur;

1- *Egük Az için yakarış(Batı Türk Oyma (Runik Yazısı);Söküp çıkar ey Ay hastalığı! Egük Az'ın(Kişi Adı) kır atıyla bu geyik armağanın; evin hanımı" çare buyur!" dedi, iyileştir hastalık kötülüğünü ey Ay yetiş, çare buyur!. Al ablanın borcunu, hastalığı iyileştir, kötülüğü ez!"*

2-*"Av hayvanı uzat!Aban'ın(Kişi adı) avını uzat, nasibi uzat! Av vur! deyip avı başarıya ulaştır Av eşi! Av hayvanı uzat, aç(tır) ey Rab, avını uzat!"*

3-*Egük Az İçin Yakarış, Aban'ın Av Yakarışı ve Enç'in Av Yakarışı; "Enç'in (Kişi Adı) nasibini aç Av eşi!"⁴³*

Geyiklitepe kaya resimleri çizgi tekniği ile yapılmış olup, detaylar özellikle vurgulanmıştır. Hayvanların sakalları ve kaburgaları ve boynuzları detaylı olarak

Geyiklitepe kaya resimlerinin tarihinin belirlenmesinde hiç şüphesiz çizilen hayvanların teknik özellikleri önemli olacaktır. Bunun dışında bizim çevrede yaptığımız yüzey araştırmalarında belirlediğimiz kaleler genellikle İlk Tunç ve Demir Çağ özelliği taşıması, panoda tespit ettiğimiz runik harfler ve Geyiklitepe'nin hemen yakınında tespit ettiğimiz Sakasen Yerleşmesi önemlidir. Buraya ilk yerleşmenin Saka Türkleri tarafından olduğuna şüphe yoktur. Geyiklitepe'nin Anadolu'da ki Erken Türk yerleşmelerinden biri olduğunu kesinlikle ifade edebiliriz.

çizilmiştir. Yine geyik ve ceylanların başlarının arkaya çevrilmiş olarak perspektif bir açıdan çizildiği görülmektedir. Hayvanların hareket halinde çizilmiş olmaları dikkat çekicidir.

Küçük pano ise büyük panonun 15 m. batısında yer almaktadır. Büyük pano resimlerine nazaran daha alçak ve yere yakın yapılmıştır. Dolayısıyla üzerine geç dönemlerde çeşitli yazılar ve işaretler yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu panoda bulunan 17 adet hayvan resmi çizgi tekniği ile yapılmıştır. Çizilen hayvanlar dağ keçisi, ceylan, koyun, tilki, köpek ve kuşlardan oluşmaktadır. Hayvanlar bu panoda da hareket halinde çizilmiştir. Geyiklerden biri hemen tuzak sahnesinin önünde yapılmıştır. Ancak bu geyikle tuzak sahnesinin arasında bir hayat ağacı da bulunmaktadır. Bu geyik Türk sanatının vazgeçilmez olan ren geyiği motifi özelliği göstermektedir. Hemen yanına yapılan hayat ağacı da yine Orta Asya Türk sanatında önemli bir yer tutmaktadır. Tuzak sahnelerinin benzerlerine Kurbanaga Mağarası kaya resimlerinde rastlamaktayız.⁴⁴ Anadolu'da avcılığın tarihini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Geyiklitepe kaya resimlerinin tarihinin belirlenmesinde hiç şüphesiz çizilen hayvanların teknik özellikleri önemli olacaktır. Bunun dışında bizim çevrede yaptığımız yüzey araştırmalarında belirlediğimiz kaleler genellikle İlk Tunç ve Demir Çağ özelliği taşıması, panoda tespit ettiğimiz runik harfler ve Geyiklitepe'nin hemen yakınında tespit ettiğimiz Sakasen Yerleşmesi önemlidir. Buraya ilk yerleşmenin Saka Türkleri tarafından olduğuna şüphe yoktur. Geyiklitepe'nin Anadolu'da ki Erken Türk yerleşmelerinden biri olduğunu kesinlikle ifade edebiliriz.

Cunni Mağarası

Erzurum'un Karayazı İlçesi'nin Salyamaç Köyü'nün 6 km. kuzeydoğusunda yer alan "Cunni" bir mağara yerleşmesidir. Erzurum'dan Gücür Boğazı'yla ulaşılan Karayazı İlçesi yüksek dağlarla çevrilmiştir. Karasu Aras Dağları'nın kollarından Topçu Dağı (2695 m.) ile kuşatılmıştır. "Karayazı Düzü" adı ile tanımlanan ovalık ve platoluk alanların bulunduğu depresyon sahası uzanır. Bölgede Çıkılğan Deresi, Gökso Deresi ve Elmalı Deresi ile büyüklü küçüklü göller bulunmaktadır. Yeraltı ve yerüstü su kaynakları açısından son derece zengin bir bölgedir ilçenin denizden yüksekliği 2000 m. den başlayarak 3000 m'ye kadar ulaşmaktadır. Bölgede geçim kaynağı hayvancılıktır. Verimli çayırları ve kıymetli otları ile tarih boyunca göçer kavimlerin vazgeçemedikleri bölge olmuştur. Karasal iklimin etkisinde bulunan bölgede kışlar çok şiddetli, yazlar kısa ve serin geçmektedir.⁴⁵ Karayazı düzünün çevresinde bulunan çok sayıdaki mağaradan birisi de Cunni Mağarası'dır. Kalkerli kayalık içerisine yapılan mağaralar yerleşim için oldukça elverişlidir. Cunni Mağarası'nda ilk tespiti ve bilim dünyasına tanıtımı 1965 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İsmail Yalçın ve H. Vary tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁶ 1998 yılından itibaren tarafımızdan çalışmalar yapılmaktadır.⁴⁷

Cunni Mağarası'nda yapmış olduğumuz incelemelerde mağaranın iki katlı olduğu belirlenmiştir. Alt katta apsisi ortaçağ kilisesi bulunmaktadır. İç kesimde hayvan ve süvari tasvirleri yer almaktadır.⁴⁸

Dağ Tekesi/Dağ Keçisi:

Cunni Mağarası'nda bulunan diğer bir grup şekil ise hayvan ve binici tasvirleridir. Hayvanlardan, at, dağ keçisi/tekesi resimleri bulunmaktadır⁴⁹. Mağarada yaptığımız inceleme sonucunda burada bulunan dağ keçisinin, teke (erkek dağ keçisi) olduğunu tespit ettik. Keçinin kuyruğunun var olduğu ve bunun dik olarak çizildiği dikkate alındığında bunun Teke olması gerekmektedir. Türklerde börü/kurt için kullanıldığı gibi, sürünün önünde giden, onları idare eden tekeler için de "kök" sıfatı kullanılmıştır. Örneğin Kırgızlar "kök-serke" yani "gök teke" demektedirler.⁵⁰ Kül Tigin ve Bilge Kağan Abidelerinde de damga olarak, dağ tekesinin kullanıldığı görülmektedir.⁵¹

Dağ keçisi/dağ tekesi Türk dünyasının en eski damgalarından biridir. Bu damga yüceliği, erişilmez yerlere erişebilirliği, bağımsızlığı, özgürlüğü, kararlılığı, asaleti ve cesareti sembolize eden bir damga olarak Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılan kağanı simgelemektedir.

Türk dünyasında Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar bütün bölgelerde kağanı temsilen veya kağana bağlılığı belirtmek için dağ keçisi/dağ tekesi damgası kullanılmıştır. Bugün Hakasya, Tuva ve Buryat'taki Türkler arasında dağ keçisi/dağ tekesi/kök çepiç hâlâ kutsal kabul edilmekte ve dağların tepesine heykelleri dikilmektedir. Altay Türkleri arasında, şamanın kötü ruhları kovmak için keçi kanıyla yıkanıp teke postuna girmesi dağ keçisi/dağ tekesine verilen önemi göstermektedir. Ayrıca Türk tarihinde önemli görevler üstlenen Teke boyu, Akkeçililer, Kızılkeçililer, Sarıkeçililer, Tekeoğulları gibi boy adları, yer adları, lakaplar ve unvanlar bulunmaktadır.

Türk dünyasında Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar bütün bölgelerde kağanı temsilen veya kağana bağlılığı belirtmek için dağ keçisi/dağ tekesi damgası kullanılmıştır.⁵² Bugün Hakasya, Tuva ve Buryat'taki Türkler arasında dağ keçisi/dağ tekesi/kök çepiç hâlâ kutsal kabul edilmekte ve dağların tepesine heykelleri dikilmektedir. Altay Türkleri arasında, şamanın kötü ruhları kovmak için keçi kanıyla yıkanıp teke postuna girmesi dağ keçisi/dağ tekesine verilen önemi göstermektedir. Ayrıca Türk tarihinde önemli görevler üstlenen Teke boyu, Akkeçililer, Kızılkeçililer, Sarıkeçililer, Tekeoğulları gibi boy adları, yer adları, lakaplar ve unvanlar bulunmaktadır.⁵³

Orkun ve Moğolistan bölgesi abidelerinde damga olarak gözüken dağ tekesi şekilleri şöyledir⁵⁴: Türk dünyasında çeşitli dönemlere ait çok sayıda dağ keçisi ve dağ tekesi motifli eşyalara rastlanılmıştır.⁵⁵

At:

Cunni Mağara resimlerinden bir kısmını da at resimleri oluşturur. Eski Türklerde atın çok önemli bir yer tuttuğunu bilmekteyiz. Orhun ve Yenisey Kitabeleri'nde "yılkı" ve "at" adları kullanılmıştır. Bugünkü Türk lehçelerinde ise "at", "yılkı/cılkı/çılğı" şeklinde kullanılmaktadır. Eski Türklerin kullanmış oldukları on iki hayvanlı Türk takviminde bir yılın adı at yılıdır.⁵⁶ Türklerin ata çok önem verdikleri bilinmektedir. Atın ilk ehlileştirildiği bölge tartışmalı olmakla beraber, atı bütün Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına tanıtan Türkler olmuştur. Hunların at besledikleri ve ekonomilerinin büyük çapta ata dayandığı ve Çin'e gönderilen hediyelerin büyük bölümünü atların oluşturduğu bilinmektedir.⁵⁷ Türkler, efsanelerinde, türkülerinde, tasvirlerinde, kaya resimlerinde,

kurganlarında, şahıs ve yer adlarında bile atı kullanmışlardır.⁵⁸ Türkçedeki isim manasına kullanılan “ad”ın da at ile alâkalı olduğu, bazı bilim adamlarınca ifade edilmektedir.⁵⁹ Türkler atın etini yer, sütünü (Kımız) içerlerdi. Pazırık Kurganları’nda at tasvirli gümüş eşya, at tasvirli halı, at başı şeklinde kamçı sapı bulunduğu gibi Doğu Türkistan’da Şorcuk Mabedi’nde de at başları bulunmuştur.⁶⁰ Türkler, matem göstergesi olarak atın kuyruğunu kesiyor ve savaşa giderken atın kuyruğunu düğümlüyorlardı.⁶¹ Türklerde at bir “kül” bir bütün olmuştur. Bazı kaynaklar, “durmak dinlenmek bilmeyen Hun askerlerinin geceleyin yol alırken at üzerinde uyduklarını”, fakat “uykuda bile atın başlarına sahip olduklarını” ifade etmektedir.⁶²

Türk dünyasının bütün bölgelerinde görüldüğü gibi Anadolu’da da at resimlerine sıkça rastlanır. Oğuzların Anadolu’ya girdikleri ilk bölgelerde (Erzincan-Tunceli-Elazığ çizgisinin doğusu) at motifli mezar taşları bulunmuştur. Van’ın Muradiye İlçesi Yağız At Köyü’nde, Antalya Arkeoloji Müzesi’nde, Kars Arkeoloji Müzesi’nde, Erzurum’un Oltu İlçesinde, Erzurum’un Hınıs İlçesi Beyköyü’nde, Tunceli çevresinde, Azerbaycan-Gence’de, Azerbaycan - Bakü Müzesi’nde, Nahcivan’da ve Nahcivan-Kelbecer’de at heykelleri bulunmaktadır. Eski Türk Yazıtları’ndan Yenisey’deki Kara-yüs Yazıtı’na çizilen hayvan resimlerinde, Bey-Kem, Şisterlik ve Ulu-Kem Buluk Kaya resimlerinde at resimleri görülmektedir.⁶³ Cunni Mağarası’nda bulunan at resimleri de Türk Milletinin kayalara kazındığı bir mühür olarak tarihteki yerini almıştır.

Süvari:

Eski Türk geleneğinde atlı olmayan (yaya) bir adamın kıymeti yoktur. Yukarıda da değindiğimiz gibi at bir Türk için her şeydir. At, avda, güçte ve savaştaki vazgeçilmez hizmetlerinden ötürü Türkler için ölçsüz bir değer taşımaktadır. Öteki dünyada hizmetlerini sürdürmek için sahibi ile birlikte gömülmüştür.⁶⁴ Altaylardaki kurganlarda çok sayıda at iskeleti sahibi ile birlikte bulunmuştur. Bu gelenek çok eski bir gelenektir. Askeri birliklerin dışında Anadolu’nun pek çok yöresinde oynanan “Cirit” oyunu içinde özel atlar yetiştirilmiştir. Günümüzde bu geleneksel atlı oyunun devam ettiği az sayıda ilden biri Erzurum’dur. Cunni Mağarası’nda bulunan resimlerden bir bölümünü süvari resimleri oluşturmaktadır.

Ardahan Cinnik Nekropolü

Ardahan İli, Çıldır İlçesi Meryem Köyü’nün 3 km güneydoğusunda Cinnik Deresi’nin hemen üzerinde 2103 m yükseklikte Terekeme, Çıldır ve Kotan Yaylaları’nın bulunduğu bir konumda MÖ II. Bin özelliği gösteren mezar yapılarının bulunduğu

Koyun Koç-At Mezar Taşları, Türk izlerinden özellikle mezar taşları, Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya kadar taşınan Türk kültür hayatından izler taşıyan önemli kültür hazineleridir.

bir yerdir. Mezarların bir kısmı kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu mezarlardan insan, köpek ve at kemiklerinin aynı mezardan çıktığı tespit edilmiştir. İnsan ve köpek kafatasları tespitite bulunduğumuzda halen mezarın içerisindeyken at kafasının bulunmadığı görülmüştür. Mezarlar genellikle kuzeybatı- güneydoğu doğrultulu yerleştirilmiştir. Mezarların hemen kenarında yaklaşık 100 m'lik bir uçurum alanının bulunması kuzey tarafında ise ağaçlandırma yapılması ve yapılan kaçak kazılar sonucu mezarlar büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bu mezar, şimdiye kadar Anadolu'da ilk defa at, köpek ve insan iskeletlerinin bir arada bulunduğu tek mezardır. Dolayısıyla Orta Asya Afanesyevo kültürü ile aynı mezar geleneğini yansıtan bu buluntular, iki bölge arasındaki var olan tarihi ve arkeolojik bağları daha da kuvvetlendirmekte ve bu kültürel benzerliği

daha eski tarihlere kadar götürebilmektedir.⁶⁵ Bu mezar ve kurgan geleneği 1865 yılında Güney Altay'da Katanda'da Radloff tarafından açılan kurganlar ile⁶⁶, 1929 yılında Rudenko tarafından Doğu Altaylar'da⁶⁷ yapılan kurgan kazılarıyla devam eden çalışmalar artarak devam etmiştir. Dolayısı ile Cinnik Nekropolü'nde ele geçen buluntular ile Orta Asya'da ortaya çıkarılan kurgan buluntuları bir tesadüfün eseri değil, aradaki binlerce yıllık göç serüveninin kültürel bir ürünüdür.

Koç-Koyun-At Motifli Mezar Taşları

Koyun Koç-At Mezar Taşları, Türk izlerinden özellikle mezar taşları, Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya kadar taşınan Türk kültür hayatından izler taşıyan önemli kültür hazineleridir. M.Ö. I. Binden itibaren, dikili taşlarda ve stellerde ortaya çıkan koç-koyun ve at başlı taşlar, bazen insan başlı bazen de stilize edilmiş hayvan kazımaları ile tasvir edilmiştir. Zamanla mezar taşına dönüşen bu heykeller aynı zamanda bozkır hayvan üslubu sanatının da erken dönem yansımalarıdır.⁶⁸ İskit göçünün öncesinde orta çıkan mezar taşları, yazılı tarihten önce taş kazınan Türk kültür ve inanç hayatı hakkında oldukça önemli bilgiler verirler. Bu kültür, zamanla İskitler'in batıya göçüyle Kafkasya ve Ön Asya'ya taşınmıştır. Nitekim bu şekilde yapılmış koç-koyun ve at başlı mezar taşlarına Gürcistan- Azerbaycan- İran, Anadolu- Kazakistan- Kırgızistan- Moğolistan vb. Türk coğrafyalarında rastlamak mümkündür.⁶⁹

Azerbaycan, İran, Nahçıvan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Gürcistan ve Kafklar ve Doğu Anadolu Bölgesinde yaptığımız yüzey araştırmalarında aynı biçim ve forma sahip birçok koç-koyun-at başlı mezar taşı tespit ettik. Özellikle Erzurum'un Oltu ilçe merkezindeki Oltu Kütüphanesinin bahçesine getirilen çok sayıda koyun, koç ve at mezar taşları, Gökçedere köyündeki at mezar taşı, Tortum'un Pehlivanlı köyünde bulunan ve büyük bir tahribata uğrayan, köy yapılarının duvarlarında kullanılan çok sayıdaki koyun, koç mezar taşları, Olur'dan Erzurum Müzesi'ne getirilen koyun, koç mezar taşları tespit edilmiştir.⁷⁰ Ayrıca Oltu'daki taş heykel ve Horasan'da 2012 yılında tespit ettiğimiz taş heykeller, Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış diğer Erken Dönem Türk sanat eserleridir.⁷¹ İnsan yüzlü taş heykeller de yine ilk örnekleri Orta Asya'da özellikle Moğolistan ve Kırgızistan'da ortaya çıkan erken dönem heykel sanatının en güzel örneklerini temsil ederler. Bazen balbal, bazen taş heykel, bazen bezik diye tarifleri yapılan bu tür heykeller, konar-göçer bozkır insanının içsel dünyalarını yansıtan sanat eserleridir.⁷² Bu mezar taşlarına Erken dönem konar-göçer bozkır insanı, kendi düşünce ve hayat tarzını yansıtmıştır. Günlük hayatta vazgeçemediği, at-koç-koyun vb. hayvanları resmetmekle aynı zamanda kendi hayvansal ekonomilerini ortaya koymuşlar ve bu hayvanların mistik hayatlarındaki önemini tasvir etmişlerdir. Bu nedenle Erken Dönem Türklerinin yazılı tarihten önceki kültür hayatları hakkında önemli ipuçları verirler.

Taşa Kazınan Damgalar ve Figürler

Yukarıda bahsettiğimiz Erzurum Karayazı Cunni Mağarası'nda 50 adet damga, işaret ve tasvirlerde Oğuz Boylarından 12 boyun, 29 çeşit damgası, runik harfler ile süvari, dağ keçisi motifleri belirlenmiştir.⁷³ Cunni mağarasında tespit edilen bu Oğuz boyları şunlardır.

Üç Oklardan

Gök-Han'a bağlı

Peçenek-Çuvaldır- Çuvaldar-Çepni

Dağ-Han'a bağlı

Saldur-Eymur-Ula-Yundlu (Alayuntlu)

Demir-Han'a bağlı

İğdir (Yigdir)-Bügdüz

BOZ OKLARDAN

Yıldız-Han'a Bağlı

Afşar (Avşar)

Ay-Han'a Bağlı

Yıgır (Yazır)

Gün-Han'a Bağlı

Bayat-Kayı

Cunni Mağarası'nda bulunan damgaların benzerleri, Belçikalı bilim adamı Prof. Dr. Cumont¹⁸ tarafından 1900 yılında Sivas'ın Suşehri İlçesi'nin 10 km. güneyinde Aksu kaynağı yakınlarında tespit edilmiştir. Cumont, bu damgaların sınır işareti olabileceğini ifade etmiştir.⁷⁴

Bu damgaların eski Türk kaynaklarında geçtiği şekilleri ile Cunni Mağarası'ndaki şekiller karşılaştırıldığında çıkan benzerlik ne amaçla kullanılırsa kullanılsın Orta Asya ile çok sıkı bir kültürel bağın olduğunun göstergesidir. Cunni Mağarası'nda Eski Türk Alfabesi (Runik) harflerinden beş âdetinin varlığı kesin olarak tespit edilmiştir.⁷⁵ Belirlenen harflerin benzer şekillerine Yenisey Sulek Köyü yakınındaki Kara-yüs Yazıtı'nda⁷⁶, Batı Türkistan'da Talas Vadisi'ndeki Açık-Taş Bölgesi'nde⁷⁷ ve Sulbur-Ula Kayalıklarında da rastlanmıştır.⁷⁸

Eski Türk Damgaları, runik harfler, kaya resimlerindeki ortak figürler, dağ keçisi resimleri, geyik tasvirleri, at ve süvari resimleri vb. birçok kültür unsurunu

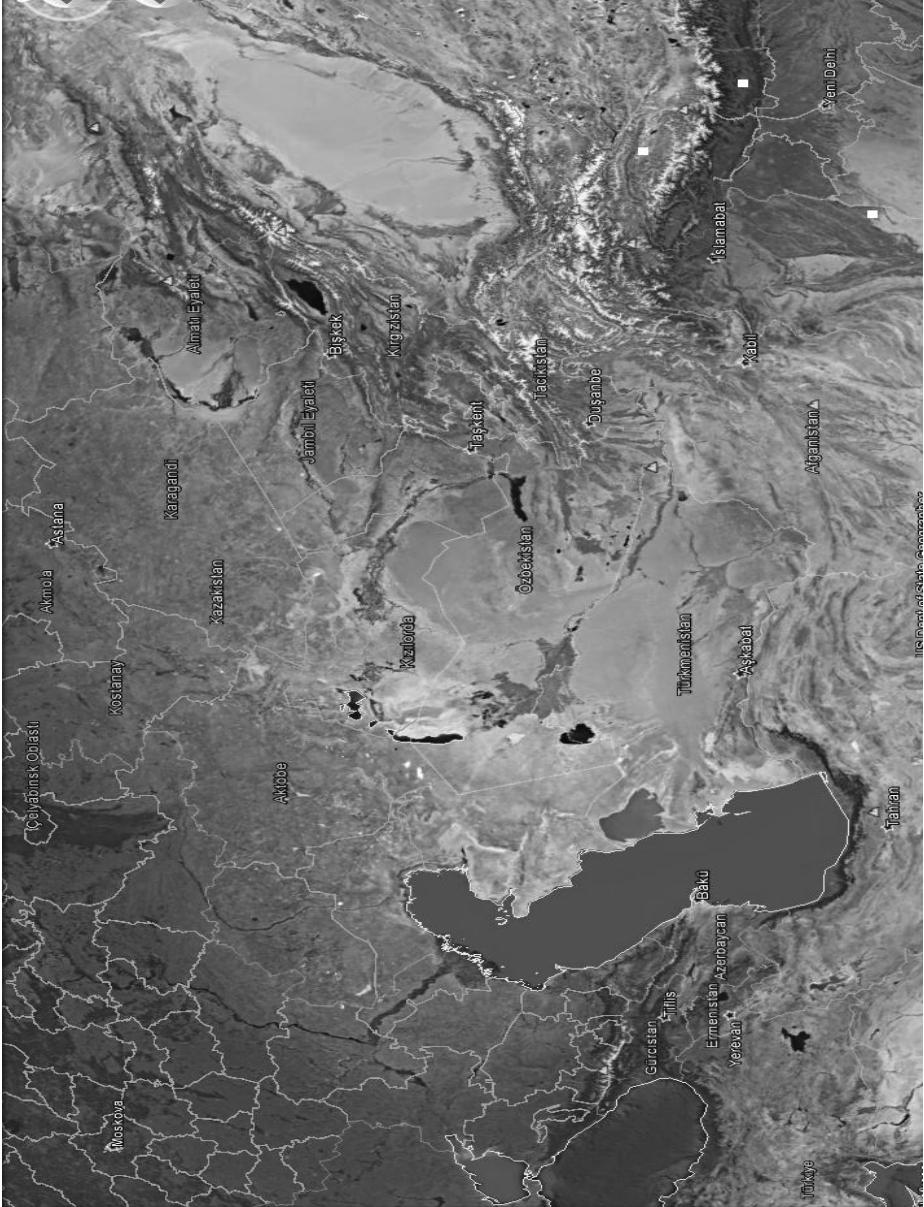
taşa kazınan Türkler, yazılı tarihten öncesi ve sonrası geliştirdikleri kendi hayat felsefelerini bu motif ve figürlerle ifade etmişlerdir. Bu konar-göçer kültür, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelirken bozkır sanatını, mistik düşünce ve inanışını ve pastoral yaşamını da beraberinde getirmiştir.

M.Ö. II. Binden itibaren Orta Asya'dan başlayıp dalga dalga dünyaya yayılan Türkler'in siyasi ve kültürel tarihini incelerken taşlar üzerindeki mesajları iyi değerlendirmek gerekir. Çünkü yazılı vesikaların yetersiz olduğu durumlarda arkeolojik materyal çok büyük bir değer taşır. Türk Eskiçağ bilim adamları ve arkeologların özellikle son çeyrek yüzyılda Orta Asya, Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar ve Sibirya'da gerçekleştirmiş oldukları bilimsel çalışmalar sayesinde, Eski Türkler'in hayatları hakkında daha somut bilgiler ortaya çıkmıştır. Bu arkeolojik bilgiler; Antik kaynaklar, Pers, Grek, Assur ve Urartu kaynakları ile mukayeseli olarak değerlendirildiğinde M. Ö. Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya kadar gelen Türklerin kültür tarihi çok daha fazla aydınlanacaktır. Nitekim atın Avrupa'da ve Akdeniz dünyasında hiç bilinmediği bir tarihte, M.Ö. III. Binde Orta Asya'da Abakan Bozkır'ında (Afanesyev Kütürü) atın evcilleştirilmesi sayesinde Türk Kültürü, asırlar içinde Ön Asya'ya ve Anadolu'ya taşınmıştır. Bu kültürün Ön Asya'ya yayılması, zaman içinde bu coğrafyalarda çeşitli siyasi ve idari yapıların temellerinin atılmasını sağlamıştır.

Arkeolojik kanıtların artması, birçok kurganın kazılması ve yüzey araştırmalarının artması, çok geniş bir coğrafyada taş kazınan Türkler'in eski tarihlerini okumayı zorunlu kılmıştır. Taştaki Türkleri okumak, onların yazılı dönemden önceki ekonomilerini, inançlarını, toylarını, yakarışlarını, av sahnelerini, üzüntülerini kısaca pastoral hayatlarını anlamaktır. Onların damgalarını, rumuzlarını ve işaretlerini taştan okumak, pratik zekâlarını bilmeye çalışmaktır.

Dolayısıyla kaya resimlerindeki figürler ve tasvirler, taşlardaki damgalar ve işaretler, koç-koyun-at başlı mezar taşları ve runik harfler, 5000 yıllık taş kazınan Türk tarihini okumanın şifreleridir.

EKLER

1. Gınık Nekropolü
2. Cınni Mağarası Kaya İşaretleri
3. Hasanbey Heykeli
4. Kaynak Köyü Kaya Panoları
5. Otlu Dikilitaş Heykeli
6. Borluk Vadisi Kaya Panoları
7. Camuşlu Kaya Panoları

8. Çiçelî Kaya Panoları
9. Deresi Kaya Panoları
10. Doyumlu Kaya Panoları
11. Geyikbeye Kaya Panoları
12. Karabonruk Kaya Panoları
13. Karabonruk Çeymebaşı Kaya Panosu
14. Kömürlü Kaya Panoları

15. Kurbanalpa Mağarası Kaya Resimleri
16. Tunpaya Kaya Panoları
17. Yaşlıkaya Kaya Panoları

Fotoğraf 1: Kırgızistan Çolpan Ata Müzesi

Fotoğraf 2: Kırgızistan Çolpan Ata Müzesi

Fotoğraf 3: Cunni Mağarası

Fotoğraf 4: Cunni Mağarası

Fotoğraf 5: Cunnı Mağarası

Fotoğraf 6: Kaynak Köyü Kaya Panoları

Fotoğraf 7: Kaynak Köyü Kaya Panoları

Fotoğraf 8: Borluk Vadisi

Fotoğraf 9: Borluk Vadisi Kaya Resimleri

Fotoğraf 10: Camuşlu Kaya Panoları

Fotoğraf 11: Camuşlu Kaya Panoları

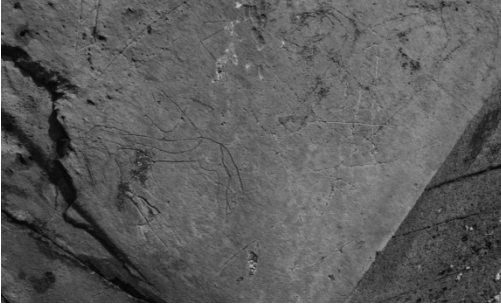

Fotoğraf 12: Çiçekli Kaya Panoları

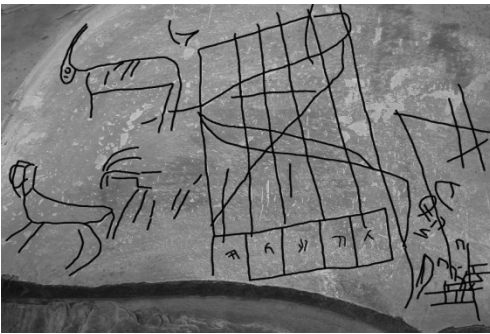
Fotoğraf 13: Dereiçi Kaya Panoları

Fotoğraf 14: Dereiçi Kaya Panoları

Fotoğraf 15: Geyiklitepe Kaya Panoları

Fotoğraf 16: Geyiklitepe Kaya Panoları

Fotoğraf 17 Geyiklitepe Kaya Panoları

Fotoğraf 18: Karaboncuk Kaya Panoları

Fotoğraf 19: Karabocuk Çeşmebaşı Kaya Panoları

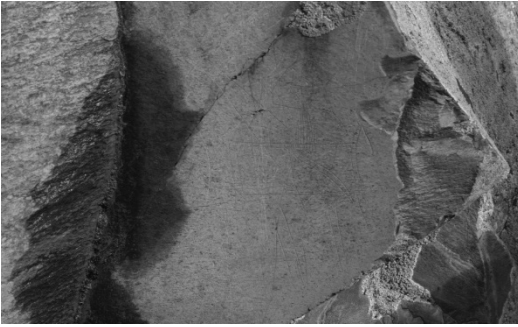
Fotoğraf 20: Kömürlü Kaya Panoları

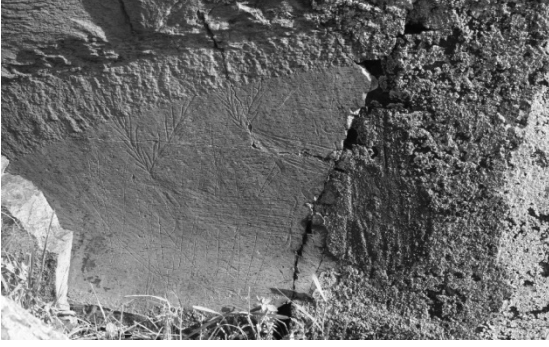
Fotoğraf 21: Kömürlü Kaya Panoları

Resim 22. Kurbanaga Kaya Panoları

Fotoğraf 23: Tunçkaya Kaya Panoları

Fotoğraf 24: Tunçkaya Kaya Panoları

Fotoğraf 25: Yağlıca Kalesinde Yılan Kabartması

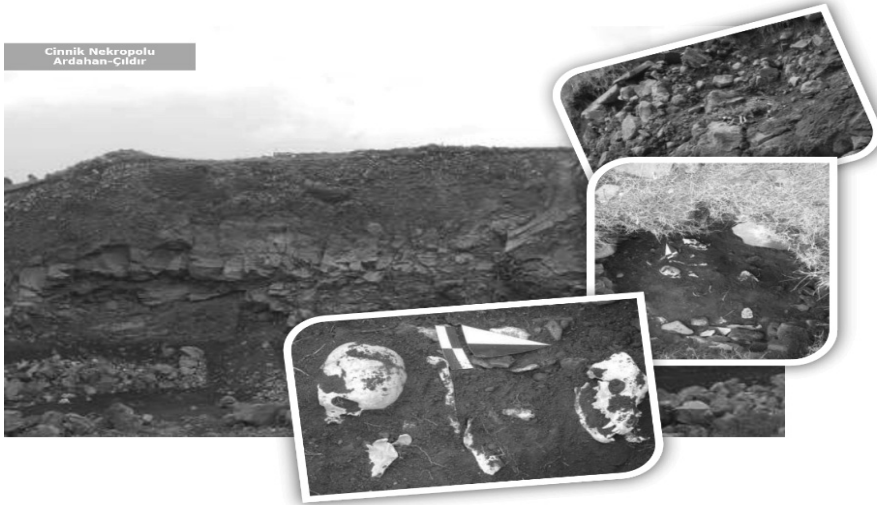

Fotoğraf 26: Yağlıca Kalesinde Yılan Kabartması

Fotoğraf 30. Ardahan Cinnik Nekropolü

Fotoğraf 31 Cinnik Nekropolü

Fotoğraf 32. Tuva – Arzhan Kurganı

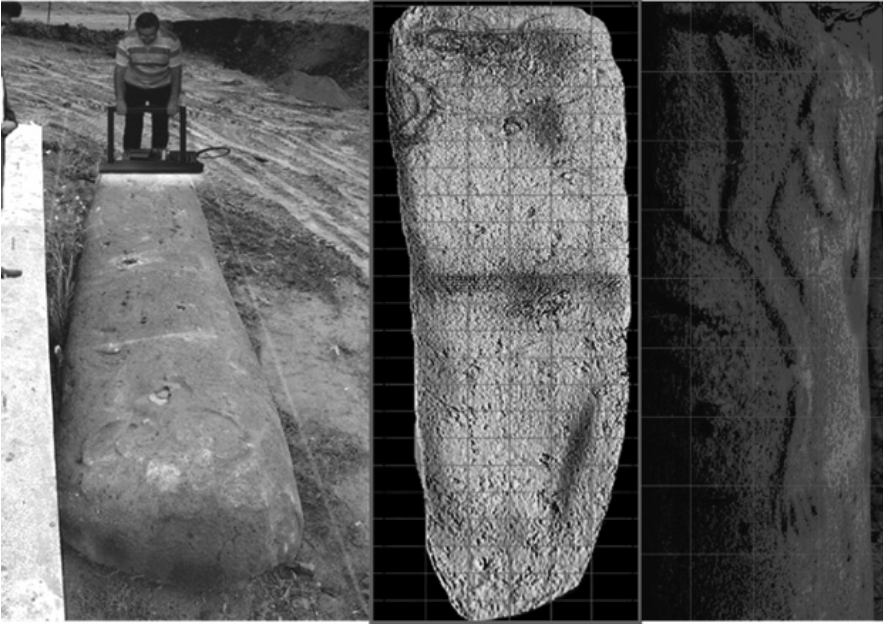

Fotoğraf 33 Ukok Kurganı (Pazırık)

Fotoğraf 34. Koç-Koyun Formlu Mezar Taşları

Fotoğraf 35. Erzurum Oltu İnsan Yüzlü Taş Heykel (Erken Dönem)

Fotoğraf 36. Erzurum-Horasan İnsan Yüzlü Taş Heykeli (Erken Dönem)

- 1 GÖMEÇ, Saadettin (1971), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2002, s. 17 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1983, s. 48; Gyula Nemeth, "Türk Dünyası Eskiçağı", *Ülkü* XV, 1940, s. 301 vd.; Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Konya, 1997, s. 1 vd.; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 19 vd.; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-I*, İstanbul, 1990, s. 12; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, s. 1 vd.
- 2 ATAY, İbrahim (2009), "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 242 vd.; Ramazan Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 266 vd.; Ahmet Ardel, "Türk Kültürünün Tabii Coğrafyası" *Türk Dünyası El Kitabı-I*, Ankara, 2001, s. 9 vdd.; Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, s. 33 vd.
- 3 AVŞAR, Zakir – SOLAK, Ferruh - TOSUN, (2001), Selma "Türklerin Demografisi (1950-2025)", *Türkler-I*, İstanbul, s. 205 vd.; Özey, a.g.e., (1997), s. 337; Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", *Türk Dünyası El Kitabı-I*, İstanbul, s. 69 vd.
- 4 KAFESOĞLU, İbrahim *Türk* (2002), *Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s. 29 vd.; Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1986, s. 17; Hans Wilhelm Haussig, İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Kayseri, 1997, s. 174 vd: Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984, s. 18 vd., Abdülhalık Aytbayev, "İlk Orta Asya :Sakinlerinin Göç Süreçleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 664 vd., Reha Oğuz Türkkan, "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. XX, Ankara, s. 409 vd.
- 5 TARHAN, Mehmet Taner (1997), "Eskiçağda Kimmerler Problemi" *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. I Ankara, 1976, s. 355 vd.; İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara, 1993, s. 1 vd.; Mehmet Taner Tarhan "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* c. I, Ankara, 1984, s.109 vd.; Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı ABC'si*, İstanbul, s. 20 vd.
- 6 ÇORUHLU, Yaşar (2005), *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, s. 25 vd.
- 7 Pampelly'in başkanlığında başlatılan kazı çalışmaları ile ilgili olarak 1908 yılında iki cilt olarak Anav Kültürü kitabı yayımlanmıştır. Geniş bilgi için bk. Pampelly in 1908 1 vd. Aynı kitap Türkmen'ce olarak 2004 yılında Türkmenistan Milli Medeniyet Miras Merkezi tarafından Aşkabat'ta yeniden basılmıştır.2014 yılında Türkmenistan Aşkabat'ta Anav Kültürü'nü yerinde inceleme imkânı bulduk. Yüksek dağlarının kar suları beslenen bereketli ova eski bozkır insanının tarım yapabilmesi için uygun alanlar oluşturuyordu. Ak Buğday Müze'sinde yapmış olduğumuz incelemede M.Ö. II. Binyıla ait buğday taneleri ve çeşitli tarım aletlerini yakından inceledik. Bu konu hakkında daha sonra detaylı bir bilimsel çalışma yapılacaktır.
- 8 RAPHAEL, Pumpelly (2004), *Anewin Gadymy Osusi (Prehistoric Civilizations of Anau)*, Aşkabat, s. 13.
- 9 SCHMİDT, Hubert (2002), "Archeological Excavations in Anau and Old Merv" *Prehistoric Civilizations of Anau*, Editor: Raphael Pumpelly, Aşkabat, 2004, s. 89-225; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 7 vd.; Mehmet Taner Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, sy. 24, İstanbul, 1970, s. 19 vd.: Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 651 vd.: Ekrem Memiş, *Eskiçağda Türkler*, Konya, 46.
- 10 TOGAN, age. (1981), s. 7 vd.: Tarhan, age., (1970), s. 19 vd; Koca, age., (2002), s. 651 vd; Memiş, age., (2002), s. 46.
- 11 ÖGEL, age., (1984), s. 18; Tarhan, age., (1976), s. 360; Tarhan, age., (1970), s. 18; Koca, age., (2002), s. 652.
- 12 ÇORUHLU age., (2005), s. 35 vd.; Koca, age., (1990), s. 14 vd.: Memiş, a.g.e., (2002), s. 43.
- 13 OKLADNİKOV, Alexey Pavlovich (2000), *Tarihin Şafağında İç Asya, Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, s. 123.;

Koca, age., (1990), s. 14 vd.: Koca age., (2002), s. 652; Mikhail P. Grayaznov, *Southern Siberia* (Rusçadan çev. J. Hogarth), Geneva, 1969, s. 47 vd.; J. P. Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde - Dil, Arkeoloji ve Mit*, Ankara, 2002, s. 78 vd.; Ceylan 2014 Türk Dünyası'ndan Yeni Kaya Resimleri TTK. Sempozyumu 11-15 Eylül 2014 Ankara (Baskıda)

14 TARHAN, age., (1976), s. 360, Koca, age., (2002), s. 652; Okladnikov, age., (2000), s. 122 vd.

15 KAFESOĞLU, age., (1977), s. 30.; Ögel, age., (1984), s. 18; Tarhan, age., (1970), s. 20; Tarhan, age., (1976), s. 363.

16 EBERHARD, Wolfram Çin Tarihi, Ankara, 1947, s. 24; Wolfram Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Ankara, s. 19 vd.; Tarhan, age., (1976), s. 363; Koca, age., (2002), s. 653.

17 TARHAN, age., (1976), s. 361; Tarhan, age., (1970), s. 20; Ceylan 2014, (Baskıda)

18 JETTMAR, Karl (2002), *Archaologische Spuren von Indo Germanen in Zentralasien, Poidemma*, V/I, 1950, s. 236 vd.; Emel Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 498; Koca, age., s. 44.

19 TARHAN, Mehmet Taner (2002), "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler" *Türkler Ansiklopedisi*-c. IV, Ankara, s. 599

20 ÖGEL, age., (1984), s. 31; Akdes Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara, 1972, s. 24; Emel Esin, İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş, İstanbul, 1978, s. 14; Tarhan, age., (1970), s. 21 vd.

21 ESİN, age., (1978), s. 11 vd.; Tarhan, age., (1970), s. 26 vd.; Memiş, age., (2002), s. 44.

22 KOCA, age., (1990), s. 16; Esin, age., (1978), s. 11; Tarhan, age., (2002), s. 500; Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972, s. 1 vd.

23 ESİN, age., (1978), s. 11 vd.; Tarhan, age., (1970), s. 26; Koca, age., (2002), s. 498.

24 ÇORUHLU, age., (1997), s. 20 vd.

25 MUSABAYEV, G. (1998), "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları" XIV. Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları, Kazakistan, s. 1 vd.

26 Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2011, s. 1 vd. Somuncuoğlu'nun kaya resimleri ile ilgili çalışmaları için bkz. Somuncuoğlu *Saymaltaş*, İstanbul, 2008; Somuncuoğlu, *Damgaların Göçü (Kurgan)*, İstanbul, 2012

27 MYRADOWA, E. A. (2011), "Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat" Türkmenstanyn Taryhy ve Medeny Yadgarlıklary, Aşkabat, s. 416 vd.

28 ÇORUHLU, Yaşar *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2006, s. 12 vdd.; Çoruhlu, age., (1998), 66 vd., Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1988, s. 110 vd.

29 ÇORUHLU, age., (1998), s.66 vd.; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2001, s. 52 vd.; Ceylan, 2014 (Baskıda)

30 Kemalîye'de tespit edilen kaya resimleri ilk defa Dr. Abdullah Er tarafından 2004 yılında tespit edilmiş ve bilimsel yayın 2007 yılında yapılmıştır.

31 ESİN, Emel (2006), *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, İstanbul, s. 274

32 ÜNGÖR-Bingöl-TOPALOĞLU-Günaşdı-CEYLAN-Özgül-Ceylan, (2012), age., (Baskıda); Oktay Özgül, "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Uluslararası Doğu Anadolu- Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, (Baskıda)

33 CEYLAN, age., (2008), s. 308.

- 34 CEYLAN, age., (2008), s. 303 vd.
- 35 Bölgedeki kaya resimlerinin tespitinde hiç şüphesiz ekip üyemiz ve değerli bir aşık olan Sayın Sait Küçük'ün katkısı büyüktür. Kendisine teşekkürü önemli bir borç bilirim.
- 36 CEYLAN, Alpaslan (2011), Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum, 2001, s. 29; Yasin Topaloğlu – Yavuz Günaşdı – Akın Bingöl – Alpaslan Ceylan, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. II, Ankara, s. 9.
- 37 ESİN, age., (1978), s. 1 vd.; Ceylan, age., (2008), s. 300.
- 38 CEYLAN, Alpaslan *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum, 2008, s. 279; Alpaslan Ceylan-Akın Bingöl-Yasin Topaloğlu, “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları” 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. III, Ankara, 2008, s. 137.
- 39 CEYLAN, age., (2008-Doğu Anadolu Araştırmaları), s. 225 vd.; Alpaslan Ceylan, Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1/I, Kars, 2008, 75-81. Ceylan, age., (2004), ; Ceylan, age., (2001), s. 26; İsmail, Kılıç Kökten, “Yazılıkaya'da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri”, *Karseli* 6/69, Ankara, 1970, s. 2 vd.; İsmail, Kılıç Kökten, “Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları V*, 1971-1972, Ankara, 1975, s. 95-104; Haşim Karpuz, *Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri*, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara, 1977, s. 1-6; Güner Soylu, “Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri” Antropoloji, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, sy. 8, (1973-1974), Ankara, 1978: 22 vd.; mağarada saptanan resimlerin Paleolitik çağda yapılmadığı görüşü için bk. Savaş Harmankaya- Oğuz Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, 1996: Kurbanğa.
- 40 KÖKTEN, age., (1970), s. 2 vd., Kökten, age., (1975), s. 102 vd., Karpuz, age., (1977), s. 2 .; Soylu, age., (1978), s. 38 vd.; mağarada saptanan resimlerin Paleolitik Çağ'da yapılmadığı görüşü için bk. Harmankaya-Tanındı age., (1996): Kurbanğa.
- 41 CEYLAN, 2014, (11-15 Eylül 2014 TTK. Sempozyum Bildirileri baskıda)
- 42 CEYLAN, age., (2008-Doğu Anadolu Araştırmaları), s. 225 vd.; Alpaslan Ceylan, Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1/I, Kars, 2008, 75-81. Ceylan, age., (2004), s.
- 43 Göktürk yazılarının okumasını yapan değerli bilim adamı C. Saltaoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.
- 44 CEYLAN, age., (2001), s. 26; İsmail, Kılıç Kökten, “Yazılıkaya'da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip age., Tarih Resimleri”, *Karseli* 6/69, Ankara, 1970, s. 2 vd.; İsmail, Kılıç Kökten, “Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları V*, 1971-1972, Ankara, 1975, s. 95-104; Haşim Karpuz, *Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri*, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara, 1977, s. 1-6; Güner Soylu, “Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri” Antropoloji, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, sy. 8, (1973-1974), Ankara, 1978: 22 vd.; mağarada saptanan resimlerin Paleolitik çağda yapılmadığı görüşü için bk. Savaş Harmankaya- Oğuz Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, 1996: Kurbanğa.
- 45 TUNCEL, Metin (1991), “Aras”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 333.
- 46 VARY, Hermann (1984), “Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural- Altaische”, *Jahrbücher* 40/1-2, 1968, s. 61 vd.; Hamit Zübeyir Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara, s. 33 vd.
- 47 CEYLAN, age., (2001), s. 425 vd.; Ceylan, age., (2004), s. 26 vd.
- 48 CEYLAN, age., (2001), s. 425 vd.; Ceylan, age., (2004), s. 21 vd.; Alpaslan Ceylan, “Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 163/14, İstanbul, s. 26
- 49 Dağ Keçisi ve Türkler için önemi hakkında bk. Diyarbakirli, age., s. 71 vd.; Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara, 1985, s. 131 vd.; Kaşgarlı Mahmut, *Divan-i Lügati't-Türk*, 1985, 409.

- 50 ÖGEL, age., (1971), s. 30
- 51 TEZCAN, Mehmet (1990), *Eski Türklerde Damga*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, s. 177
- 52 RADLOFF, Wilhelm (1892), *Atlas der Altertümer der Mongolien*, St. Petersburg, s. 1 vd.
- 53 ÇAY, Abdülhaluk (1983), *Anadolu'da Türk Damgası*, Ankara, s. 111, 123, 192.
- 54 TEZCAN, age., (1990), s. 179
- 55 ESİN, (1980), Esin, age., (1978), s. 5.; Gülensoy, age., (1989), s. 56
- 56 TURAN, Osman (1941), *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, s. 1 vd.
- 57 TEZCAN, age., (1990), s. 95.
- 58 Atla ilgili geniş bilgi için bk., Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul, 1953; s. 201-212; Emel Esin, "The Horse in Turkic At", *Central Asiatic Journal*, c. X, 1965, s. 167-227
- 59 İNAN, Abdulkadir (1987), "Manas Destanı", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, s. 116 vd.
- 60 İNAN, Abdulkadir (1952), "İkinci Pazırık Kurganı", *Belleten XVII/61*, Ankara, s. 138 vd.; Diyarbakirli, age., s. 120, 122.; TEZCAN, age., 96 vd.; E. Fuat Tekçe, *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara, 1993, s. 123 vd.
- 61 TEKÇE, age., (1993), s. 126 vdd.; Kafesoğlu, age., (1977)
- 62 TEKÇE, age., (1993), s. 122.
- 63 TEKÇE, age., (1993), s. 123, 126; Ögel, age., (1991), s. 8; Orkun, age., (1994), s. 425, 936; Tezcan, age., (1990), s. 97; Gülensoy, age., (1989) s. 170; Neriman Görgünay Kırzioğlu, *Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Yanışlar*, Ankara, 1993, s. 133 vdd.
- 64 Esik Kurgan'ında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan atıyla beraber gömülen süvari bu görüşü teyit etmektedir. Bak., Kemal Akişev, *Kurgan Issık*, Moskova, 1978.
- 65 Bu bölgede 2005 yılında gerçekleştirmiş olduğumuz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz bu mezar ve içindeki buluntular, Orta Asya ile coğrafi bakımdan büyük benzerlikler taşıyan bu yöredeki en önemli mezarlık alanıdır. At, köpek ve insan iskeletlerinin aynı mezarda olması, bizleri Orta Asya'da birçok yerde tespit edilen kurganlarda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Belirli aralıklarla (2000-2015) Kazakistan-Kırgızistan, Gürcistan, Azerbaycan ve İran'da gerçekleştirmiş olduğumuz araştırmalarda bu iki mezar geleneği arasındaki büyük benzerliği görmemiz son derece önemli olmuştur. Zira, Afanesyev ve Andronovo kültüründen itibaren Karasuk-Taştık ve Tagar kültüründe görülen bozkır kurgan geleneği, Kimmer İskit göçleri neticesinde Anadolu'ya taşınmıştır. İşte bu anlamda Cinnik nekropolü, Erken dönem Türk Kültürünün maddi kalıntılarını ortaya koymasından çok özeldir.
- 66 RICE, T.T. (1958), *The Scythians*, London, 26-27.
- 67 S.İ.Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya*, (1953) Moskova, s.148
- 68 YILMAZ, A. (2002), 27 vd;
- 69 ÇAY, A. (1983), 1 vdd
- 70 CEYLAN (2000), s.277-291., Ceylan; 2000, s.181-192., Ceylan; 2001, s.71-82., Ceylan; 2002, s.165-178, 2014 yılında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında Olur ilçesinde yeni koç-koyun başlı mezar taşları tespit ettik. Koç-koyun ve at başlı mezar taşları ile ilgili bilimsel çalışmalarımız artarak devam etmektedir.
- 71 Oltu Taş Heykeli 2002 yılında Dr. Tahsin Parlak tarafından bulunup, Oltu Garnizon Komutanlığının girişimleri ile Oltu Meslek Lisesinin bahçesine getirilmiştir. Oltu, Orta Asya ve Kafkasları Anadolu'ya bağlayan önemli bir kavşaktır. Halen burada bulunan taş heykel Orta Asya-Anadolu ilişkilerine ışık tu-

tacak özelliğe sahiptir. "Oltu Taş Heykeli" olarak adlandırdığımız bu heykel 5.20 cm. uzunluğunda 6-7 ton ağırlığındadır. Taş heykelin baş kısmından beş sıradan oluşan kemere kadar olan kısmı 2.20 cm.dir. Özellikle kemerden alta kalan kısımda herhangi bir işleme rastlanmamaktadır. Heykelin baş kısmında kabartma olarak yapılan oldukça iri gözler ve açık olarak tasvir edilen ağız dikkat çekmektedir. Kollar hemen gözlerin sağ ve solundan aşağı doğru uzatılmış sağ kol kalın olarak başlayıp, dirsekte bir kıvrım yaptıktan sonra aşağı doğru uzanmakta ve parmaklarla son bulmaktadır. Sol kol ise heykelin ön kısmına doğru uzanarak sağ ele doğru uzanmakta ve belirgin olarak görülen parmaklarla son bulmaktadır. Heykelin baş kısmı alt kısmına göre daha geniştir. Bu heykelin bir benzerini ise, kırk bir halde 2012 yılında Erzurum İli Horasan ilçesinde tespit ettik. Bu heykeller, Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültürel bağların ortaya konmasında kaya resimleri ile beraber büyük önem taşırlar.

72 BELLİ, Oktay (2003), Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, İstanbul 1 vd.

73 CEYLAN, (2002), 426 vd., Bingöl, 2002, 173 vd.

74 Belçikalı bilim adamı Prof.Dr. Cumont tarafından su şehrinin 10km güneyinde Aksu Kaynağı yakınlarında tespit edilmiştir. bk. Vary; 1968, 55.

75 VARY, (1968), 61 vd.; Koşay; 1984, 33 vd.

76 ORKUN, (1994), 603.

77 ORKUN, (1994), 603.

78 ORKUN, (1994), 651 vd.

Kaynaklar

- AKİŞEV, K., (1978), *Kurgan Issık*, Moskova.
- ARDEL, A., (2001), "Türk Kültürünün Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı-I*, Ankara, s. 9-68.
- ATALAY, İ., (2002), "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, s. 242-259.
- AVŞAR, Z. - F. SOLAK – S. TOSUN, (2002), "Türklerin Demografisi (1950-2025)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul, s. 205-241.
- AYTBAYEV, A., (2003), "İlk Orta Asya :Sakinlerinin Göç Süreçleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 664-672.
- Belli, O, Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, İstanbul.
- BİNGÖL, A., A. CEYLAN-Y. TOPALOĞLU-Y. GÜNAŞDI, (2010), "2008 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları", 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. II, Ankara, s. 375-398.
- CAFEROĞLU, A., (1953), "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul, s. 201-212.
- CEYLAN, A., (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum,
- CEYLAN, A., - A. BİNGÖL – Y. TOPALOĞLU, (2008), "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları" 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. III, Ankara.
- CEYLAN, A., (2007), "2005 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları", 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. I, Ankara, s. 129-148.
- CEYLAN, A., (2002), "Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunnı Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara, s. 425-429.
- CEYLAN, A., "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 163/14, İstanbul, s. 26-36.
- CEYLAN, A., (2004), "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri", *Türk Kültürü Paneli*, Erzurum, s. 21-50.
- CEYLAN, A., (2008), "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 1/1, Kars, 75-81.
- CEYLAN, A., (2001), *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum,
- ÇAY, A., (1983), *Anadolu'da Türk Damgası*, Ankara.
- ÇORUHLU, Y., (1997), *Erken Devir Türk Sanatı ABC'si*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Y., (2005), *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Y., (2006), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Y., (1995), *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul.
- DEVLET, N., (2001), "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", *Türk Dünyası El Kitabı-I*, İstanbul, s. 69-125.
- DİYARBEKİRLİ, N., (1972), *Hun Sanatı*, İstanbul.
- DURMUŞ, İ., (1993), *İskitler (Sakalar)*, Ankara.
- EBERHARD, W., (1943), "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sy.4, Ankara, s. 19-29.
- EBERHARD, W., (1947), *Çin Tarihi*, Ankara.
- ESİN, E., (2002), "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, s. 498-518.
- ESİN, E., (1965), "The Horse in Turkic Art", *Central Asiatic Journal*, c. X.

- ESİN, E., (1978), *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul.
- ESİN, E., (2004), *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul.
- ESİN, E., (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul.
- ESİN, E., (1985), *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara.
- ESİN, E., (2006), *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul.
- GÖMEÇ, S., (200), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara.
- GRAYAZNOV, P. M., (1969), *Southern Siberia* (Rusçadan Çev: J. Hogarth), Geneva.
- GÜLENSOY, T., (1989), *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları-Damgalar-İmgeler, Enler*, İstanbul.
- HARMANKAYA, S. - O. TANINDI, (1996), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*.
- HAUSSIG, H. W., (1997), *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Kayseri.
- İNAN, A., (1987), "Manas Destanı", *Makaleler ve İncelemeler*, 1987, Ankara.
- İNAN, A., (1952), "İkinci Pazırık Kurganı", *Beleten XVI/61*.
- JETTMAR, K., (1950), *Archaeologische Spuren von Indo Germanen in Zentralasien, Poidemna, V/I*.
- KAFESOĞLU, İ., (1977), *Türk Milli Kültürü*, Ankara.
- KAFESOĞLU, İ., (1983), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- KALAFAT, Y., (1999), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara.
- KARPUZ, H., (1977), "Camuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara, s. 1-6.
- KAŞGARLI MAHMUT, (1985), *.Divan-i Lügati't-Türk*.
- KIRZIOĞLU, N. G., (1993), *Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Yanışlar*, Ankara.
- KOCA, S., (2002), "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, s. 651-664.
- KOCA, S., (1990), *Türk Kültürünün Temelleri-I*, İstanbul.
- KODAY, S., (2005), *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Erzurum.
- KOŞAY, H. Z., (1968), "Kuzeydoğu Anadolu'da Kayalara Hakkedilmiş Eski Türk İşaretleri", *Türk Etnografya Dergisi*, sy. XI, Ankara, s. 27-32.
- KOŞAY, H. Z., (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- KÖKTEN, İ. İ., (1975), "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkhaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 1971-1972, Ankara, s. 95-104.
- KÖKTEN, İ. İ., (1970), "Yazılıkhaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri", *Karseli* 6/69, Ankara, s. 2-16.
- KURAT, A. N., (1972), *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara.
- LİGETİ, L., (1986), *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara.
- MALLORY, J. P., (2002), *Hint Avrupalıların İzinde - Dil, Arkeoloji ve Mit*, Ankara.
- MEMİŞ, E., (2002), *Eskiçağda Türkler*, Konya, .
- MERT, O., (2007), "Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 34, Erzurum, s.233-254.
- MUSABAYEV, G. (1998), "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları" *XIV. Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan.
- MYRADOWA, E. A., (2011), "Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat" *Türkmenstanyn Taryhy we Medeny Yadgarlyklary*, Aşgabat, s. 416-423.

- NEMETH, G., (1940), "Türk Dünyası Eskiçağı", Ülkü XV, s. 299-306.
- OKLADNİKOV, A. P., (2000), *Tarihin Şafağında İç Asya, Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul.
- ORKUN, H. N., (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
- ÖGEL, B., (1984), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
- ÖGEL, B., (1988), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
- ÖGEL, B., (1971), *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara.
- ÖZEY, R., (2002), "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, s. 266-277.
- ÖZEY, R., (1997), *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Konya.
- ÖZGÜL, O., (2012), "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Uluslararası Doğu Anadolu- Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, (Baskıda).
- RADLOFF, W., (1892), *Atlas der Altertümer der Mongolei*, St. Petersburg.
- RAPHAEL, P., (2004), *Anewin Gadymy Osusi (Prehistoric Civilizations of Anau)*, Aşkabat.
- RÁSONYÍ, L., (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara.
- ROUX, J. P., (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul.
- SARAÇOĞLU, H., (1989), *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul.
- SCHMİDT, H., "Archeological Excavations in Anau and Old Merv" *Prehistoric Civilizations of Anau*, Editor: Raphael PUMPELLY, (2004), Aşkabat, s. 89-225.
- SİNOR, D., (2009), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul.
- RUDENKO, S.İ. – NASELENİYA Kultura – ALTAYAV Gornogo – VREMYA, Skifskoe (1953), Moskova.
- SOMUNCUOĞLU, S., (2011), *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul.
- SOYLU, G., (1978), "Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri" *Antropoloji*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, sy. 8, (1973-1974), Ankara, 22 vd.
- TARHAN, M. T. (1984), "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* c. I, Ankara, s. 109-120.
- TARHAN, M. T., (1970), "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, sy. 24, İstanbul, s. 17-32.
- TARHAN, M. T., (1976), "Eskiçağda Kimmerler Problemi" *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. I Ankara, s. 355-369.
- TARHAN, M. T., (2002), "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler" *Türkler Ansiklopedisi*-c. IV, Ankara, s. 597-610.
- TEKÇE, E. F., (1993), *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara.
- TEZCAN, M., (1990), *Eski Türklerde Damga*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- TOGAN, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Y. – Y. GÜNAŞDI – A. BİNGÖL – A. CEYLAN, (2011), "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c. II, Ankara, s. 375-398.
- TUNCEL, M., (1991), "Aras", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 333-335.
- TURAN, O., (1993), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul.
- TURAN, O., (1941), *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul.
- TÜRKKAN, R. O., (2002), "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. XX, Ankara, s. 409-423.

RİCE, T.T. (1958), *The Scythians*, London.

ÜNGÖR, İ., - A. Bingöl - Y. Topaloğlu - Y. Günaşdı - N. Ceylan - O. Özgül - A. Ceylan, "2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları" 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (Baskıda).

VARY, H., (1968), "Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural- Altaische", *Jahrbücher* 40/1-2, s.50-78.

YILMAZ, A, (2002), "İskit Sanatı", *Türkler IV*, Ankara, 26-32.

KOSOVADA'KI TARİHİ VE KÜLTÜREL MİRASIMIZ MEŞHED-İ HUDAVENDİGAR¹

PROF. DR. KEMALETTİN KUZUCU*

Yaptığı fetihlerle Osmanlıların beylikten çıkıp devlet kimliğine bürünmesinin yolunu açan, Rumeli'nin Türk yurdu hâline gelmesini sağlayan ve İstanbul'un fethinin kapısını aralayan I. Murad, aynı zamanda savaş meydanında şehit düşen ilk Osmanlı padişahıdır. Bu yönüyle "fatih" ve "gazi" olarak bilinen, fakat daha çok "Hudâvendigâr" unvanıyla anılan padişah, Rumeli'ye düzenlediği altıncı seferini de fetihle tamamladıktan sonra şehitler arasında dolaşırken, cesetlerin arasına gizlenmiş bulunan Miloş Kobiloviç'in hançerli saldırısı sonucu şehit olmuştu. Padişahın iç azaları çıkartılarak şehit düştüğü yere gömülmüş, tahnit edilen cesedi ise Bursa'ya götürülerek Çekirge'de kendi yaptırdığı türbesine defnedilmişti. I. Murad'ın iç organlarının gömüldüğü yere oğlu Yıldırım Bayezid bir türbe inşa ettirdi. Sonraki tarihlerde türbenin etrafına birtakım yapılar eklenirken, türbedarlar ve ailelerinin defnedildiği mezarların oluşturduğu küçük bir kabristan da yapılar topluluğunun yanında yerini aldı.

Sultan Murad Türbesi, Kosova'nın başkenti Priştine'nin kuzeybatısında, Mitroviçe yolunun 5. kilometresindedir. Burası Osmanlı'dan günümüze "Meşhed-i Hudâvendigâr", "Meşhed-i mukaddes", "Meşhed-i Mübarek", "Kosova Meşhedi" ya da kısaca "Meşhed"² gibi isimlerle anılagelmiştir. Öztuna'nın tabiriyle Balkan Türklüğünün Kâbe'si olan türbe, kendilerini İslam diniyle tanıştırdığı için Murad

* Marmara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Yaptığı fetihlerle Osmanlıların beylikten çıkıp devlet kimliğine bürünmesinin yolunu açan, Rumeli'nin Türk yurdu hâline gelmesini sağlayan ve İstanbul'un fethinin kapısını aralayan I. Murad, aynı zamanda savaş meydanında şehit düşen ilk Osmanlı padişahıdır. Bu yönüyle "fatih" ve "gazi" olarak bilinen, fakat daha çok "Hudâvendigâr" unvanıyla anılan padişah, Rumeli'ye düzenlediği altıncı seferini de fetihle tamamladıktan sonra şehitler arasında dolaşırken, cesetlerin arasına gizlenmiş bulunan Miloş Kobilovi'in hançerli saldırısı sonucu şehit olmuştu. Padişahın iç azaları çıkartılarak şehit düştüğü yere gömülmüş, tahnit edilen cesedi ise Bursa'ya götürülerek Çekirge'de kendi yaptırdığı türbesine defnedilmişti.

Hudâvendigâr'a büyük hayranlık ve saygı duyan Arnavutlar için de son derece kutsaldı.³ Bu yönüyle Türklüğün, İslamlığın ve ikisini mezceden Osmanlılığın simgesi olarak düşünebileceğimiz türbe, Kosova'da inşa edilmiş ilk ve aynı zamanda günümüze ulaşan en eski Osmanlı mimari eseridir.

Türbenin Yıldırım Bayezid zamanında inşa edilen ilk hâli muhtemelen, Rumeli'deki birçok gazi-eren türbesi gibi dört paye üzerine atılmış dört kemer ile bunlara oturan bir kubbeden ibaret, kenarları açık bir yapıydı.⁴ Türbenin inşasından İkinci Kosova Savaşı'na kadar bölgede istikrar tesis edilemediği için bu ilk yapının Sırp saldırıları karşısında ayakta kalmış olma ihtimalini zayıf gören Eyice, günümüze ulaşan mimarisinin bölgenin tamamen Türk hâkimiyetine girdiği II. Kosova Zaferi'nden (1448) sonra inşa edilmiş olabileceği görüşündedir.⁵ Fatih Sultan Mehmed 1455 yılında çıktığı Sırp seferinden zaferle dönerken Meşhed'de dinlenip türbeyi ziyaret etmiştir. Sultan Murad ve diğer şehitlerin ruhu için yemek yaptırmış ve hediyeler dağıtmıştır.⁶ Kosova'nın kesin olarak Türk hâkimiyetine girdiği II. Kosova Zaferi'nden sonra türbe civarına Müslüman ahali yerleştirilmiştir.

Hanedân-ı Âl-i Osman'ın Meşhed Aşkısı

Yavuz Sultan Selim'den başlayarak imparatorluğun yıkılışına kadar Osmanlı padişahları, türbenin korunması ve bakımıyla bizzat ve yakından ilgilenmişlerdir. Örneğin Yavuz zamanında, türbe civarında oturanlardan on beşi, türbeye hizmet etmeleri karşılığında, öşür dışındaki vergilerden muaf tutulmuşlardır. Hizmet için belirlenen on beş kişiden üçünün baba adının Abdullah olması, bunların mühtedi olduklarını akla getirmektedir. Hizmetkârların sayısı Kanuni devrinde 31'e çıkmıştır. Hizmet yükümlülüğü babadan oğula geçmiştir. II. Selim zamanında ise hizmetkâr sayısı 25'e düşmüştür.⁷ 16. yüzyıl

sonlarında Meşhed'i ziyaret eden Fransız Jean Palerne'in seyahatnamesinde, türbenin kandillerine bakmakla yükümlü bu grubun vergi muafiyetlerinin devam ettiği kayıtlıdır.⁸ 1660 yılına doğru Bosna Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa ile birlikte Kosova'ya giden Evliya Çelebi, türbenin bakımsız kaldığını ve mezbeleliğe dönüştüğünü görünce, Paşa'yı buranın imarı konusunda ikna etmiş, bunun üzerine Melek Ahmed Paşa türbeyi temizlettirip etrafını duvarla çevirtirmiş, yüksek bir kapı yaptırmıştır. Bu faaliyet kapsamında türbe avlusunun bahçesine 500 meyve ağacı ve asma dikilmiş, bir su kuyusu açılmış, türbenin temizlik ve bakımının sürekliliğinin sağlanması için bekçi ve türbedar tayin edilmiştir. Evliya'ya göre etrafında 10 bin şehidin medfun bulunduğu türbe, "*hâlâ ziyaretgâh-ı hâss u âmmdır*".⁹ 1667 yılında İstanbul'a gidişi esnasında türbeyi ziyaret eden Dubrovnikli şair Dzonoriç'in, burasının geceli gündüzlü açık olduğunu ve devamlı kandillerin yandığını belirtmesi,¹⁰ Melek Ahmed Paşa'nın başlattığı düzenlemelerin devam ettirildiğini göstermektedir.

Meşhed'in tamiri ve bakımına dönük faaliyetler 18. yüzyılda da sürmüştür. III. Ahmed devrine ait 1721 tarihli bir belgeye göre, günlük 12 akçe bedelle suyolculuk vazifesini yürüten Osman Halife'nin vefatı üzerine, yerine adaşı Osman Halife bin Elhâc Süleyman görevlendirilmiştir.¹¹ III. Selim ise Priştineli Hüseyin Paşazade Mîr Mustafa'ya gönderdiği 1791 tarihli hükümlerle, Sultan Murad türbesinin yanı sıra, aynı padişahın sancaktarı Gazi Mestan'ın yine Priştine'de bulunan türbesinin tamirini istemiştir.¹²

Meşhed'in Tanzimat döneminde de aynı anlayışla korunduğu ve periyodik bakım ve onarımının yapıldığı görülmektedir. Türbeyi 1838 yılında gezen seyyah Ami Buea, buranın tek bir yapıdan oluştuğunu, içinde beyaz mermer bir sanduka bulunduğunu, kapısının açık olduğunu, ancak türbedar bulunmadığını yazar.¹³ Nitekim 1845 yılında Rumeli Valisi Hurşid Paşa tarafından esaslı bir tamirden geçirilen türbeye, 1846 yılının Ağustos ayında Sultan Abdülmecid'in beratı ile

Öztuna'nın tabiriyle Balkan Türklüğünün Kâbe'si olan türbe, kendilerini İslam diniyle tanıştırdığı için Murad Hudâvendigâr'a büyük hayranlık ve saygı duyan Arnavutlar için de son derece kutsaldı. Bu yönüyle Türklüğün, İslamlığın ve ikisini mezceden Osmanlılığın simgesi olarak düşünebileceğimiz türbe, Kosova'da inşa edilmiş ilk ve aynı zamanda günümüze ulaşan en eski Osmanlı mimari eseridir.

Buharalı Hacı Ali 300 kuruş maaşla türbedar tayin edilmiştir. Aynı yıl türbedar için bir de ev yaptırılmıştır.¹⁴ 1848 yılının son günlerine ait bir belgede ise, Sultan Murad türbesinin padişah sayesinde “*müceddeden bina ve inşa olunarak*” içerisi için gerekli şal, şamdan ve kandil gibi malzemelerin ikmal edildiği, bununla birlikte birkaç eksiğin hâlâ giderilemediği belirtilmiştir. Türbedar Hacı Ali, kutsal gecelerde yakılan kandiller için 3'er kıyye zeytinyağı ve muma acil ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş, ayrıca güzel ciltlenmiş bir Mushaf-ı Şerif ile hazine-i hümayûnda mahfuz Beyt-i Muazzama örtüsünden bir parçanın konulmasıyla türbenin anlamına kavuşacağını ifade etmiştir. Türbedarın talepleri tedarik edilerek hemen yerine ulaştırılmıştır.¹⁵ Sultan Murad Türbedarı Hacı Ali Efendi'ye 13 Ağustos 1856-11 Kasım 1860 arasını kapsayan elli aylık dilim için maaş, zeytinyağı ve mum bedeli olarak 18.269 kuruş ödenmiştir.¹⁶ Meşhed'i bu tarihten on yıl sonra (1858) ziyaret eden J. G. Han, türbenin eskisine göre çok süslü bir görünüme kavuştuğunu, iç duvar yüzeylerinin kalem işi süslemelerle zenginleştirildiğini, sandukanın türbenin ortasında yer aldığını, kubbenin orta kısmına Fransız yapımı bronzdan imal edilmiş cam süslemeli ve altı kandilli bir avize asıldığını, türbenin yanında türbedar ailesinin ikamet ettiği küçük fakat şirin bir ev bulunduğunu yazar.¹⁷ Han'ın ziyaretinden bir yıl sonra Üsküp Valisi Kâni Paşa'nın müracaatı üzerine Sultan Murad'ın sandukasının örtüsüyle pencere perdelerinin yenilenmesi için Maliye ve Evkaf nezaretlerine emir verilmiştir. Sultan Abdülmecid'in son yıllarında türbe bir kez daha onarım geçirmiştir. Gazi Mestan Türbesi'nin de elden geçirildiği tamiratı Nacih ve Kostî kalfalar icra etmiş, türbedarlardan Hüsnü Efendi ise bahçe düzenlemesini yerine getirmiştir.¹⁸ Sultan Murad'ın sandukası için 3.000 kuruş bedel karşılığında satın alınan 1 çift Karaman şalı, Evkâf-ı Hümayûn Nazırı Abdülhamid Ferid Paşa tarafından yerine ulaştırılmıştır.¹⁹ Onarımdan dolayı Üsküp Evkaf Müdürü Rauf Bey'in yazdığı tarih şiiiri gayet akıcı bulunmuş ve padişahın 1 Şubat 1866 tarihli iradesiyle türbenin “*tâk-ı bâbına hâk ve tahrîr*” ettirilmiştir.²⁰ Padişah bu onarım sırasında türbenin avlu girişi yanına bir de çeşme inşa ettirmiştir.²¹ Bundan altı yıl sonra, 1872 yılının Ramazan ayında, Sultan Abdülaziz'in emriyle, türbenin sağlam kısımlarına ve özgün yapısına zarar verilmeden, tamire muhtaç yerleri onarılmış ve bu işe 15.000 kuruş harcanmıştır.²²

Osmanlı Devleti'nin büyük bayındırlık faaliyetlerine sahne olduğu ve üç kıtadaki tarihî değeri haiz yapıların onarımdan geçirildiği Sultan II. Abdülhamid döneminde²³ Meşhed'in bakım ve onarımına ayrı bir önem verilmiş, türbe alanına yeni yapılar kazandırılmıştır. Saltanatının ilk yıllarında Mart 1878-Mart 1879 dönemine ait bir evkaf defterinde “*Üsküp eyaletinde Kosova'da Sultan Murad Han hazretleri vakf-ı şerifinin iki yüz doksan dört senesi Martından sene-i merkûme Şubat'ı nihayetine değin bir sene zarfında vuku bulan masârifâtı*”²⁴ başlığı yer almasına kadar bunun altında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, ilerleyen yıllarda türbe mekânının döşemesi ve tezyinatının yenilenmesinden, yapıların devrin

teknolojisiyle sağlamlaştırmasına, ek yapılar inşa edilmesine kadar yoğun bir inşaat faaliyeti göze çarpmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Meşhed yerleşkesinde inşa edilen yeni yapılardan birisi misafirhanedir. Türbeyi ziyaret edenlerin dinlenmesi ve barınması amacıyla iki katlı olarak inşa edilen bu yapı için 1896 tarihi öne sürülmüşse de,²⁵ bu bilgi yanlış değilse bile eksiktir. Zira -biraz aşağıda değinildiği üzere- bu tarihten daha iki yıl önce Sultan Abdülhamid türbenin yanındaki misafir dairesinin (selamlık) tamirini istemiştir. Vali Hafız Mehmed Paşa ise Sadaret'e gönderdiği 1895 tarihli yazıda, türbe ile birlikte "*ittisâlindeki selamlık dairesinin*" de tamire muhtaç olduğundan yakınmış ve bu konuda yardım istemiştir.²⁶ Bu iki belge, 1896'dan önce bir misafirhanenin varlığını haber vermektedir. Kaldı ki 1885 tarihli ve teferruatlı bir evkaf defterinde, türbe, türbedarhane ve misafirhane olmak üzere üç ayrı binanın onarımı için kullanılan malzemelerin ve yapılan harcamaların dökümü yer almaktadır. Buna göre, belirtilen tarihte misafirhane duvarlarındaki bazı kısımlar sıvanıp badana edilmiş, camlarının bir kısmı ya da tamamı değiştirilmiş, taban döşemesi yenilenmiş ve avlu duvarlarının kiremitleri aktarılmıştır. Şu hâlde misafirhanenin 1885 yılından daha önce inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızın sonunda özgün metni bulunan "*Kosova sahrasında kâin cennetmekân Sultan Murad hazretlerinin meşhed-i celîleleri türbelerinin ber vech-i zîr tamirat masarifâtını nâtik cetveldir*" başlıklı defterde, söz konusu tamirlerde kullanılan malzemelerinden bunların nereden temin edildiklerine, inşaat görevlilerinden işçilik ücretlerine kadar birçok ayrıntıyı görmek mümkündür. Buna göre türbenin cümle kapısı ile türbe girişi üzerindeki kubbe yeniden inşa edilmiş; kubbenin üzeri kurşunla kaplanarak iç kısmı nakkaş-hattat tarafından ayet ve hadislerle süslenmiş; duvarların çürüyen yerleri sıvanıp badanalanmış, pencere cam ve çerçeveleri değiştirilmiş, taban döşemesi yenilenmiş, çeşme ve suyolları tamir edilmiştir. Cümle kapısı ve kubbe Kosti Kalfa'ya yaptırılmıştır.²⁷ Misafirhanenin 1896'da inşa edildiğini belirten Eren'in kaynağı Selanik'te yayımlanan *Asır* gazetesidir. *Kosova* gazetesinden aktarılan haberde, Meşhed'in bitişiğine ziyaretçiler için yapılacak misafirhanenin temelini Priştine Mutasarrıflığı'nca düzenlenen görkemli bir törenle atıldığı belirtilmektedir.²⁸ Ancak inşaatın gelişimi ve bitişi hakkında bilgi yoktur. Haberde sözü edilen misafirhanenin, yetersiz veya tamire

Osmanlı Devleti'nin büyük bayındırlık faaliyetlerine sahne olduğu ve üç kıtadaki tarihî değeri haiz yapıların onarımdan geçirildiği Sultan II. Abdülhamid döneminde Meşhed'in bakım ve onarımına ayrı bir önem verilmiş, türbe alanına yeni yapılar kazandırılmıştır.

muhtaç olan önceki binanın yerine inşa edilmiş olması muhtemeldir.

Asır gazetesinin Kosova muhabirinin verdiği bilgilere göre, 1897 yazında Meşhed'de hummalı bir inşaat faaliyeti sürmekteydi. Priştine Mutasarrıfı Rükneddin Bey'in eğitimin modernleştirilmesi, derelerin ıslahı, yol yapımı ve diğer bayındırlık hizmetlerinden övgüyle bahsedilen yazıda, türbe civarında inşa edilmekte olan yapıların bitmeye yaklaştığı belirtilmiştir. Rükneddin Bey, geniş yatırım atağını fırsat bilerek, buraya bir de cami yaptırmak amacıyla padişahın iradesini alabilmek için girişimde bulunmuştur. Muhabire göre, türbe bitişiğine bir cami yapılması, "hem orasının kudsiyet ve ehemmiyetini arttıracak hem de etraf ve civarda salat-i Cuma edâ olunacak bir cami bulunmadığı için ihvân-ı dîne de büyük bir hizmet ve suhûlet-i diyanet-kârâne ibrâz edilmiş olacaktır."²⁹ Fakat bundan sonraki süreçte cami inşaatına dönük bir kayıt bulunmaması, Rükneddin Bey'in beklediği iradenin çıkmadığını göstermektedir.

1894 yılında türbenin kubbesiyle, çeşme ve misafirhanenin tamire muhtaç olduğu, sanduka örtüsüyle türbedeki diğer eşyaların Murad Gazi'nin şanına ve makamına yakışmayacak kadar eskidiği ve kandilin yanmadığı yolunda Kosova'dan ulaşan şikayetler üzerine II. Abdülhamid derin bir inceleme başlatır.³⁰ Kosova vilayetine gönderilen yazıda, türbenin vakfının bütçesinin ne kadar olduğunun, onarımıyla eşya satın alımının ne kadar masraf gerektirdiğinin ve kandil yakılmasının sahil olup olmadığının araştırılması istenir.³¹ Kosova Valisi Hafız Mehmed Paşa, Sadaret'e gönderdiği 5 Eylül 1895 tarihli cevabı yazısında, türbedara Üsküp Evkaf Sandığı'ndan 300 kuruş maaş ile 60 kuruş zeytinyağı bedeli ödendiğini, Meşhed'de sürekli kandil yakıldığını ancak bunun vakfı veya başka bir gelirinin olup olmadığı dair bir kayda ulaşılamadığını bildirir.³² Priştine yöneticileri ve mühendisinin çalışmalarıyla hazırlanan planlar, pusulalar ve tespit edilen 42.722 kuruş masrafın kaydedildiği keşif defteri yazının ekinde sunulur. Bu miktara tefrişat masrafı dâhil değildir. Evrakın onaylanmasıyla, inşaat ve tefrişat masrafının vilayet evkaf sandığından ödenmesi kararlaştırılır ve inşaata başlanır.³³

Hafız Mehmed Paşa'nın yakınmalarına bakılırsa, padişahın bu iradesinin yerine getirilmesi zaman almıştır. Gecikmenin nedeni Kosova vilayetinin önceki merkezi Priştine ile³⁴ yeni merkezi olan Üsküp arasındaki yetki karmaşası ve bürokratik anlaşmazlıktır. Ancak sorun bir müddet sonra aşılmış ve türbenin geniş çaplı onarımı gerçekleştirilmiştir. Nitekim 1896 yıllığında, türbenin Kosova'ya siyasi ve stratejik önem kazandıran bir yapı olduğu vurgulandıktan sonra, padişah sayesinde hak ettiği görünüme kavuştuğu belirtilmiştir. Sandukanın üzerine pahalı ve değerli kumaşlar örtülmüş, zemini kıymetli halılarla kaplanmıştır. İç duvarları çeşitli stillerde yazılmış hüsnühat levhâları süslemekte ve tavanda mutantan bir avize bulunmaktaydı.³⁵ 1900 yıllığında ise, Evliya Çelebi'nin 240 yıl önce dediği gibi,

“ziyaretgâh-ı hâss u âmm” olan türbeye gelenlerin istirahat edebilmeleri için yakın zamanda inşa edilen misafirhane ve diğer yenilikler hakkında şu kayıt düşülmüştür: *“Fevkanî ve tahtanî sekiz oda ve ahur ve müstemilât-ı sâireyi hâvi mükemmel bir selamlık dairesi vücûda getirildiği gibi 120 metro tûl ve 80 metro arzında bir bahçe de daire-i mezkûreye ilhâken kârgir duvar içine alınmıştır. Mezkûr bahçeye ashâb-ı hayrâtdan ve mütemevvilândan Ali Hoca tarafından güzel bir çeşme³⁶ dahi inşa edilerek susuzluk yüzünden çekilen müşkülât bertaraf edilmiştir.”³⁷ Bazı yazarlar, Abdülaziz’in yaptırmış olduğu çeşmenin, 1896 veya buna yakın tarihlerdeki yapım-onarım sırasında yıkılmış olabileceğini kaydederler.³⁸ Eyice de, girişteki dört sütunlu sundurmanın büyük ihtimalle bu dönemde yapıldığını belirtir.³⁹*

Meşhed’de II. Abdülhamid’in saltanatının son yıllarında bir inşaat faaliyeti daha görülmektedir. Rumeli Vilayeti Müfettiş-i Umûmîsi Hüseyin Hilmi Paşa 10 Nisan 1906 tarihli yazısında, türbenin tamiri için keşif defterinde gösterilen 7.410 kuruşu, inşaatın vakit kaybetmeksizin başlaması için Kosova valisine gönderdiğini; çok eskimiş olan türbedar evinin yıkılıp yeniden inşası için de 20.655 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş ve bu paranın hangi kalemden karşılanacağını sormuştu.⁴⁰ Kosova Valisi Birinci Ferik Mahmud Şevket Paşa ise, Hilmi Paşa’ya gönderdiği 22 Nisan tarihli telgrafta, inşaatın tüm masrafı olan 28.065 kuruşun padişah tarafından gönderildiğini yazmıştır.⁴¹ Mahmud Şevket Paşa, Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 7 Mayıs tarihli telgrafta, padişahın iradesinde belirtildiği üzere inşaat temelinin Mevlit Kandili’nde dualar ve ayetler okunarak atıldığını; törene yerel erkân, ulema ve eşrafın katıldığını yazmıştır.⁴² Paşa, gerek parasal konular, gerekse inşaatın gidişatı hakkında müfettişliği sürekli bilgilendirmiştir. Türbenin tamiriyle, bir harem dairesi, yani kadın misafirhanesini kapsayan inşaat dört ayda tamamlandı. Binaların resmî açılışı için

Murad Hudâvendigâr türbesinin Osmanlı dönemindeki son büyük tamiri 1909 yılında gerçekleştirilmiştir. Türbe onarılmış, avlusuna kesme taş döşenmiş ve yeni bir çeşme inşa edilmiştir. Ancak bunların resmî açılışı iki yıl sonra, Sultan Reşad’ın ziyareti sırasında yapıldığı için, bazı yazarlar söz konusu tamirat ve inşaatın 1911 yılında icra edildiğini düşünmüşlerdir. Nitekim türbenin kapısı üzerinde yer alan tamir kitabesinin ebced hesabıyla karşılığı 1909 yılını işaret etmektedir. Bununla birlikte, söz konusu ziyaretten hemen önce ve ziyaret nedeniyle padişahın geçeceği yollara bakım yapılmış, yolların üzerinde bulunup görsel kirliliğe yol açan salaş ve harap yapıların dış yüzeyleri düzenlenip boyanmış, bu kapsamda Meşhed de elden geçirilmiştir

yine anlamlı bir gün olarak padişahın tahta çıkışının yıldönümü 31 Ağustos tarihi seçilmiştir. Konuyla ilgili haberde, türbenin tamir edildiği, yanına da türbeyi ziyaret edecek olan kadın ziyaretçiler için bir misafirhane yapıldığı belirtilmiştir.⁴³

Murad Hudâvendigâr türbesinin Osmanlı dönemindeki son büyük tamiri 1909 yılında gerçekleşmiştir. Türbe onarılmış, avlusuna kesme taş döşenmiş ve yeni bir çeşme inşa edilmiştir. Ancak bunların resmî açılışı iki yıl sonra, Sultan Reşad'ın ziyareti sırasında yapıldığı için, bazı yazarlar söz konusu tamirat ve inşaatın 1911 yılında icra edildiğini düşünmüşlerdir. Nitekim türbenin kapısı üzerinde yer alan tamir kitabesinin ebced hesabıyla karşılığı 1909 yılını işaret etmektedir.⁴⁴ Bununla birlikte, söz konusu ziyaretten hemen önce ve ziyaret nedeniyle padişahın geçeceği yollara bakım yapılmış, yolların üzerinde bulunup görsel kirliliğe yol açan salaş ve harap yapıların dış yüzeyleri düzenlenip boyanmış, bu kapsamda Meşhed de elden geçirilmiştir.⁴⁵

Tanzimat'tan sonraki tamir ve inşaatlar sırasında Meşhed'deki çeşmeler kaldırılmak veya farklı noktalara taşınmak suretiyle değişim geçirmiştir. Bugün görülen iki çeşmeden biri yörenin hayırseverlerinden Ali Hoca diğeri ise Sultan Reşad'ın ziyareti anısına padişah tarafından 1911 yılında inşa edilmiştir. Bunun kitabesine bakılırsa, daha eski bir çeşmenin yerinde ihya edilmek suretiyle Sultan Reşad adına ve onun burayı ziyareti sırasında yapılmıştır. Türbenin haziresinde iki kabir bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Kırım Harbi sırasında Silistre müdafaasıyla şöhret kazanan ve 1859 tarihinde Priştine'de ölen Sofya Kumandanı Rifat Paşa'ya,⁴⁶ diğeri ise Kosova'da en uzun süre valilik (1893-1900) yapmış olan ve 1903 yılında ölen Erzurumlu Hafız Mehmed Paşa'ya aittir.⁴⁷ Türbe avlusunda bulunan ve hiçbir mimari özelliği olmayan altı mezar ise, İsmail, Faik, Süleyman, Fatoş, Ayşe ve Murad adlı türbedarlara aittir.

Sultan Reşad'ın ziyareti esnasında avlu içerisinde bir medrese temeli atılmıştı. Belgelerde Reşadiye Medresesi ya da Medrese-i İslamiyye olarak geçen yapının planını Mimar Kemaleddin çizmişti. 1600 metre karelik alanda iki kat olarak tasarlanan medresenin birinci katında derslikler ile yemekhane, ikinci katında ise koğuşlar ve mescit yer almaktaydı.⁴⁸ Tarihî ziyaretin anısına inşasına başlanan medresenin temel taşı bizzat koyan Sultan Reşad,⁴⁹ masrafı da kendi kesesinden karşılamayı ve aylık taksitler hâlinde göndermeyi vaat etmişti. Padişah ilk etapta 5.500 lira ödemiş, ayrıca inşaatı denetlemek ve belirlenen plan ve sağlamlıkta yapılmasını sağlamak üzere bir de mimar görevlendirmişti. Ancak Balkanlara dönük birçok proje gibi, medrese inşaatı da akim kalacaktır. Zira temelin atılmasından kısa süre sonra Arnavutluk isyanı başlayacak, bunun üzerine işçiler inşaat alanını terk edeceklerdir. Sultan Reşad vaat ettiği taksiti göndererek, inşaatın devam ettirilmesini isteyecek,⁵⁰ ancak ısrarı işe yaramayacaktır.

Son düzenlemelerle aldığı şeklini günümüze kadar korumuş olan Sultan Murad Türbesi, Balkanlardaki türbelerde uygulanan Türk baroğunun yegâne örneğidir. Barok şekilleri, pencere çerçevelerinde, dış köşeli plasterlerde ve en çok kapı üzerindeki levhayla fayans taşlarında yapılan sığ oymalı süslerde göze çarpar.⁵¹

Gazi Mestan Türbesi

Meşhed-i Hudâvendigâr'ın çeşitli tarihlerdeki tamirâtı sırasında, bunun yakınında bulunan Gazi Mestan'ın türbesinin de elden geçirilmiştir. Priştine'den Mitroviçe'ye ayrılan yolun sağında bir tepenin üzerinde bulunan Gazi Mestan Türbesi'ne yöre halkı arasında Bayraktar Türbesi de denilmektedir. Mestan Baba'nın tarihî şahsiyeti henüz aydınlanmış olmamakla birlikte, türbesinin tamiriyle ilgili belgelerde, genellikle "*Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin sancaktarı*" olarak tanıtılmaktadır. Yöresel isimlendirmeden hareketle Eyice, Mestan Baba'nın Evliya Çelebi'nin burada medfun bulunanlar arasında zikrettiği Alemdar Baba, Şeyh İlyas Dede ve Timur Paşazade Yarsavul adlı şehitlerden birincisine ait olabileceği ihtimali üzerinde durur.⁵² Prizrenli Türkolog Hafız'ın bu konudaki yargısı daha kesin gözükmektedir.⁵³ Gazi Mestan Türbesi de başlangıçta açık türbe geleneğine uygun olarak inşa edilmişken, sonradan kapatılmıştır. Sekizgen planlı 3.50 metre yüksekliğindeki türbenin içeri-sinde iki kabir bulunmaktadır. Ahali bunları kutsal saydığı için ölülerini buraya defnetmiş ve zamanla türbenin etrafında bir kabristan oluşmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere, Sultan Murad ve Gazi Mestan türbeleri 1791 ve 1864 tarihlerinde birlikte tamir edilmişlerdir. Eyice, 1961 yılındaki incelemeleri sırasında tespit ettiği paye şeklindeki çıkıntıların 19. yüzyıl anlayışına uygun olmasından hareketle, türbenin dış kısmının bu dönemde köklü bir tamir veya inşaat geçirdiğini yazar.⁵⁴

Gazi Mestan Türbesi 20. yüzyılın başlarında sancılı bir tamirata sahne olmuştur. Tamirat işi 1901 yılında Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne havale edilir.⁵⁵ Yapılan keşifte, "*Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin sancaktarı Gazi Mestan Baba'nın*" "*pek*

Son düzenlemelerle aldığı şeklini günümüze kadar korumuş olan Sultan Murad Türbesi, Balkanlardaki türbelerde uygulanan Türk baroğunun yegâne örneğidir. Barok şekilleri, pencere çerçevelerinde, dış köşeli plasterlerde ve en çok kapı üzerindeki levhayla fayans taşlarında yapılan sığ oymalı süslerde göze çarpar.

ziyade harap” olan türbesinin tamiri için 23.800 kuruş masraf belirlenir. Ancak mevcut bütçe kalemlerinde buna uygun bir ödeme seçeneği bulunmadığı için inşaat 1903 yılına sarkar.⁵⁶ Uzayıp giden yazışmalar sürecinde Kosovalı yetkililer, türbenin yakınında bulunan ve tamir kaldıramayacak kadar eskimiş olan misafirhanenin de yıkılıp yeniden inşa edilmesini gündeme getirirler. Bu takdirde masraf 56.469 kuruş 10 paraya yükseldiği gibi, inşaat için yapılan münakasaya da kimse yanaşmamıştır. Şûrâ-yı Devlet’te yapılan görüşmelerde, her iki yapının da geliri olmadığı, bütçenin bu masrafı karşılayamayacağı ve iradenin de sadece türbenin tamiri için çıktığı hesaba katılarak “*şimdilik misafirhanenin tehir-i inşası*”na karar verilir. Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, meclisin kararını 4 Ocak 1905 tarihinde Saray’a sunar. Türbenin tamiriyle ilgili irade on gün sonra çıkar.⁵⁷ Fakat inşaata yine başlanamaz. Kosova Jandarma Alayı İkinci Taburu Birinci Bölüğü Mülazım-ı Sâni Celaleddin Efendi, Sadaret’e gönderdiği 8 Nisan 1905 tarihli şikâyet dilekçesinde ilginç iddialarda bulunur. Celaleddin, “*öteden beri dûcâr-ı harab ve inhidâma mâil*” bulunan türbenin tamirine irade çıktığı hâlde inşaatına hâlen başlanamamasından Kosova valiliğini sorumlu tutmuştur. Yine padişahın iradesiyle Türbedar Hasan Baba’ya 1902 yılında maaş bağlanmasının üzerinden üç yıl geçmesine rağmen, valilik iradenin gereğini yerine getirmemiştir. Mestan Baba Türbesi günden güne fenalaşıp baykuş yuvasına dönüşmüştür. Hatta türbeyi ziyarete gelen Rus konsolosu, halini görünce üzülmüş ve şimdiye kadar tamir edilmemesine şaşırmıştır. Ahali, konunun padişaha tekrar bildirilmesi için Hasan Baba’ya baskı yapmakta, o da İstanbul’a gitmeye hazırlanmaktadır. Böyle bir hususun padişahu üzüp öfkelenireceğini belirten Celaleddin Efendi, kendisinin teftiş görevinde ihmal davrandığı gibi bir şüpheyi de akla getireceğinden kimliğinin gizli tutulmasını istemiştir.⁵⁸ Cemaleddin’in mektubunun kısa vadede nasıl bir etki yaptığı tespit edilememekle birlikte, Padişah türbenin tamiri için 1907 yılında bir irade daha çıkarmıştır.⁵⁹

Mestan Baba Türbesi’nin türbedarı Şeyh Hasan Efendi’ye 500 kuruş maaş bağlanmıştı.⁶⁰ Fakat Şeyh Hasan maaşını alamadığı için defalarca müracaatta bulununca Maliye Nezareti, gecikmenin söz konusu maaşa karşılık bulunamamasından kaynaklandığını belirtmiştir. Sadaret, Şeyh Hasan Baba’nın maaşının, münhal tertibinden karşılanmasını ister.⁶¹ Fakat maaşı düzenli ödenmediği için Hasan Baba maddi sıkıntı çekmiş, Tüfengiyân-ı Hazret-i Şehriyarîden Mirliya Mehmed Tahir Paşa’nın aracılık etmesi üzerine, türbedarın birikmiş dokuz aylık maaşının topluca ödenmesine karar verilmiştir.⁶² Fakat bu ödeme yapılmamış olacak ki, yukarıda belirtildiği üzere, Mülâzım-ı Sâni Celaleddin’in şikâyet mektubunda yerini almıştır.

Sultan Reşad'ın Meşhed Ziyareti ve Yankıları

Meşhed bölgesi 1911 yılında büyük ve önemli bir toplantıya sahne oldu. 5-26 Haziran tarihleri arasındaki üç haftalık Rumeli seyahati⁶³ kapsamında I. Murad'ın türbesini ziyaret eden Sultan Reşad, Kosova sahrasında yaklaşık yüz bin kişiyle birlikte Cuma namazı kıldı. Dinî olmaktan ziyade siyasi bir amaç taşıyan bu etkinliğe yol açan süreç şöyle gelişmiştir:

Balkanlardaki dinî ve etnik temelli karışıklıklar II. Meşrutiyet'in ilanı ve Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra siyasal gerginliği iyice artmıştı. Huzursuzluk kaynaklarından biri de Arnavutluk'tu. Farklı gelenek ve inançlara müdahâlenin bulunmadığı imparatorluk idaresi altında Arnavutlar, hem kabile tipi örgütlenme yapılarını koruyabilme, hem de büyük ölçüde İslamlaşarak egemen yönetici sınıf içerisinde yer alabilme fırsatına sahip olmuşlardır. Arnavutlar, diğer Balkan uluslarından farklı olarak, çıkarlarını Osmanlı Devleti ile en fazla özdeşleştirebilmiş ve bundan dolayı milliyetçi fikirleri en geç benimsemiş topluluktu.⁶⁴ Bununla birlikte İttihad ve Terakki yönetiminden umduklarını bulamayan milliyetçi ve ayrılıkçı Arnavutlar, özerklik talebiyle kıpırdanmaya başladılar. İttihadçılar başlangıçta Arnavutların çalışmalarını engellemedikleri gibi, Arnavutluk'ta da parti merkezlerini kurarak milliyetçilere karşı Osmanlılık kampanyasını yürütmeyi tercih etmişlerdi. Fakat bu yaklaşımları milliyetçi Arnavutların düşüncelerini değiştirmede.

Arnavutluk isyanında genel olarak, hükümetin yanlış politikaları ile Arnavut ileri gelenlerinin ihtirasları ve çıkarıcı anlayışlarının rol oynadığı söylenebilir. Şöyle ki, hükümetin Arnavutların silahlarını toplaması, yükümlülükleri bulunanları askere çağırması, vergi borçlarını ödemeye davet etmesi gibi taleplere Arnavutlar yanaşmadıkları gibi, Latin harflerine geçilmesi, öğretimin Arnavutça yapılması, vilayetin kilit noktalarına Arnavut idarecilerin atanması ve nihayet özerklik tanınması gibi isteklerde bulunmuşlardır. Hükümet milliyetçi ve ayrılıkçı Arnavutların talepleri ve bu uğurda çalışmaları karşısında başlangıçta sessiz kalmıştı. Ancak taleplerin İsmail Kemal tarafından meclise taşınması üzerine hükümet tutumunu sertleştirdi. Ayrılıkçı Arnavutlara karşı Müslüman Arnavutların kendisini destekleyeceğini uman hükümet şaşkınlık yaşarken, Arnavutların Hıristiyan kanadı ise, özerk bir Arnavutluk'ta geleneksel ayrıcalıklarını kaybedecekleri düşüncesiyle milliyetçilere karşı çıkmakta idiler.⁶⁵ Nihayet dinî hassasiyetleri kaşıyan bazı dedikodular, örneğin hükümetin namaz, oruç gibi kutsal değerlerden dahi vergi alınacağı gibi söylentiler isyancıları galeyana getirmiştir.⁶⁶ Bütün bunların sonucunda Mart 1910'da Kosova vilayetinin merkezi Üsküp'teki Müslüman Arnavutlar ayaklandılar. Bazı Hıristiyanların kışkırtmasıyla isyan büyürken, meclisteki Arnavut mebusları, hükümetin birkaç kararını geri alması hâlinde isyanı bastırabileceklerini ve kardeş savaşını durduracaklarını söylediler. İdareyi fiilen elinde

bulunduran ve Abdülhamid'in Balkan politikasını terk ederek, onun yaptığı her şeyin tersini yapmayı ilke edinen İttihad ve Terakki'nin bu ayaklanmaya cevabı ise askerî güç göndermek oldu. Mahmut Şevket Paşa komutasında 82 piyade taburu Arnavutların üzerine sevk edildi. Üç aylık bir çatışmadan sonra isyan bastırılabilirdi. Arnavut ulusal örgütleri ve okulları kapatıldı. Basına yasak getirildi. Örgütlerin lider kadrosu ve isyanlarda önyak olanlar mahkûm edildiler. Ancak Bâbiâli'nin kontrol altına alamadığı bir grup dağlı, isyanı sürdürmekteydi.⁶⁷ Bu tedbir Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Kosova, İşkodra ve Yanya eyaletlerinde tepkiyle karşılandı ve büyük huzursuzluğa neden oldu. Mahmud Şevket Paşa'nın şiddet politikası isyancılara yenilerinin eklenmesinden başka bir işe yaramadığı gibi, vatandaşın, üzerlerine ordu gönderen devlete ve padişaha güveninin sarsılmasına yol açtı. Zira bu hareket, Balkanlarda Türklerin beraberce hareket edebileceği tek kavim olan Arnavutların gözden çıkarıldığı şeklinde yorumlanmıştı. Yaptığı yanlış kısa sürede anlayan İttihad ve Terakki yönetimi, Arnavutların gönlünü almak, Makedonya ve diğer bölgelerdeki unsurları devlete ısındırmak için Sultan Mehmed Reşad'ı üç haftalık Rumeli seyahatine çıkardı.⁶⁸

Seyahat haberi sadece Balkanlarda değil, tüm Osmanlı coğrafyasında büyük yankı buldu. Yurdun dört bir yanından padişaha teşekkür ve bağlılık telgrafları çekilmeye, hediyeler gönderilmeye başladı. Örneğin Beyrut ve Cebel-i Lübnan vilayetlerinden İstanbul'a gelen bir grup, yöreleri namına padişaha bağlılık ve teşekkürlerini sunmuşlardı.⁶⁹ Öte yandan vilayetlere haber gönderilerek derhal hazırlıklara başlanması, askerî törenler için gerekli birimlerin oluşturularak eğitilmesi ve Rumeli'ye sevklerinin sağlanması istendi.⁷⁰

Seyahat programında I. Murad'ın türbesinin ziyareti ve burada geniş katılımlı Cuma namazı kılınmasına özellikle yer verilmiştir. Müslümanların halifesi sıfatıyla Osmanlı padişahının, Rumeli fatihi olan atasının türbesinin yanında Cuma namazı kılması sosyal ve politik açıdan büyük anlam taşımaktaydı. Gerilemeye başladığı dönemlerden itibaren ıslahat, nizam-ı cedit, tanzimat, hürriyet, İslamiyet, halifelik gibi birtakım sembollere sarılan Osmanlı Devleti, bu seyahat çerçevesinde de meşrutiyet ve din kavramlarını öne çıkarmıştı. Zira devletin bütün halkları söz konusu olduğunda meşrutiyet, dolayısıyla saltanat; Müslüman toplumlar ve Arnavutlar söz konusu olduğunda ise din, dolayısıyla İslamiyet ve hilafet kavramları öne çıkmaktaydı. İşte halife padişahın Kosova topraklarında Cuma namazı kılmasıyla Arnavutlarla devlet arasındaki din birliğinin hatırlatılacağı ve bunun pekiştirileceği hesaplanmıştı. Rumeli'nin büyük bir kısmını fetheden ve bu uğurda şehit olan I. Murad'ın türbesinin ziyaret edilmesi ve namazın bu çevrede kılınmasının siyasi anlamı ise, Rumeli topraklarını sahiplenme ve oraları Türk egemenliğinde tutma kararlığının iç ve dış düşmanlara gösterilmesidir. Saltanat ve hilafet makamlarının nüfuzunun kullanılmak istendiği bu seyahat, geçmişle birlikte ve ondan ziyade geleceğe sahip çıkma idealini açıklayan bir semboldü.⁷¹

Kosova seyahati daha başlamadan basın organlarında geniş biçimde işlenmiştir. Meşhed ziyaretinin sıradan bir gezi değil, dosta ümit ve cesaret, düşmana korku salacak siyasi bir mesaj içerdiği, Osmanlılığın devamı için Müslümanların toplanacağı vurgulanmıştır. İttihad ve Terakki'nin genel sekreteri Hacı Adil Bey, Selanik'te yayımlanan *Rumeli* gazetesindeki yazısında, Meşhed'de kılınacak Cuma namazının basit bir dinî etkinlik olarak kalmayıp, beş asır önce Osmanlıların Avrupa'dan çıkarılması için toplanan Haçlıların Kosova'daki mağlubiyetlerine eşdeğer bir bayram şenliğine dönüşeceğine değinmişti. Adil Bey, Sultan Murad'ın kararlılığını göstermek için, mümkün olduğu kadar çok Müslüman'ın Kosova'ya gelmesi gerektiğini vurgulamıştı. Adil Bey'in yazısında cami, cemaat ve Cuma namazı gibi İslamî kavramları açıklayan bir giriş yapması dikkat çekiyordu.⁷²

Seyahat programı büyük titizlikle oluşturulmuş, dinî ve siyasi mesajların hedefine ulaşması için her ayrıntı dikkatle planlanmıştı. Meclis-i Vükelâ'nın 2 Mayıs 1911 tarihinde hazırladığı ve aynı tarihte padişahın onayını alan 71 maddelik seyahat programının Priştine bölümü şöyleydi: Tren Priştine istasyonuna geldiğinde gar binasında hazırlanmış özel odada bir süre dinlenilecek, sonra şose yoldan şehre gidilecekti. Padişahın ikamet edeceği hükümet konağına kadar olan güzergâhta asker, öğrenci ve ahali saf tutacak; şehre girildiğinde 21 pâre top atılacaktı. Ertesi günü Priştine, İpek, Taşlıca ve Seniçe sancaklarından seçilmiş heyetler ile Priştine birliğinden bir grup asker huzura çıkacaklar; ardından Fatih Sultan Mehmed ve II. Murad camileri ziyaret edilecekti. Cuma günü arabalarla Meşhed-i Mübârek'e gidilecek; alayın Meşhed'e girişi sırasında topçu bataryaları karşılıklı olarak top atacaklar ve selamlık resmi icra edilecek; Meşhed'in yakınında hazırlanacak direğe sancak çekilecekti. Yine Meşhed'e yakın bir yerde kurulacak çadırda dinlenilecekti. Kenarları kutsal emanetler hazinesinden temin edilmiş örtülerle süslü minberde hutbe okunmasının ardından Cuma namazı kılınacak ve sonra ikametgâha gidilecekti. Çadırdan namazgâha kadar olan mesafede askerî tören icra edilecektir. O gece Priştine'de geçirilecek, ertesi günü özel trenle Selanik'e dönülecekti.⁷³

Sultan Reşad, yanında şehzadeler Ziyâüddin ve Ömer Hilmi efendiler ile Sadrazam Hakkı Paşa ve bazı vekiller de bulunduğu hâlde, Selanik ve Üsküp'teki programını tamamladıktan sonra 15 Haziran sabahı trenle Priştine'ye hareket etti. Burada padişahı selamlama görevi Ankara redif taburuna verilmişti.⁷⁴ Tren Priştine istasyonuna geldikten sonra, Sultan burada kendisi için hazırlanmış salonda bir süre dinlendi. Daha sonra kabile atlara binerek, ahalinin ateşli ve samimi alkışları arasında, şehir merkezine gitmek üzere yola koyuldular. Padişahın hükümet konağına girişiyle birlikte top atışları başladı. Padişah burada yaptığı konuşmada ziyaretinin amacını ve bu vesile ile duyduğu heyecan ve sevinci şöyle dile getirdi: *"Milleti görmek üzere gelişimden ve karîben Meşhed'i ziyaret edeceğimden dolayı pek ziyade mesrûrum. Bu seyahati ihtiyârdan maksadım anâsır arasında i'tilâfa hizmettir. Bu maksadın*

husûlünü görmekte memnûniyet ve mesrûriyetim mütezâyiddir." Padişahın vilayet erkânı ile görüşmesi sırasında, bahçedeki Priştine ve Vulçitrın'dan gelmiş olan yüzlerce genç üzerlerinde millî giysileri olduğu hâlde davul zurna ve kaval eşliğinde yöresel oyunlar oynayıp dans etmişlerdi.⁷⁵

Cuma namazının kılınacağı alan da önceden düzenlenmişti. Sultan Murad türbesinin karşısındaki tepeye otağ-ı hümâyûn kurulmuş, bunun sağ tarafına minber ve mihrap ile bir de kürsü yerleştirilmişti. Namazdan önce vaaz veren Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, inananların kardeşliğine vurgu yaparak, padişaha, vatana, meşrutiyete bağlılığın dinî zorunluluğuna dikkat çekti. Yine İsmail Hakkı Efendi'nin okuduğu hutbenin ardından namaz kılınıp topluca dua edildi. Bundan sonra kürsüye çıkan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, padişahın, devlet uğruna canını veren Gazi Sultan Murad'ın türbesini ziyaret etmekle önemli bir sorumluluğu yerine getirdiğine ve 1911 yılında meydana gelen olaylardan üzüntü duyduğuna vurgu yapan iradesini okudu. İradede, söz konusu hadiselerde suçlu duruma düşenlerin affedildiği müjdelenmiş, kan davalarının kaldırılması istenmiş, borcunu ödemeye muktedir olmayanların borçlarını kendisinin ödeyeceği belirtilmişti. Padişah ayrıca, Arnavut evlatlarının yasalara bağlı kalacaklarına inandığını ve böylece Sultan Murad'ın ruhunun şad olacağını ifade etmiştir.⁷⁶

Sayısı 100.000'e ulaşan⁷⁷ topluluğun "Padişahım çok yaşa!" sloganıyla sevincini ifade ettiği iradeyi okuduktan sonra Sadrazam Hakkı Paşa kendi konuşmasını yaptı. "*Arnavut Kardeşlerim!*" hitabıyla başlayıp Osmanlıların Rumeli'deki varlıklarının temelini Kosova Meydan Muharebesi'nde atıldığını belirttiikten sonra, Sultan Reşad'ın ziyaretinin anlam ve önemine değindi. Bu kadar Müslüman'ın ancak Kâbe'de toplanabileceğine dikkat çeken Hakkı Paşa, Kosova sahrasını Arafat'a benzetmişti. Hakkı Paşa, geçen yıl yaşanan üzücü olayların cahil bir grup tarafından meydana getirildiğini dile getirerek, bütün Arnavutların suçlanamayacağını, Arnavut halkının devlete ve padişaha sadakatinden şüphe duyulmadığını ifade etti. Arnavutların en önemli düşmanlarının cehâlet ve kan davası olduğunu belirten Sadrazam, bozguncuların tahriklerine kapılmamak gerektiğini, kin gütmenin Müslümanlıkla bağdaşmadığını vurguladı.⁷⁸ Nutukların ardından Reşadiye Medresesi'nin temel atma töreni yapıldı. Sultan Reşad Priştine ve civarındaki mektepler ile dar gelirliilere dağıtılmak üzere 1.000, kan davalarının barış yoluyla çözülmesinde kullanılması için 30.000 ve medrese inşaatına harcanması amacıyla 5.000 lira olmak üzere toplam 36.000 lira bağışlamıştı.⁷⁹ Meşhed programı, Sultan Murad'ın kabrinin ziyaret edilip Fatıha ve dualar okunmasıyla bitti. Ardından padişah Priştine'deki ikametgâhına döndü.

Sadrazam Hakkı Paşa, İstanbul'da kendisine vekâlet eden Sadaret Kaymakamı ile Adliye Nazırı'na gönderdiği 16 Haziran tarihli telgrafta Meşhed etkinliğiyle

ilgili izlenimini şöyle özetlemiştir: “Zât-ı hümayûn-ı hazret-i padişâhî maksad-ı aslî-i seyahatleri olan Murad Hân-ı Evvel hazretlerinin meşhed-i mübareklerine bi'l-âfiye vâsıl olarak orada yüz bini mütecâviz cemiyet-i kübrânın feverân-ı hissiyât-ı sâdıkası arasında salât-ı Cuma'yı edâ buyurdıkları ve o sırada bilumum memâlik ve millet-i Osmaniyye'nin selamet ve saadetine duahân oldukları ve geçen seneki hadisât-dan dolayı mahkûm ve maznûn bulunan mücrimîn-i siyasiyyenin afovna ve diyet davalarının sulhen tesviyesi hususunda ihsân ve âtifet-i seniyyeye ve bazı vesayâ-yı aliyeye dair iradât-ı seniyye taraf-ı senâverîden ahaliye tebliğ ve tefhîm olunarak cümlelerin tezâhürât-ı şevk ve şâdîsi ve hissiyât-ı umûmiyye-i ubûdiyyet-kârîsi gayr-i kâbil-i tasvîr idüğü tebsîr olunur.”⁸⁰

Padişahın ziyareti ve olağanüstü bir kalabalıkla Cuma namazı kılınması kamuoyunda türlü şekillerde yorumlandı. Bu “şanlı hadise” ile, I. Murad'ın maddeten fethettiği Kosova'nın şimdi manen fethedildiği ileri sürüldü. *Tanin* yazarı Babanzâde İsmail Hakkı, ziyareti “Üçüncü Kosova Zaferi” olarak isimlendirmiş; ilk iki zaferin devletin devamını sağlayan bir süreç olduğunu, şimdikininki ise devletin bekasına hizmet edecek karakter taşıdığını savunmuştur. *İstanbul* gazetesi “ziyaret-i mukaddese” olarak nitelediği etkinliğin vatandaşlar arasındaki bağları güçlendireceğini ve geçen yıl yapılan hatayı unutturacağını ileri sürmüştür. Almanca ve Fransızca yayımlanan *Osmanischer Lloyd* gazetesi ise, Balkanların geleceği açısından dönüm noktası olarak nitelediği ziyareti, Türk-Arnavut kardeşlik bağını pekiştirecek, padişahla Arnavutların karşılıklı güven tazeledikleri bir gelişme olarak sunmuştu.⁸¹

Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati her şeyden önce sembolik bir anlam taşımaktaydı. Zira Tanzimat'tan önce Osmanlı padişahları askerî seferler ve avcılık gibi özel zevkler dışında payitaht dışına çıkmamış, vilayetleri dahi gezmemişlerdi. II. Mahmud döneminde bu gelenek terk edilmiş, Abdülmecid ve Abdülaziz gibi reformcu padişahlar büyük vilayetlere ve Avrupa'ya geziler düzenlemişlerdir. Osmanlı'nın kadim başkentleri Edirne ve Bursa'nın yanı sıra İzmit'i de gezen Sultan Reşad'ın, 33 yıllık saltanatı sırasında değil İstanbul, Yıldız Sarayı'nın dışına bile nadiren çıkmış olan II. Abdülhamid'in ardından, şimdi Rumeli seyahati gibi bir projenin aktörü hâline getirilmesi, Osmanlı ahalisinin her şeye rağmen kutsal saydığı “padişah”ın İttihad ve Terakki yönetimi tarafından millî birliğin sembolü olarak kullanılmak istenmesinin sonucudur.⁸² Bunun yanında seyahat bölgesi olarak Makedonya gibi sancılı bir coğrafyanın seçilmesinin altında yatan neden tamamen siyasadır. Eski ve “fatih” bir padişahın türbesinin ziyaretinin programa alınması ise geziye ayrı bir idealizm katmaktaydı.

Padişah seyahati süresince geçtiği yolların iki tarafını dolduran insanlarla yakınlık kurduğu gibi, ikamet ettiği yerlerde balkon ve pencereler yoluyla halkla temas kurmuştur. Yüz binlerce Arnavut padişahı görebilmek için adeta

birbirini ezmiştir. Toplantıya katılan Cafer Tayyar Paşa, o anları şöyle anlatır: *“Kosova sahrasında yüz binin çok üstünde cemaatle kıldığı o muazzam Cuma namazı hâlâ kalbimdedir. Arnavutlar dertlerini bir tek kelimeye sıkıştırarak ‘Baba! Baba!’ diye bağıryorlar, ölürlen bile kolaylıkla gözyaşı dökmeyen bu halk, padişahın etrafına toplanmış durmadan ağlıyorlardı. İhtiyar ve muhakkak çok merhametli, terbiyeli bir zat olan Sultan Reşad da vaziyetini ve mevkini unutmüş durmadan ağlıyordu.”*⁸³ Kanuni devrinden beri hiçbir padişah Arnavut toprağına ayak basmadığı için bu gezi Arnavutlar için ayrı bir anlam taşıyordu. 82 piyade taburunun sağlayamadığı sükûneti halife sıfatıyla padişahın gezisi temin etmişti.

Meşhed’den sonra seyahatinin diğer bölümlerini tamamlayıp 26 Haziran’da İstanbul’a dönen padişah, Rumeli Türklüğünü ihya ettiği için İstanbul’da büyük coşkuyla karşılandı. Seyahatin Kosova kısmı başta bu seyahati planlayan İttihadçılar olmak üzere herkesi memnun etmişti. Sultan Mehmed Reşad gittiği her yerde kendisini ilgi ve nezaketle karşılayan idari ve askerî yetkililerden ve ahaliden görmüş olduğu yakınlıktan duyduğu memnuniyetin, valiler aracılığıyla herkese duyurulmasını istedi.⁸⁴ Esasında başlı başına Rumeli seyahati, iktidarıyla muhâlefetle toplumun her kesiminden olumlu tepkiler almıştı. Padişahın dönüş yolu olarak kullandığı Çanakkale, Gelibolu ve İstanbul’un her sokağını dolduran ahalinin tezahüratı bunun açık göstergesiydi.⁸⁵

Ziyaretten tam bir yıl sonra, Murad Hudâvendigâr’ın şehit düştüğü tarihin “millî gün” ilan edilmesi gündeme geldi. Bu görüş, Osmanlıların her yıl Meşhed’de buluşmalarını ve millî duyguların canlı tutulmasını sağlamak düşüncesiyle Kosova ileri gelenleri tarafından ortaya atılmıştı.⁸⁶ Priştine idare meclisi ise her yılın Haziran ayının ilk Cuma gününden başlamak üzere üç gün süreyle türbe yakınında panayır kurulmasını teklif etmişti. Fakat panayır münasebetiyle getirilecek hayvanların dışkıları ve kalabalığın yol açacağı toz ve çöplerin bu mekâna saygısızlık olacağı; ayrıca türbe civarındaki verimli ve ekili arazinin panayır sırasında çiğnenmesiyle çiftçilerin zarara uğrayacağı hesaba katılarak panayır teklifi reddedildi. Ancak millî gün teklifi kabul edildi. Kosova meclisinin 22 Nisan tarihli kararı Bâbîâlî’ye sunuldu.⁸⁷ Bâbîâlî ve Meclis-i Vükelâ’da kabul edilen teklif padişahın onayını da alınca, her yıl Birinci Kosova Zaferi’nin yıl dönümü olan 16 Haziran⁸⁸ tarihinde Meşhed’de toplanılmasına karar verildi. Kararın gazetelerde ilan edilmesi istendi. Bu konudaki irade sureti şöyledir: *“Her sene Birinci Kosova Muhaberesi muzafferiyetinin yevm-i tahakkuku olan yedi yüz doksan bir senesi Şaban’ın on beşinci Salı gününe müsâdif Haziran’ın on altıncı günü Meşhed’de ictima’ edilmesi Meclis-i Vükelâ kararıyla tasvip edilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrâsına Dâhiliye Nezareti memurdur.”*⁸⁹ Ancak, müteakip günlerdeki gelişmeler “Kosova’nın Fethi ve Sultan Murad’ı Anma Bayramı” olarak adlandırabileceğimiz millî günün kutlanmasına fırsat vermedi. Bir yıl önce başlayan Osmanlı-İtalyan harbinin devam ettiği esnada Balkan Savaşlarının patlak vermesi

Osmanlı hükümetini yeni bir buhranlı sürece sürüklerken, Sırp ordusunun 2 Ekim 1912'de Priştine'yi ele geçirmesiyle 523 yıllık hatıralar da Türklerin elinden çıkmış oldu.⁹⁰

Kosova ziyaretinin en önemli sonuçlarından birisi kuşkusuz siyasi mahkûmların affedilmesidir. Esasında af konusu Osmanlı hükümetinin Arnavutlarla barışmak için kullandığı araçlardan biriydi. Padişahın iradesinde belirtildiği üzere, Divân-ı Harpler tarafından siyaseten mahkûm edilmiş olanları kapsayan af kanunu 16 Haziran 1911 tarihinde yürürlüğe girmişti. Katil olduğu kesinleşenler ile eşkıyalık ve adi vakalardan mahkûm bulunanlar affın kapsamı dışındaydı. Buna göre ilk etapta 107 Arnavut ile 104 Bulgar Üsküp hapisanesinden serbest bırakılmıştı.⁹¹ Avrupa devletlerinin de baskısıyla Arnavutlar için getirilen affın genel affa dönüştürülmesi istendi. Meclis-i Vükelâ'da yapılan tartışmalar neticesinde, bütün siyasi suçluları kapsayacak şekilde geçici bir kanunla af çıkarılması ittifakla kabul edildi. Uygulama sırasında bazılarının tamamen affedilmeyip cezalarının hafifletilmesi tartışmalara sebep olmuş, hatta yalnızca Arnavutlara yönelik af şeklinde yorumlanarak bunun da Avusturya'nın etkisiyle yapıldığı ileri sürülmüştü.⁹² İlerleyen günlerde affın daha da genişletilmesini isteyen dâhilî ve haricî istek ve baskılar artmaya başladı. Sonuçta Bâbîâli daha fazla direnemeyip genel affı kabul etti.

Bunun yanında bazı yazarların büyük ödünler olarak nitelediği birtakım idari, sosyal ve kültürel düzenlemeler yapıldı. Arnavutların silah taşımalarına, okullarında ve idari işlerinde Latin harflerini kullanmalarına izin verildi. Bazı vergiler hafifletildi. İdari görevlere Arnavutlar atandı. Arnavut gençlerin kendi bölgelerinde askerlik yapmalarını sağlayan düzenlemeler getirildi. Bunun yanında padişah, kendi kesesinden yüklü miktarda yardımlarda bulundu. Ancak Osmanlı hükümeti özerklik konusunda taviz vermemiştir.⁹³

Balkan Savaşlarından Sonra Meşhed'in Durumu

Sultan Murad'ın Rumeli seyahati hükümete rahat bir nefes aldırması, 1911 yazı sakin ve huzurlu geçmişti. Ancak sükûnet sonbaharın ilk günlerinde bozuldu. Yukarıda belirtildiği üzere, Sultan Reşad'ın ziyaretinden yaklaşık on altı ay sonra Sırp ordusunun Priştine'yi alması ve Ali Rıza Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerinin çekilmek zorunda kalması neticesinde Kosova ile birlikte Rumeli de kaybedilmiş oldu.⁹⁴ Karışıklıktan yararlanan İsmail Kemal önderliğindeki Arnavutlar 28 Kasım'da Avlonya'da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu sonuç, padişahın ziyaretinin, Arnavutların dargınlığını kaldırmaya yetmediğini⁹⁵ Arnavutların sadece Sultan'la barıştığını, İttihad ve Terakki yönetimine bakışlarında bir değişiklik olmadığını⁹⁶ ortaya koymuştu.

İkinci Balkan Savaşı'nın devam ettiği tarihlerde, olası toprak kayıpları durumunda Balkanlardaki eserlerin korunması için çareler de düşünülmüştür. Osmanlı'nın Lahey Sefareti, 1913 yılının Mart ve Nisan aylarında gönderdiği yazılarda, savaşın kaybedilmesi hâlinde, devlete bir asır başkentlik yapmış olan Edirne başta olmak üzere, Filibe, Sofya ve diğer şehirlerdeki selatin camileri ile hanedan türbelerinin koruma altına alınması için barış antlaşmasına bir hüküm konulması konusunda Bâbiâli'nin dikkatini çekmişti. Osmanlı Devleti'nin bu yapıların üzerinde hâkimiyet hakkının bulunduğu, tarihten getirilen misallerle ispata çalışıldı. Bâbiâli'nin Lahey Sefareti aracılığıyla elde ettiği bilgilere göre, mesela Savoie Dükaliği'nin bazı toprakları Fransa'ya terk edildiğinde, Savoie hanedanından birkaç prensesin kabrini, birkaç kiliseyi ve Sardunya krallarının yazlığını içeren Hautecombe Manastırı İtalya'nın idaresine bırakılmıştı. Buranın rahipleri ve askerî muhafızları İtalyan hükümeti tarafından görevlendirmekte idi. Yine Fransa'nın ünlü generallerinden Mareşal Turenne, 1675'teki Sulzbach Savaşı'nda maktul düştüğü arsada defnedilmiş, şimdi Almanya sınırları içerisinde bulunan bu bölgede, *"Fransa'nın hakk-ı hâkimiyet-i tâmmesi olup civarında bir hanede sâkin bulunan ihtiyar bir Fransız askeri muhafız olarak mezkûr arsayı korumakta"* idi. Meclis-i Vükelâ toplantısında, Sultan Reşad'ın ziyareti sırasında *"cemaat-i kübrâ ile salât-i Cuma edâ edilmiş olan ve tahminen beş altı dönüm miktarında arazi ihtiva eden namazgâhın da etrafına duvar çekilerek harîm-i Meşhed'e ilavesi"* kararlaştırıldı. Mimar Kemaleddin, keşif yapması için Priştine'ye gönderilecekti. Priştine'nin alacağı durum ne olursa olsun, Meşhed ve müştemilatının yer aldığı sahanın Osmanlı'nın hâkimiyetinde kalması için çalışılacaktı. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar'da vefat ettiği yer de uzun müddet Türk türbedarlar tarafından korunmuştu. Gazi Mihâl gibi, devletin kuruluşunda mühim roller üstlenmiş kahramanların mezarlarının en iyi şekilde korunmasını bir *"vazife-i mebrûre"* telakki eden⁹⁷ Bâbiâli'nin Meşhed'i sahiplenmesinde, Kanuni'nin Macaristan'daki türbesinin başına gelenlerin benzerinin yaşanmasından duyulan kaygı da etkili olmuştur. Tarih-i Osmani Encümeni Reisi Abdurrahman Şeref, Sadaret'e gönderdiği 9 Ekim 1913 tarihli yazıda, Kanuni türbesinin kiliseye dönüştürüldüğünü hatırlatarak, Sultan Murad Türbesi'nin devletçe korunmasının kadirşinaslık gereği olduğunu ifade etmiş ve yakında Sırbistan ile imzalanacak antlaşmaya bununla ilgili bir madde konulması gerektiğini bildirmişti.⁹⁸

Nitekim Osmanlı Devleti ile Sırp hükümeti arasında 14 Mart 1914 tarihinde İstanbul'da imzalanan barış antlaşmasınının 10. maddesi ile⁹⁹ türbenin tamiri ve diğer bakımlarının masrafının Osmanlı hükümetince karşılanacağı, bakım ve korumasına başmüftü tarafından atanacak türbedarların nezaret edeceği kararlaştırılmıştı. Fakat birkaç ay sonra Harb-i Umumî'nin çıkması ve Sırbistan'ın 1 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı'ya savaş ilan etmesi üzerine antlaşma hükümsüz kalmış ve bilahare Meşhed'in de içinde bulunduğu Sırp toprakları Müttelik devletler tarafından işgal

edilmiştir. Aradan üç hafta geçmesine rağmen antlaşmada belirtilen başmüftü atanmadığı için Türbedar Mehmed Ali bin Hacı Ali de vazifesini yapamaz duruma gelmişti. Bunun üzerine Bâbiâli, Belgrad Sefareti'nden, başmüftü belli oluncaya kadar Mehmed Ali'nin türbedarlığına itiraz edilmemesi hususunda Sırp hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını istedi.¹⁰⁰ Ancak Mehmed Ali'nin bu görevinin çok fazla sürdürmediği, yerine bunun oğlu olan ve dedesiyle aynı ismi taşıyan Hacı Ali'nin getirildiği görülüyor. Hacı Ali, Sırp hükümetinden maaşını alamadığı için 1916 yılında İstanbul'a gidince, Alman Feldmareşal August von Mackensen'in Üsküp'teki genel karargâhında bulunan Türk askerî delegesi Binbaşı Hüsnü Bey, türbenin zaten savaşlar sırasında tahrip edildiğini belirterek, şimdi türbedarsız bırakılmasının daha fena sonuçlar doğuracağını bildirdi. Hüsnü Bey'in uyarısı üzerine Hacı Ali'nin *"vazifesi başında bulunmak üzere Balkan treniyle Üsküp'e"* gitmesi istendi. Ancak bu defa da, Hacı Ali'nin pasaportunun vizesinin uzatılması konusunda sorun çıktı. Bulgaristan'ın İstanbul elçisi, Kosova'nın savaş alanı olmasından dolayı Bulgaristan askerinden başkasının oralarda dolaşmalarının Bulgar Genel Karargâhı'nca yasaklandığını, hükümet memurlarının bile bölgeye özel izinle girebildiğini belirterek, Hacı Ali'nin işlemleri için Sofya'dan talimat bekleyeceklerini bildirdi. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Halil Bey, Sofya Sefiri Fethi Bey'e gönderdiği 19 Temmuz tarihli yazı ile Bulgar Dışişleri Bakanı ve Bulgaristan'ın İstanbul konsolosu ile görüşerek vize problemini çözmesini istedi.¹⁰¹ Girişimler kısa sürede sonuç verdi. Bulgar Elçiliği'dan alınan 15 Ağustos 1916 tarihli cevapta, Hacı Ali'nin doğrudan genel konsolosa müracaat ederek hüviyetini gösterip işlemi yapabileceği bildirildi.¹⁰² Bu tarihlerde Bâbiâli, Meşhed ile Mestan Gazi türbelerinin Avusturya-Macaristan askerî güçlerinin işgali altında olup olmadığını Viyana sefaretinden öğrenmeye çalışmıştır.¹⁰³

Meşhed'in bulunduğu arazinin 1942'de Arnavutluk'a bağlanması üzerine, türbenin bakımı için ödenegelen tahsisat kesintiye uğramıştır. Türbedarın maddî sıkıntı yaşaması ve türbenin metruk bir hâle dönüşmesinden kaygılanan Türkiye'nin Tiran konsolosu Ankara'nın müdahâlesini istemiştir. Meşhed bölgesi İkinci Dünya Savaşı sırasında da tahrip edildi. Savaştan sonra kurulan Yugoslavya devleti sınırları içinde kalan türbe, bu dönemde bazı tamirat geçirdi. Ekim 1952 tarihli bazı İstanbul gazetelerinde türbenin yıkıldığı yönünde asılsız haberler çıktı.¹⁰⁴ 1953 yılında Meşhed ile Gazi Mestan Türbesi arasında yüksek bir noktaya, 15 metre yüksekliğinde Miloş Kobilović anıtı dikildi. Yugoslavya hükümeti 1961 ve 1967 yıllarında türbeyi restore ettirmiştir.¹⁰⁵ 1961'de Meşhed'i gezen Eyice, tarihî çevrenin korunduğunu, türbenin içinin temiz olduğunu, fakat tefrişat açısından fakir düştüğünü tespit etmiştir. Sandukanın örtüsü ve tabandaki halılar yok olurken, duvarlardaki birkaç değersiz levhadan başka iç dekorasyon namına bir şey bulunmuyordu. Türbeye ait olduğu söylenen Memluk sultanının hediyesi bir çift şamdan ise Atina'da satışa çıkarılmış, bu tarihte burada elçi olarak bulunan Ruşen Eşref

Sultan Murad Türbesi, Yugoslavya projesinin çökmesinden sonra mikro-milliyetçiliğin salgını gibi sardığı Rumeli topraklarında, beş asır sürmüş olan Osmanlı barışını hatırlatan önemli bir varlıktır. Osmanlıların atası Süleymanşah'ın kabrinin bulunduğu ve Lozan Antlaşması'yla Türkiye Cumhuriyeti toprağı olduğu kabul edilen Caber Kalesi'nden Türk askerinin çekildiği ve Süleymanşah'ın kemiklerinin taşındığı bu günlerde, Sultan Murad Türbesi daha anlamlı hâle gelmiştir. Bu açıdan, Sultan Murad Hudâvendigâr'ın din ve gaza ile Kosova Zaferi'nin öneminin sürekli biçimde hafızalarda tutulması gerekir.

Ünaydın şamdanları satın alarak kurtarmıştır.¹⁰⁶ Meşhed ve müstemilatı son olarak 2005 yılında gerçekleştirilen büyük bir restorasyon sonucunda bugünkü hâlini almıştır.¹⁰⁷ Son zamanlarda yapılan ve görsellerle zenginleştirilen bir araştırmada, Meşhed yerleşkesinde bulunan yapılar grubu, mimarî özellikleri, kitabeleri ve diğer ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur.¹⁰⁸ Kosova'nın 2008 yılında Sırbistan'dan bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Türk devletinin Meşhed'e ilgisi ve müdahâlesi daha kolay hâle gelmiştir.

Sonuç

Sultan Murad Türbesi, Yugoslavya projesinin çökmesinden sonra mikro-milliyetçiliğin salgını gibi sardığı Rumeli topraklarında, beş asır sürmüş olan Osmanlı barışını hatırlatan önemli bir varlıktır. Osmanlıların atası Süleymanşah'ın kabrinin bulunduğu ve Lozan Antlaşması'yla Türkiye Cumhuriyeti toprağı olduğu kabul edilen Caber Kalesi'nden Türk askerinin çekildiği ve Süleymanşah'ın kemiklerinin taşındığı bu günlerde, Sultan Murad Türbesi daha anlamlı hâle gelmiştir. Bu açıdan, Sultan Murad Hudâvendigâr'ın din ve gaza ile Kosova Zaferi'nin öneminin sürekli biçimde hafızalarda tutulması gerekir.

Balkanlarda beş buçuk asır sürecek olan Türk hâkimiyetini sağlayan I. Murad'ın şehadeti, Bizans'ın başkenti İstanbul'da sevinçle karşılanmıştı. Sırpların son büyük direnişini temsil eden bu muharebede yenilmiş olmalarına rağmen, Osmanlı padişahının bir Sırp tarafından öldürülmesi, millî destana konu edilmiştir. Türk tarihi açısından değerlendirmek gerekirse, Rumeli'yi fethetmek için altı defa sefere çıkan ve gazayı dinî bir görev addeden I. Murad'ın fütuhâtı neticesinde, Rumeli ikinci vatan hâline gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun temeli atılmıştır. "Gâzi Hudâvendigâr" unvanı, onun gaza ile imparatorluk kurucusu kimliğini ifade

eder. Nitekim gaza ideolojisi, kendisini örnek alan bütün Osmanlı padişahları için Avrupa’da yayılışın simgesi olmuştur.¹⁰⁹ Sultan Murad’ın Kosova zaferi, Osmanlılara siyasi ve askerî bir üstünlük sağlamış olması bir yana, uzun vadede, Bosna’ya kadar uzanacak olan Türk fetihlerinin, bu bölgelerin sosyal, ekonomik, hatta etnik ve siyasi yapısında meydana getirdiği mühim değişikliklere zemin hazırlamıştır. Sırpların bir daha toparlanmamak üzere dağılmaları, Osmanlıların Timur darbesiyle geçirdiği büyük sarsıntıya rağmen Balkanlardaki hâkimiyetinin kudretli uç beyleri sayesinde devam etmiş olması, zaferin önemini ve zaferden sonra tesis edilen sosyal ve idari siyasetin gücünü gösterir.¹¹⁰

Osmanlıların kazandıkları topraklarda dikilmiş “fetih abideleri” şeklinde algılanmalı ve Türklüğün oralardaki temsilcileri olarak yâd edilmelidir.

Rumeli fütuhatının giderek genişlemesiyle buraların türkleştirilmesi siyaseti, fethedilen yerlerde inşa edilen mimari eserlerle desteklenmiştir. Bu eserlerin en dikkat çekici olanları, fethedilen şehir ve kasabaların içlerinde veya yakınlarındaki tepelerin üstlerinde görülen meşhed-türbelerdir. Batı Anadolu’da da görülen ve birçoğunun tarihî kimliği bilinmeyen ve haklarında türlü rivayetlerin anlatıla geldiği türbelerin ortak yönü, fethedilen topraklara Türk karakteri vermelerindeki rolleri ile Müslüman halk nazarında adeta kutsal birer manaya sahip olmalarıdır. Rumeli’deki türbeler, Osmanlıların kazandıkları topraklarda dikilmiş “fetih abideleri” şeklinde algılanmalı ve Türklüğün oralardaki temsilcileri olarak yâd edilmelidir.¹¹¹

Meşhed, Balkanlara ve Avrupa’ya düzenlenen seferler sırasında Osmanlı ordusunun uğramadan geçmediği bir ziyaretgâha dönüştürülmüştür. Buranın Balkan Türklerinin sosyal ve politik hayatındaki anlam ve önemini bilen Osmanlı padişahları 16. yüzyıldan, bölgenin elimizden çıktığı 1912 yılına kadar, türbeyle ilgili bakım, onarım ve güzelleştirme faaliyetlerini titizlikle yürüterek hem şehid padişaha hem de bölge halkına olan vefalarını göstermişlerdir. Sadece Kosova’daki değil, Balkanlar ve Trakya’daki Müslüman ve Türklerin en önemli ziyaretgâhlarından olan türbe ve çevresi, Avrupa’da ayakta kalan Türk varlıkları arasında mimari ve tarihî açıdan olduğu kadar, siyasi bakımdan da önemli bir abidedir. Zira değişik halkların millî kimliklerini koruyarak yaşayabildikleri ve Avrupalıların Pax Ottomana adını verdikleri sosyal barış ortamının, etnik milliyetçiliklerin körüklenmesiyle bozulduğu topraklarda yeniden tesisi, Sultan Murad’ın yerleştirmeye çalıştığı ve uğruna canını

Sadece Kosova'daki değil, Balkanlar ve Trakya'daki Müslüman ve Türklerin en önemli ziyaret-gâhlarından olan türbe ve çevresi, Avrupa'da ayakta kalan Türk varlıkları arasında mimari ve tarihî açıdan olduğu kadar, siyasi bakımdan da önemli bir abidedir.

verdiği hâkimiyet telakkisi ile mümkün olacaktır. Bu bakış açısıyla türbe, Anavatan'da yaşayan Türklerin Rumeli'deki soydaşları ve dindaşlarıyla buluşması için vesile kılınmalı, burada periyodik etkinlikler yapılmalı ve böylece Balkanların ve bir anlamda Avrupa'nın fatihi Sultan Murad'ın ideolojisinin gelecek kuşaklara aktarılması gerekir.

**KOSOVA SAHRASINDA KÂİN CENNETMEKÂN SULTAN MURAD
HAZRETLERİNİN MEŞHED-İ CELİLELERİ TÜRBELERİNİN BER VECH-İ ZÎR
TAMİRAT MASARİFÂTINI NÂTIK CETVELDİR**

NEV'-İ MASARİFÂT	Miktar-ı Edevât	Müfredât (Kuruş)	İcmâl (Kuruş)
Türbe-i müşârun-ileyhânın cümle kapısının ve türbe kapısının üzerindeki kubbenin müceddeden inşası için tuğla esmânı	5.000 adet	500	
Mezkûr tuğlaların Priştine'den türbe-i müşârun-ileyhâya nakliye ücreti		150	
Yanova karyesinde vâki madenden ihraç ve imal ettirilen taş üstâdiyesi		335	
Mezkûr taşların ihraç ve imalinde istimâl olan demir alâtının tamiriyesi		27,30	
Mezkûr taşların türbe-i müşârun-ileyhâya nakliye ücûrâtı	26 araba	332	
YEKÜN		1454,50	1454,50
Maa-nakliye kireç esmânı	10.200	1657,20	
İki adet kürek	2	11,20	
Kireç kuyularının hafriye ücûrâtı	10 amele	60	
Kireç süzme ücûrâtı	16 amele	96	
YEKÜN		1.825	1.825
Mezkûr kubbenin üzerine kaplamak üzere mubâyaa olunan hurda kurşun	809 kıyye	1.941,20	
Kurşunun ızâa ve imâliye ve nakliye masârifâtı		602,16	
Mezkûr kubbe ve kapı için demir ve ekseri ve âlât-ı saîre esmânı		1.236	
YEKÜN		3.779,36	3.779,36
Türbe-i müşârun-ileyhânın ve misafirhânenin müceddeden tabanlarına döşemek ve tamirat-ı saire için alınan tahta esmânı	160 amele	885	
Türbe-i müşârun-ileyhânın ve misafirhânenin müceddeden tabanlarına döşemek ve tamirat-ı saire için alınan direk esmânı	5 araba	210	
Nakliye ücreti		38	

Türbedarhanesiyle misafirhanenin ve türbenin havlu duvarlarına konulmak üzere kiremit esmânı	1.700 aded	136	
Nakliye ücreti	3 araba	30	
Zikrolunan tabanların döşemesiyle türbedarhanesiyle misafirhanede icra kılınan tamirat üstadîyesi	19 yevmiye	228	
“ “ “ “	26	208	
“ “ “ “	7	69	
YEKÜN		1.804	1.804
Türbe-i müşârun-ileyhânın kubbesine yazdırılan âyet-i kerîme ve ehâdis-i şerîfe için mukavva ve saire esmânı		62,25	
Türbe-i müşârun-ileyhânın kubbesine yazdırılan âyet-i kerîme ve ehâdis-i şerîfe için bez ve saire esmânı ¹¹³	3 arşun	22,20	
Ayette muharrer Selanik'ten celbolunan boyadan başka buraca alınan boya esmânı	200 dirhem	35	
Molla Şaban'dan alınan boya ve neft yağı ve ekseri ve saire esmânı		195	
Götürü olarak icra edilen nakkaş hattadiye üçürâtı		1.500	
Türbedarhanesiyle misafirhanenin bazı mahallerinin sıva ve birtakım tuğla döşeme ve türbe badana ve saire	30 yevmiye	330	
Ve nakkaşın iskelesini kurup bozmak üstâdiyesi		?	
YEKÜN		2.145,05	2.105,05
Evvelce kubbenin eğrine aldırılmakla mubâyaa olunan kebîr ekser	3 kıyye	12	
Evvelce kubbenin eğrine aldırılmakla mubâyaa olunan sağır ekser	2 kıyye	7	
Üstâdiyesi	2 yevmiye	23	
Dersaâdet'ten celb ettirilen iki adet şamdan ile bir adet mücevveze esmânı ¹¹⁴		360	
Evkâf-ı Hümâyun nezaret-i celilesinden gönderilen eşya ile meclis-i idare azasından rifatlü Abdurrahman Ağa tarafından hediye olunan avize masarif-i nakliyesi		63	

Nazır-ı tamirat defterdar-ı sâbık saadetlü Nuri Bey ile faziletlü Müftü Efendi'nin berây-ı keşf ve muayene ve muahharen nakkaş Şevki Efendi'nin türbe-i müşârun-ileyhâya azimet ve avdetleri zımında araba kiralari		110,20	
YEKÜN		675,20	675,20
Türbe-i müşârun-ileyhânın ve türbedarhanesiyle misafirhane pencerelerine konulmak üzere mubayaa olunan cam	29 aded	79	
Pencere çerçevelerinin tamiri ve camların ve avizenin takılması için üstâdiye ücûrâtı	2 yevmiye	46	
Nakkaş ameliyatının icrası için iskele kurulmak üzere emanet olarak alınıp türbe-i müşârun-ileyhâya gönderilen ve yine celb ile yerine verilen ağaç ve tahtaların nakliye ücûrâtı		46	
YEKÜN		171	171
Götürü olarak türbe-i müşârun-ileyhânın çeşme ve suyollarının tamirat ücûrâtı		65	
Çend-mâh sonra mezkûr çeşmenin suyolları bozularak ikinci defa icra edilen tamiratında alınan künk	158 aded	150,24	
Rugan zeyt esmânı	35 dirhem 11 kıyye	88,20	
Kireç	22 kıyye	8,16	
Penbe	250 dirhem	5,25	
Amele ücûrâtı	4 amele	30	
İşbu suyollarıyla türbenin kebir kapısının bazı mahallerinin tamirat üstâdiyesi	12	180	
Kurşun ve künk ücûrât-ı nakliyesi	2 araba	23	
YEKÜN		736,05	736,05
Türbe-i müşârun-ileyhânın pencerelerine güneşlik takmak üzere usta yevmiyesi	8 aded	16	
Türbe-i müşârun-ileyhânın pencerelerine güneşlik derzi üstâdiyesi	1 yevmiye	16	
Türbe-i müşârun-ileyhânın şamdanlarının tamir ve silme masrafı		18	

Türbe-i müşârun-ileyhânın tamiratına bed' olunup hitâmına değin vukû bulan masarif-i cüziyye müteferrikası	46		
YEKÜN	96	96	12.687,26
Ber-mûcib-i vâlâ masârifât-ı vâkıa yüz kuruş hakiki yüz yirmi kuruş hesabıyla olup tenzil olunan fark-ı fiyat			<u>2.115,06</u>
			10.572,20
Mezkûr cümle kapısıyla kubbe götürü olarak elli aded lira-yı Osmânî ile Kosti Kalfa'ya inşa ettirilmiştir			5.000
Selanik'ten lira-yı Osmânî yüz kuruş hesabıyla celb olunan boya ve sâire esmânı			273, 15
Mezkûr tamiratın keşif ve muayenesi için komisyonunun türbe-i müşârun-ileyhâya azimet ve avdet kirası			25
CÜMLE-İ YEKÜN			15.870,35

Evkâf-ı Hümâyün Nezaret-i celilesinden şeref-vârid olan Fî 31 Ağustos Sene 1299 [12 Eylül 1883] tarih ve 21 numarolu tahrirat-ı aliyye mûcibince Kosova sahrasında kâin Sultan Murad Hân-ı Evvel hazretlerinin meşhed-i şerîfelerinin tamirâtı bi'l-icrâ bâlâ-yı cetvelde gösterildiği üzere fiyat-ı hakikisiyle on beş bin sekiz yüz yetmiş kuruş otuz beş para masraf vuku bulmuş olmağın icra-yı iktizâsı babında ferman hazret-i men lehu'l-emrindir.

Fî 12 Ağustos 1301 [24 Ağustos 1885]

Reis-i Komisyon ve Vekil-i Defterdar¹¹⁵

Aza Ed-Dâi Müftü MUSTAFA

HAMDÎ

Aza Muhasebeci-i Evkaf OSMAN NUREDDİN

Türbe-i müşârun-ileyhânın usûl-i veçhile keşf-i evveli icrâ olunmayıp doğrudan doğruya bâlâda gösterildiği veçhile lüzum görünen mahallerin tamirâtı icra kılındığı ve vuku bulan sarfiyat ve amelîyatın fenn-i mimariyyeye tevfiik ve metânet ve rasânetine dikkat olunarak mezkûr tamiratın icra edildiği bi'l-keşf anlaşılmış olmakla tasdik kılındı.

15 Kânûnısânî 1301 [27 Ocak 1886]

Belediye Mühendisi

- 1 Bu çalışma, TKA ile Kosova Devlet Arşivleri Başkanlığı işbirliğiyle 14-16 Nisan 2009 tarihlerinde Priştine’de düzenlenmiş olan *Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti Osmanlı Sempozyumu*’nda sunulmuş ancak hâlen yayımlanmamış olan tebliğin geliştirilmiş ve güncellenmiş şeklidir.
- 2 Osmanlı Türkçesinde meşhed, “bir kişinin şehit olduğu veya bir şehidin medfun bulunduğu yer” olarak tarif edilmiştir (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1317, II, 1354).
- 3 ÖZTUNA, Yılmaz (1990), *Rumeli’ni Kaybımız 93 ve Balkan Savaşları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul s. 77. Fatih Sultan Mehmed’in Bosna ve Arnavutluk’ta Osmanlı idaresini sağlam bir biçimde kurması ve yerel önderlere kendi mülklerine sahip olma gibi belirli teşvikler sunması sonucunda Boşnaklar ve Arnavutlar kendi rızalarıyla 15. yüzyıla kadar kitleler hâlinde Müslüman olmuşlardır (Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. R. Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 289).
- 4 Sultan Murad Türbesi’nin Osmanlı türbe mimarisi içindeki yeri ve ilk dönem türbeleri ile karşılaştırılması hakkında bk. Oya Şenyurt, “Kosova’da Murad Hudâvendigâr Türbesi ve Ek Yapıları”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi (METU JFA)*, c. 29, Sayı 2, Ankara 2012, s. 288-290.
- 5 EYİCE, Semavi (1998), “Kosova’da Meşhed-i Hühâvendigâr ve Gazi Mestan Türbesi”, *İ. Ü. Tarih Dergisi*, c. XI, Sayı 16, İstanbul 1962, s. 73; “Hudâvendigâr Meşhedi”, *DİA*, İstanbul XVIII, 295.
- 6 NEŞRÎ, Mehmed (1957), *Kitâb-ı Cihannümâ-Neşri Tarihi*, haz. F. R. Unat-M. A. Köymen, TTK, Ankara II, 721.
- 7 EREN, İsmail (1976), “Kosova’da I. Murad Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihi Bir Belge”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, İstanbul s. 70-72.
- 8 EREN, İ. Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihi Bir Belge, s. 69.
- 9 EVLİYA ÇELEBİ, (1315), *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet V, 551.
- 10 KONUK, Neval (2006), “Kosova’da Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi’nin Tarihçesi”, *Kosova Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi Restorasyonu*, hzl. M. Z. İbrahimgil-N. Konuk, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul s. 15.
- 11 BOA, İE. EV, nr. 57/6266; Ayrıca bk. BOA, AE. SAMD. III, nr. 101/10036; O. Şenyurt, Kosova’da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 290.
- 12 29 Şaban 1205 (3 Mayıs 1791), BOA, C. NF, nr. 2/95; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, haz. H. Yıldırım Ağanoglu v.dğr., İstanbul 2007, s. 202-203.
- 13 KONUK, N. Hudâvendigâr Türbesi’nin Tarihçesi, s. 15.
- 14 NİMETULLAH HAFİZ, “Sultan Murad Türbesini Korumak İçin Verilen Bir Berat”, *Çevren*, Yıl 2, Sayı 3, Temmuz 1974, Priştine, s. 40-41. Bu kaynağı mehz alan araştırmalarda Hacı Ali’nin atanma tarihi 1848 olarak gösterilmektedir. Oysa 1 Muharrem 1265/27 Kasım 1848 tarihli berat metninde, söz konusu atamanın “on dokuz mâh mukaddem yani altmış iki senesi Ağustos’u tarihinde” gerçekleştiği açıkça ifade edilmektedir. Ancak Hacı Ali’nin tayin beratı geciktiği için maaşını düzenli alamayıp maddî güçlük yaşamıştır. Bunun üzerine Hacı Ali, birikmiş maaşını ve beratını almak üzere İstanbul’a gider. “Kendisi zühd ü salâh ashâbından bulunduğundan” ataması kesinleştirilir ve 1846 Ağustos’undan beri biriken maaşının ödenmesine karar verilir (BOA, A. AMD, nr. 5/98). N. Hafız’ın yayımlanmış olduğu beratla, Hacı Ali’nin türbedarlık görevine Ağustos 1846’da atandığı üç defa zikredilmektedir. Şu hâlde, yanlışlığı düşenlerin atama tarihi ile beratın yazıldığı tarihi birbirine karıştırdıkları anlaşılmaktadır.
- 15 5 Safer 1265 (1 Ocak 1849), BOA, İ. DH, 186/10345.
- 16 Bunun 15.000 kuruşu maaş bedelidir (BOA, EV.d, nr. 16138, s. 1).
- 17 KONUK, N. Hudâvendigâr Türbesi’nin Tarihçesi, s. 16.
- 18 1 ZA 1280 (8 Nisan 1864), BOA, İ. DH, nr. 524/36107; O. Şenyurt, Kosova’da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 290.
- 19 *Tsma.d*, nr. 927/6, s. 2.
- 20 BOA, İ. DH, nr. 545/37952; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 353.
- 21 N. HAFİZ, Sultan Murad Türbesini Korumak İçin Verilen Bir Berat, s. 39; Mehmet Zeki İbrahimgil-Neval Konuk, *Kosova’da Osmanlı Mimarî Eserleri*, TTK, Ankara 2006, I, 439; O. Şenyurt, Kosova’da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 291.

- 22 20 N 1289 (21 Kasım 1872), BOA, İ. MMS, nr. 44/1847; BOA, A. MKT. MHM, nr. 442/88.
- 23 SULTAN ABDÜLHAMİD, Priştine şehir merkezindeki Sultan I. Murad Camii'nin mefruşatını da yenilemiş, 160 metrekare halı ile 2 mihrap şamdanı ve fanuslu top kandil hediye etmiştir (27 ZA 1320/25 Şubat 1903, BOA, HH. THR, nr. 1215/25; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, s. 285).
- 24 BOA, EV.d, nr. 24219, s. 50.
- 25 EREN, İ. (2002), Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihi Bir Belge, s. 73; Neval Konuk, "Balkanların Fethinden Bugüne Kosova Sultan Murad-ı Hudâvendigâr Türbesi", *Türklerin Rumeli'ye Çıkışının 650. Yıldönümü Sempozyumu*, haz. H. Y. Ağanöglü, İstanbul: Rumeli Dernek ve Vakıfları Yayını, s. 102.
- 26 5 RA 1313 (26 Ağustos 1895), BOA, ŞD, nr. 1974/22; Mehmet Z. İbrahimgil, "Kosova Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi ile İlgili Arşiv Belgeleri", *Kosova Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi Restorasyonu*, s. 62-63.
- 27 13 ZA 1302 (24 Ağustos 1885), BOA, EV.d, nr. 35817.
- 28 "Kosova sahrasında vâki' şehriyâr-ı nâmdâr Hudâvendigâr Gazi'nin meşhed-i mübâreki ittisâlinde züvâra mahsus mükemmel bir daire inşası hususuna irade-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî şeref-sânih olmakla Priştine mutasarrıflığına suret-i mutantanda vaz'-ı esas resminin icra kılıldığı Kosova refikimizde okunmuştur." (Asır, nr. 112, 21 Rebülâhîr 1314/29 Eylül 1896).
- 29 Asır, nr. 191, 10 Safer 1315/11 Temmuz 1897. Muhabir, bölgedeki sosyal ve ekonomik düzenlemelerin sonuçları hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur: "Mutasarrıf Beyefendi hazretlerinin umrân-ı mütevâliyeleri sayesinde buralarda eskiden mevcûd olan kan davaları[nın], intikam iddialarının önü alınmaya başlamış, daima silah taşımaya alışmış olan ahalinin silah taşınması men' edilmiştir. İcâb edenler kefaletle rabt olunmakta, muhafaza-ı inzibata büyük bir himmet ve muvaffakiyyet ibrâz edilmektedir."
- 30 "Cennetmekân Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin Kosova sahrâsında bulunan meşhed-i mübareklerinin derûnundaki eşya köhmeleşmiş olduğu gibi Hudâvendigâr-ı müşârun-ileyh hazretlerinin şân-ı âlîleriyle gayr-i mütenâsib ve âdi şeyler olduğu ve meşhed-i mukaddesin kubbesiyle civarındaki çeşme ve misafir dairesinin muhtac-ı tamir bulunduğu ve derûnunda leylek ikâd-ı kanâdile itina olunmadığı suret-i husûsiyyede arz-ı hâkîpâ-yî âli kılınmış ve icâbının arz-ı atebe-i ulyâ kılınması şeref-sudûr buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî muktezâ-yî âlisinden bulunmuş olmakla ol babda emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir." (7 C 1312/5 Aralık 1894, BOA, İ. HUS, nr. 32/106).
- 31 10 C 1312 (8 Aralık 1894), BOA, BEO, nr. 530/39733; BOA, ŞD, nr. 1974/22.
- 32 BOA, ŞD, nr. 1974/22. Belgenin leffinde, Priştine livası mühendisi Bahtiyar'ın imzasını taşıyan ve tefrişat için satın alınan halı, şal, sitare, çuha, kapı ve pencere perdeleri ile pencere kornişlerinin ölçümlerinin dökümü yer almaktadır.
- 33 27 CA 1313 (14 Kasım 1895), BOA, İ. EV, 11/23; BOA, BEO, nr. 706/52886. Kosova Vilayeti idare meclisinin yazısında geçen bir gerekçe manidardır: "Vaktiyle Gazi-i müşârun-ileyh gibi i'lâ-yî kelimetullah için ref'-i livâ-yı gazâ ile Devlet-i Ebed-Müddet-i Osmâniyye'nin tevisi'-i daire-i satvet ve şanı uğrunda rütbe-i celîl-i şehâdeti ihrâz eden zevât-ı mekârim-simâtin meşhed ve merkad-ı mübâreklerinin enzâr-ı yâr u ağıyârda bu hâlde bırakılması nezd-i âlîde tecviz buyurulmayacağı..."
- 34 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde merkezi Sofya olmak üzere teşkil edilen Kosova vilayetinin merkezi savaştan sonra Priştine'ye nakledilmiş (Münir Aktepe, "Kosova", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 218), 1888 yılında ise Üsküp sancağı vilayetin merkezi olmuştur (BOA, İ. MMS, nr. 101/4241).
- 35 *Salnâme-i Vilayet-i Kosova*, Defa 7, Üsküp 1314, s. 351-352.
- 36 KONUK, 1898'de yapılan bu çeşmenin banisinin Yakovalı Ali Hacı, Eyice ise türbedar Hacı Ali olduğunu belirtir.
- 37 *Salnâme-i Vilayet-i Kosova*, Defa 8, Üsküp 1318, s. 558.
- 38 İBRAHİMĞİL-M.- Zeki KONUK, N. Kosova'da Osmanlı Mimarî Eserleri, s. 439.
- 39 S. EYİCE, HUDÂVENDİGÂR Meşhedi, gös. yer.
- 40 16 Safer 1324 (10 Nisan 1906), BOA, Y. MTV, nr. 285/105.
- 41 BOA, TFR. I. A, nr. 33/3268. Belgenin ekleri arasında türbe ve çevresine ait olup, Sultan Reşad'ın 1911 yılındaki ziyareti münasebetiyle dönemin gazete ve dergileri ile o günden bugüne neşredilen çeşitli ansiklopedi, kitap ve albümlerde yayımlanan 8 özgün fotoğraf bulunmaktadır. Mavi fon kâğıdına beyaz çini mürekkebi ile çizilmiş iki paftada ise, türbe ile müştemilatının ayrıntıları,

- bahçedeki mezar ve çeşmeler ile birtakım ölçümler yer almaktadır. Paftalardaki bilgilerin yorumu ve yapılar topluluğunun mimari açıdan değerlendirilmesi hakkında bk. O. Şenyurt, Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 292-297.
- 42 BOA, DH. MKT, nr. 1078/23; BOA, Y. A. HUS, nr. 502/104; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, s. 248.
- 43 "... meşhed-i mübarekeleri türbe-i şerîfesi tamirat ve tezyinâtı ve muhadderât-ı İslâmiyye zâirâtı için inşası muktezâ-yı emr u ferman-ı lütf-iktirân-ı hazret-i şehinşâhîden bulunan daire-i mahsûsanın inşaatı resîde-i hadd-i hitâm olmasıyla..." (Asır, nr. 1112, 28 Receb 1324/17 Eylül 1906; İ. Eren, Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihî Bir Belge, s. 74).
- 44 KONUK, N. Hudâvendigâr Türbesi'nin Tarihçesi, s. 18; Kosova'da Sultan Murad Hudâvendigâr Makamı, haz. Osman Doğan-Ebul Faruk Önal, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011, s. 26.
- 45 "Türbenin masârif-i tamiriyyesi için Evkaf Nezareti'nden bin lira tahsis edildiği ve muamele divan-ı muhasebâtta cereyan etmekte olup bu miktar kifayet etmezse tezyîdi mümkün olacağı ..." (10 Mart 1327/23 Mart 1911, BOA, DH. EUM. THR, nr. 64/51).
- 46 Silistre'deki başarısından dolayı Sultan Abdülmecid tarafından, bu savaşın hatırası olarak tanzim ettirilen Kırım Madalyası'yla ödüllendirilen Mehmed Rıfat Paşa, başta Rusların St. Alexander Nevsky nişanı olmak üzere, birçok devletten nişan almıştır. Daha sonra Tuna ve Silistre valiliklerini yürüten Rıfat Paşa'nın uhdesine Rumeli Ordu-yı Hümâyûnu Umum Kumandanlığı verilmişti. Mezar taşı kitabesinde 23 Cemâziyelevvel 1276 (18 Aralık 1859) tarihinde öldüğü kayıtlıdır (M. Emin, *Silistre Kahramanlarından: Rıfat Paşa*, Numune-i Tıbâat Matbaası, Dersaadet 1327, s. 37-38).
- 47 Elli yedi yaşında zatürreden ölen (*Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3167, 10 Muharrem 1321) Hafız Mehmed Paşa'nın naaşı 8 Nisan 1903 tarihinde trenle Galboder istasyonuna getirilmiş, buradan omuzlarda Meşhed'e taşınarak 2.000 kişinin katıldığı cenaze namazının ardından defnedilmiştir (BOA, TFR. I. KV, nr. 12/1145).
- 48 ÇELEBİ, Mevlüt (1999), *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, İzmir: Akademi Yayınevi, s. 60.
- 49 *Senin*, nr. 1003-27, 19 Cemâziyelâhir 1329/17 Haziran 1911. *İkdâm* muhabiri bu anı "Buradaki şiddetli ve sürekli devam eden alkışları tarif ve tasvir edemem" şeklinde hikâye etmiştir (*İkdâm*, nr. 458, 19 Cemâziyelâhir 1329).
- 50 4 Temmuz 1328 (17 Temmuz 1912), BOA, DH. İD, nr. 23/17.
- 51 ASIM, Mücahit "Kosova'da Esirgenmiş İslam Anıtları", *Çevren*, Yıl 2, Sayı 3, Temmuz 1974, Priştine, s. 43.
- 52 EYİCE, S. (1996), "Gazi Mestan Türbesi", *DİA*, İstanbul XIII, 459; Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr, s. 79-80.
- 53 HAFIZ, N. Sultan Murad Türbesini Korumak İçin Verilen Bir Berat, s. 40.
- 54 EYİCE, S. Gazi Mestan Türbesi, aynı yer.
- 55 22 Z 1319 (1 Nisan 1902), BOA, İ. HUS, nr. 95/76; BOA, BEO, 1821/136506.
- 56 BOA, Y. A. RES, 120/38.
- 57 BOA, İ. EV, 37/50; BOA, BEO, 2487/186494.
- 58 "Türbe-i şerîfe ise büyük bir ziyaret mahalli olup gündün güne harabîsi tezâyüd edip adeta bir baykuş yuvası heyet ve hâlini alarak yâr u ağıyâra karşı kendini arz etmektedir. Hatta geçende Rus devlet-i fahîmesi konsolosu berây-ı ziyaret türbe-i şerîfe gelip hâl-i harabîsinden ızhâr-ı teessüf ve şimdîye değin tamir edilmediğine taaccüb edip onun üzerine Hasan Baba tamirâtı hakkında irade-i seniyye var iken henüz tamir edilmediğini söyleyip ve Hasan Baba tekrar padişahımıza arz ettirilmesi için ahali tarafından teşvik ediliyor hatta Hasan Baba Dersaadet'e müteheyyi'-i azimet bulunuyor. Bu ise hem padişahımızı iz'âc ve içzâb ve hem de enzâr-ı teftişiyelerinde bir hiss-i gaflet saibeleri tevellüd ettireceği tabîi bulunduğundan ahîbbâ keyfiyetle nânum mektûm tutulması müsterhamdır. Ol babda ve her hâlde emr u ferman hazret-i men lehül-emrindir." (BOA, TFR. I. ŞKT, nr. 62/6160).
- 59 8 Ş 1325 (16 Eylül 1907), BOA, BEO, 3147/235968.
- 60 22 Z 1319 (1 Nisan 1902), BOA, İ. ML, nr. 49/13; BOA, BEO, 1822/136619. Maliye Nezareti'nin bu tarihten bir buçuk ay sonrasına ait yazısında, Şeyh Hasan'ın maaşını alamadığı için sürekli sızlanarak hükümete müracaat ettiği belirtildiğine göre, maaş kararının çok daha önce alınmış olması gerekir.

- 61 25 S 1320 (6 Haziran 1902), BOA, BEO, 1859/139369.
- 62 BOA, TFR. I M, nr. 11/1028.
- 63 Sultan Reşad'ın Rumeli ziyareti kendi döneminde basında ve hatırat kitaplarında genişçe işlendiği gibi, o tarihten günümüze çok sayıda araştırma esere konu edilmiştir. Bunların toplu olarak tanıtıldığı en son çalışma için bk. Nesimi Yazıcı, "İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtırâ-i Seyahat'inde Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti: Kosova", *Bellekten*, cilt LXXVIII, Sayı 283, Ankara 2014, s. 1099-1135.
- 64 BOZBORA, Nuray (2006), "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, der. O. Karatay-B. A. Gökdağ, Ankara: KaraM&Vadi Yayınları, I, 569.
- 65 STANFORD J. Shaw-EZEL KURAL Shaw,(200)0, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Yayınları, II, 347.
- 66 MÜFİD ŞEMSİ, (2006), *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, hzl. A. N. Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1995, s. 20-21; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2001, s. 153-154; Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 291, 294.
- 67 JELAVİCH, Barbara *Balkan Tarihi*, çev. Z. Savan, İstanbul: Küre Yayınları, II, 93.
- 68 MÜFİD ŞEMSİ, (1955), *Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, s. 24-30; Y. Öztuna, *Rumelini Kaybımız*, s. 76-77; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul IV, 383.
- 69 "Rumeli'ye şeref-vukû' bulacak seyahat-i seniyye-i müllûkâne münasebet-i mübeccelesiyle Beyrut ve Cebel-i Lübnan ahalisi namlarına hâkpâ-yı şahaneyeye arz-ı teatî eylemek üzere Dersââdet'e geldikleri ..." (BOA, İ. MBH, nr. 6/22).
- 70 "Priştine'ye şeref-vâki olacak seyahat-i seniyyede zât-ı meâlî-simât-ı cenâb-ı hilafet-penâhîyi Üsküp'te selamlamak ve bu vesile ile de talim edilmek üzere Amasya redif fırkasının ve Sivas redif fırkasından Sivas ve Karahisar alaylarının taht-ı silaha alınarak Rumeli'ye sevkleri..." (9 RA 1329/10 Mart 1911, BOA, İ. MMS, nr. 137/12).
- 71 ÇELEBİ, M. Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, s. 53-54.
- 72 ZÜRCHER, Erik Jan (2005), *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. E. Aydınoglu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 132; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 55.
- 73 BOA, İ. MMS, nr. 139/8; Kemalettin Kuzucu, "Sultan Reşad'ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahatinin Programı ve Düşündürdükleri", *Türk Yurdu*, Sayı 303, Kasım 2012, s. 84-92. Program Safveti Ziya'nın *Ziya* gazetesi ile Selanik'te neşredilen *Rumeli* gazetelerinde aynen yayımlanmıştır. Bkz. M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 8-15.
- 74 26 R 1329 (26 Nisan 1911), BOA, DH. İD, nr. 29-1/44. Ziyaretten yaklaşık iki buçuk ay önce Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilerek taburun 3 Mayıs günü katarla Ankara'dan yola çıkarılması ve 8 Mayıs'ta Haydarpaşa'dan vapurlara bindirilmesi istenmişti.
- 75 BOA, BEO. NGG *Defterleri*, nr. 907/55-12, s. 40; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, s. 161.
- 76 "Arnavud evlâdlarının cümlesi necâtm kanuna itaatte olduğunu takdir ederek bunun hilâfi ilkaâtta bulunacak fesedeye ittiba' eylemezler ve kan gütmek âdetini terk ile haklarını kanunda ararlar ise Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin ruh-ı şerîfi mes'ûd olacaktır..." (BOA, BEO. NGG *Defterleri*, nr. 907/55-12, s. 41).
- 77 Cuma namazına ne kadar katılım olduğu konusu tartışmalıdır. İttihad ve Terakkici basın 300 bine ulaşan rakamları ortaya atarken, padişahın maiyetinde bulunan başkâtip Halid Ziyâ 50 bin, Sir Edwin Pears ise 80 bin rakamını verir. Buna göre ortalama 100 bin kişinin toplanmış olabileceği mübalağa değildir (E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 133).
- 78 ÇELEBİ, M. Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, s. 58-59; N. Yazıcı, *Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti*, s. 1109.
- 79 SİMAVÎ, Lütfi *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Hâlefının Sarayında Gördüklerim*, II. Kısım, İstanbul: Matbaa-yı Osmâniyye, s. 13.
- 80 BOA, BEO. NGG *Defterleri*, nr. 907/55-12, s. 41-42.
- 81 ÇELEBİ, M. Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, s. 64-66.
- 82 ZÜRCHER, E. J. *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 123-124.

- 83 ŞEMSİ, Müfid Arnavudluk ve İttihad-Terakki, s. 30.
- 84 BOA, İ. MBH, nr. 6/38.
- 85 "Zât-ı şevket-simât-ı cenab-ı padişâhînin avdet-i hümayûnları esnâsında Kala-yı Sultâniye ve Gelibolu ve civarı ve Dersaadet'e muvâsalat-ı şâhânelerinde dahi payitaht ricâl ve memurîn-i ilmiye ve mülkiye ve askeriye ile bilumüm hey'ât ve cem'iyât ve her sınıf ahali taraflarından ibrâz olunan âsâr-ı sürûr ve sadakat nezd-i celil-i mülûkânede pek ziyade mûcib-i mahzûziyyet olduğun suver-i münâsibe ile cümleye tebliğ ve tebşiri şeref-sudûr buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i tâcdârî icâb-ı âlisinden olmakla ol babda emr u ferman hazret-i veliyy'ül-emrindir." (BOA, İ. MBH, nr. 6/39).
- 86 EREN, İ. Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihi Bir Belge, s. 74.
- 87 22 Nisan 1912 (4 CA 1330), BOA, İ. MMS, nr. 152/6.
- 88 Kosova savaşının tarihi tartışmalıdır. Ancak en çok kabul edilen 15 Haziran ve 28 Haziran tarihleridir (Stephen W. Reinert, "Niş'ten Kosova'ya: I. Murad'ın Son Yıllarına İlişkin Düşünceler", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. E. A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 230; Feridun Emecen, "Kosova Savaşları", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 222).
- 89 18 Mayıs 1912 (1 C 1330), BOA, İ. MMS, nr. 152/6; BOA, MV, nr. 227/124.
- 90 KUZUCU Kemalettin "Rumeli'deki Son Sultan", *Atlas Tarih*, Sayı 17, Aralık 2012-Ocak 2013, s. 98.
- 91 E. J. Zürcher, Savaş, Devrim ve Uluslaşma, s. 131-132. Bazı kaynaklarda 200 Arnavut, 122 Bulgar'ın aftan yararlandığı kayıtlıdır (M. Çelebi, Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, s. 61).
- 92 19 Haziran 1911 (21 C 1329), BOA, MV, nr. 153/45.
- 93 ANDONYAN, Aram (1975), *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Z. Biberyan, İstanbul: Sander Yayınları, s. 185; S. J. Shaw-E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 347; B. Jelavich, *Balkan Tarihi*, s. 93.
- 94 DANIŞMEND, İ. H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, 393.
- 95 AHMET BEDEVİ KURAN, (2000), *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 367.
- 96 A. Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, aynı yer.
- 97 BOA, HR. HMs. İŞO, nr. 145/55, lef 1-4; O. Şenyurt, Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 298-299.
- 98 "Ma'lûm-ı sâmi-i Sadaret-penâhileri buyurulduğu üzere Sultan Süleyman Han-ı Kanunî'nin Macaristan'da vaki' türbe ve makamı bilahare kiliseye munkalib olmuştur. Sultan Murad Hudâvendigâr hazretlerinin Kosova'daki makam-ı müniflerinin heyet-i sâbikasında ifası ve emr-i muhafazasına taraf-ı Deolet-i Aliyye'den muvazzaf memurlar tayini levâzım-ı kadr-şinâsîden olmakla Sırbistan hükûmeti ile karîben akd olunacak muâhede-i sulhiyyeye bu babda bir madde ilavesi Encümen'ce tezekkür edilmiş ve makam-ı sâmi-i Sadaret-penâhilerine arz olunması takarrür etmiş olmakla icâb eden muamelenin ifâ buyurulması bâbında emr u ferman hazret-i veliyy'ül-merindir." (BOA, BEO, nr. 4221/316513).
- 99 "Sultan Murad-ı Hudâvendigâr hazretlerinin Kosova'daki türbesi bilcümle müştemilâtıyla beraber ibkâ ve muhafaza edilecek ve masârifi cânib-i hükümet-i Osmâniyye'den tesviye olunmak üzere başmüftü tarafından tayin olunacak adamlar türbenin hizmet ve muhafazasında bulunacaktır. Mebhûsün-anh türbe ile müştemilâtının mebnî bulunduğu arsa ne menfaat-i umûmiyye sebebiyle ne de esbâb-ı sâireden dolayı istimlâk olunmayacaktır" (BOA, HR. HMs. İŞO, nr. 145/55, lef 3).
- 100 5 Nisan 1914, BOA, HR. SYS, nr. 2084/2. Türbedarlık konusunda Meşihat'ın görüşü sorulmuş, Şeyhülislam Mustafa Hayri de, bu vazifeyi yürüten Mehmed Ali'nin devam etmesinin uygun olacağını belirtmiştir (BOA, HR. SYS, nr. 2084/6).
- 101 BOA, HR. İD, nr. 69/98; HR. İD, nr. 69/104; BOA, HR. İD, nr. 70/9.
- 102 BOA, HR. İD, nr. 70/24.
- 103 BOA, HR. HMs. İŞO, nr. 145/55, lef 5; O. Şenyurt, Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 309.
- 104 ŞENYURT, O. Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 299-300.
- 105 Kosova'da Sultan Murad Hudâvendigâr Makamı, s. 30. Zinkeisen, 1840 tarihinde yayımladığı eserinde, Sultan Murad'ı öldürdükten sonra peşine düşen Türk askerinin elinden kaçmaya çalışan ve iki kez kurtulduğu hâlde yakalanan Miloş ve iki arkadaşının öldürüldükleri yeri göstermek üzere dikilen üç anıt taşın hâlâ burada bulunduğunu yazmıştır (Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı*

- İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epeçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, I, 199).
- 106 EYİCE, S. Hudâvendigâr Meşhedi, s. 296.
- 107 2005 restorasyonunun kapsamı, aşamaları, emek verenleri ve daha birçok yönünün fotoğraf, plan ve çizimlerle zenginleştirildiği albüm için bk. *Kosova Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi Restorasyonu*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006.
- 108 Etrafı yüksek bir duvarla çevrili alan içerisinde Sultan Murad Türbesi, Abdülaziz Çeşmesi, Selamlık Binası, Hacı Ali (Selamlık) Çeşmesi, Sultan Reşad Çeşmesi, kabirler, mezar taşları, kitabeler ve anıt niteliğindeki bir ağacın tarihî ve mimarî özellikleriyle tanıtıldığı çalışma için bk. Hamza Gündoğdu, "Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr ve İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Türbe Geleneği", *Turkish Studies*, vol. 9/10, Fall 2014, p. 615-618.
- 109 İNALCIK, Halil (2006), "Murad I", *DİA*, İstanbul XXXI, 163.
- 110 EMECEN, Feridun (1992), "I. Kosova Savaşı'nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi", *I. Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri*, 16 Nisan 1989 Ankara: TTK, s. 36.
- 111 S. Eyice, Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr, s. 82-83.
- ¹¹² KAYNAK: BOA, *Evkaf Defterleri*, nr. 35817, 13 ZA 1302/24 Ağustos 1885.
- ¹¹³ Bâlâda muharrer iki yüz on kuruş direk esmâni miyânında senedi alınmıştır.
- ¹¹⁴ Evkaf-ı Hümâyün Nezaret-i celîlesinden vürûd eden eşya miyânında bir aded mücevveze dahi vürûd etmiş ise de eşya-yı mezkûrenin vaktiyle zuhur etmemesinden için vali-i sâbık saadetlü Abdi Paşa hazretleri tarafından türbe-i müşârun-ileyhânın tahsisatından Üsküplü Rifat Efendi vasıtasıyla Dersaadet'ten celb ettirilmiş ve yedek olarak kalmış olduğu
- ¹¹⁵ Tamirat-ı mezkûre hitam bulmaksızın diğer vilayete tahvil-i memuriyet ettikleri.

TÜRK - İSLAM MEDENİYETİNDE ŞEHİR

DOÇ. DR. ÜMİT KILIÇ*

Giriş

Toplumlar, bireysel olarak çevrelerini iç dünyalarında yaşadıkları gibi, hissettiklerini de simgeler hâlinde çevrelerinde somutlaştırırlar. İnsan, bir yönüyle çevrenin etki alanında olduğu kadar çevre de insan tarafından inşa edilir. Şehir ve toplum düzleminde, şehirde mekânsal biçimler toplumsal süreçleri içerdiği gibi, toplumsal süreçler de temelde mekânsaldır. Toplum ve şehir, karşılıklı etkileşim içerisindeki iki girift ve dinamik süreçtir. Tarihsel ve toplumsal değer taşıyan şehirler, sosyal hayatın her alanına ait faaliyetlerin görüldüğü, iktisadî ve kültürel edimlerin belirli bir birikim meydana getirdiği yerleşim yerleri olup, fiziksel ve sosyo-ekonomik imkânları ile toplumsal hayatın merkezini oluştururlar. Tarihî süreç içerisinde şehirlerin sahip olduğu konum ve işlevler, içinde buldukları zamanın ruhuna uygun olarak değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler kentlerin idare, mekân ve sosyo-ekonomik organizasyonlarını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Türk medeniyetinin şehircilik süreci de dönemsel değişiklikler altında

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**Türkler, Anadolu
coğrafyasında
yerleştikleri
Bizans şehirlerini
fiziksel, ekonomik
ve sosyal
yönden yeniden
organize ederek
buraları bir
Türk-İslam şehri
hâline dönüştür-
müşlerdir**

şekillenmiştir. Orta Asya'da kurulan Ak-beşim gibi şehirler, Türklerin Orta Asya'da sahip oldukları siyasî ve kültürel mirasın yansımalarını taşıırken, İslam dinine geçen ve Anadolu'ya gelen Türklerin buralarda yerleştikleri ve kurdukları şehirlerde, hem Orta Asya kültürünün izleri görülebilmekte, hem de İslamiyetin etkileri tespit edilebilmektedir. Türkler, Anadolu coğrafyasında yerleştikleri Bizans şehirlerini fiziksel, ekonomik ve sosyal yönden yeniden organize ederek buraları bir Türk-İslam şehri hâline dönüştürmüşlerdir.¹

Tarihte Şehir

Birçok sosyolojik tanımı olmakla birlikte şehir genel bir tarifile, geniş bir ekonomik etkinliği olan, tarım ve/veya sanayiye dayalı üretimin dağıtıldığı, sınırları belirlenmiş bir alanda yoğunlaşmış olan

nüfusun sosyal bakımdan tabakalaştığı, dikey ve yatay geçişlerin yaygın olduğu çeşitli sosyal grupları barındıran, yönetsel bürokrasinin gelişmiş olduğu örgütlü bir fiziksel, toplumsal ve idarî bütünlüğe sahip heterojen yerleşimlerdir.²

Günümüzde kullandığımız “şehir” sözcüğü, Orta Asya'da “balık” kelimesiyle ifade edilmekteydi. XI. asırdan itibaren Karahanlılar ve Oğuzlar arasında köy, şehir ve kale anlamı taşıyan “kend” sözcüğünün büyük yerleşim yerleri için kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Batı dillerinde ise Latince “civitas” (yurttaşlık) kavramından türeyen “city”, “cite”, “citta” ve “ciudad” terimleri kullanılmaktaydı.

Toplumlar, tarih sahnesine çıkışlarından itibaren onların gelişme kabiliyetlerini büyük oranda dış etkenler harekete geçirmiştir. Doğal şartlar olarak ifade edebileceğimiz iklim ve yeryüzü şartları bu etkenlerin en başında gelmektedir. Diğer başka faktörlerin yardımıyla, tabii şartlar Doğu'da daha iyi denetlenebildiği için toplumların istidadına cevap veren örgütlenmeyi temsil eden şehirler tarihte ilk kez Doğu'da şekillenmiştir.

İlk şehirlerin Ortadoğu coğrafyasında M.Ö. IV. bin yıllarında Suriye, Mısır, Filistin bölgesinde doğduğu ifade edilmekle beraber yeni arkeolojik araştırmalar Anadolu'da Konya'ya mücavir bulunan Çatalhöyük'te M.Ö. 6800 yıllarından itibaren şehir yerleşmelerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Dünya üzerindeki şehirleşmenin Neolitik dönemde, büyük nehirlerin sağladığı su

kaynakları ve verimli ovaların etkisiyle nüfusun yüksek rakamlara ulaştığı yerlerde başladığı görülmektedir. Sümerlerdeki şehirleşme bu bağlamdaki şehirleşmenin en iyi örneklerini vermektedir. Çevreleri güvenlik kaygısıyla yapılan derin hendekler ve surlarla çevrili Sümer şehirleri bu özellikleri ile diğer şehirlerden ayrılmaktadırlar. Bu şehirlerin diğer bir dikkat çeken noktası ise on bin civarında nüfusu barındırmalarıdır. Sümer şehirleri, sahip oldukları dinî, iktisadî ve mülkiyet olgularına göre şekil almaktaydılar. Tapınaklardaki hizmetler ve yerleşimcilerin yaşamı nedeniyle bir zanaatkâr sınıfı ortaya çıkmış, iş kolları için gereken mamul ve hammaddelerin temini ise düzenli bir ticarî ilişkinin oluşmasına neden olmuştu. Tarım arazileri, çiftçiler arasında farklı oranlarda mülk edinilmişti. Bu gelişimlerin neticesinde ilk şehirleşmelerden itibaren şehir halkı ekonomik ve sosyal konumları itibarıyla sosyal bir sınıflaşma içerisine girmiş bulunuyordu.³

İslam Öncesi Türk Şehirleri

Orta Asya Türk yaşantısı içerisinde en önemli olgu şüphesiz ki göçebelik kültürüdür. Ancak bu göçebelik, rastgele ve başıboş bir yer yurt gezintisi şeklinde değerlendirilemez. Türkler mevsimlere bağlı olarak kış mevsimini kışlaklarında, yaz mevsimini yaylaklarında, koşullara göre de güz mevsimini güzlekte, ilkbahar mevsimini ise yazlaklarında geçirmişlerdir. Mevsimlere göre yapılan bu yer değişiklikleri herkesin kendi öz toprağında gerçekleşmekte, yurt tabiri, Türk toplumunun evinin bulunduğu coğrafyayı ifade etmekteydi. Mevsimlik yer değişikliklerinde herkes kendisine ait olan belirli ve bilinen toprakları üzerinde hareket etmekteydi. Ekonomik ve sosyal yapılanmanın bir sonucu olan bu yaşam tarzı kendi içerisinde bir takım yerleşik düzen unsurları da barındırmaktaydı. Hayvanlar için yem ihtiyacı sınırlı da olsa basit düzeyde bir tarım

Günümüzde kullandığımız “şehir” sözcüğü, Orta Asya’da “balık” kelimesiyle ifade edilmekteydi. XI. asırdan itibaren Karahanlılar ve Oğuzlar arasında köy, şehir ve kale anlamı taşıyan “kend” sözcüğünün büyük yerleşim yerleri için kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Batı dillerinde ise Latince “civitas” (yurttaşlık) kavramından türeyen “city”, “cite”, “citta” ve “ciudad” terimleri kullanılmaktaydı.

İlk şehirlerin Ortadoğu coğrafyasında M.Ö. IV. bin yıllarında Suriye, Mısır, Filistin bölgesinde doğduğu ifade edilmekle beraber yeni arkeolojik araştırmalar Anadolu'da Konya'ya mücavir bulunan Çatalhöyük'te M.Ö. 6800 yıllarından itibaren şehir yerleşmelerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

faaliyeti gerektirmekteydi. Yaşamlarının büyük bir kısmını geçirdikleri kışlaklarda bu bağlamda bir takım yerleşik düzen unsurları taşımaktaydılar ki Orta Asya ve Anadolu coğrafyasında günümüzde kışlak kelimesiyle son bulmuş birçok yerleşim yeri isminin varlığı da bunu doğrular niteliktedir.

Orta Asya'da Türkler devamlı bir iskânı gerektiren şehirlere "balık" adını vermişlerdi. Daha sonra kelime balığı şeklinde de kullanılmıştır. Günümüze pek ulaşamayan bu şehirlere kaynaklarda, Beş-Balık, Han-Balık, Kutluğ-Balık, Bakır-Balık gibi isimlerle kayıt altına alınmıştır. XI. asırdan itibaren Karahanlılar ve Oğuzlar tarafından Soğdçadan alınan "kend" kelimesinin şehir için kullanıldığı görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud, ünlü eseri Dîvânu Lügati't Türk'te "kend" kelimesinin Oğuzlar tarafından köy anlamında da kullandığını belirtmektedir ki günümüzde dahi isimlerinin sonu kent ile biten birçok köy yerleşmesi mevcuttur. Aynı durum mevcut Azerbaycan ve diğer Türk coğrafyalarında da görülmektedir. Orta Asya Türk şehirlerinin ortaya çıkışı genel olarak askerî nedenlere dayanmaktadır. Çünkü orduların yani karargâhların sahip olduğu asker sayısı aynı zamanda büyük bir tüketici kitlesi de meydana getirmektedir. Bu durum, orduların etrafında bir iktisadî canlılık oluşturmakta nihayet bu yerlerin içinde meskenler yapılıp etrafları da

surlarla çevrilince "ordu" veya "orda" isimli birçok şehrin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Türk kültüründe şehir yaşamına ait kaynaklarda adı geçen ilk yerleşim yerleri Hun-Çin sınırını oluşturan Kan-su Vadisi'nde başkent olarak kurulan Ejder Kenti'dir. Diğer bir kent ise Orhun bölgesinde Altay Dağları'na ulaşan askerî yol üzerinde Teoman'a zafe edilen T'ouman Ch'eng Kalesi'dir. Ayrıca Göktürk-Çin ilişkilerinde sınırlarda At-Pazarı gibi pazarların faaliyetleri, tarım ürünleri ve aletlerinin ticaretinin yapılması, Yenisey'de mevcut sulama kanallarının varlığı ve Türkler arasında

yaygınlaşan madencilik faaliyetleri yerleşik yaşam geleneğine ait önemli bulguları oluşturmaktadır. Türklerin yerleşik hayata geçtikleri döneme ait en eski şehir örneklerinden biri de Ak-Beşim Şehri'dir. Çu havzasında kurulmuş olan şehir, birbirlerinin üzerinde gelişmiş V. yüzyıl ile X. yüzyıl arasında kapsayan dört kültür katına sahiptir. Şehir temelde üç ana bölümden oluşmaktadır ve düzgün bir yol sistemi ile ulaşım sağlanmaktadır.⁴

Eldeki mevcut tarihî kayıtların belirleyiciliğini göz önüne alarak Orta Asya Türk kültüründe şehirleşme faaliyetlerinin Göktürklerden itibaren hızlandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda M.S. VII. yüzyılda Doğu Göktürk Hakanlığı'nda, K'i-Min Kağan, T'a-po Kağan ve Şapolyo Kağan zamanında yerleşik kültüre geçiş konusunda düşünceler olduğu görülmektedir. Yine şehirlerde sürekli iskâna geçiş hususunda Bilge Kağan'ın bir takım girişimleri veziri Tonyukuk tarafından kalabalık Çin Devleti karşısında zafiyete neden olacağı düşüncesiyle sert bir muhalefetle karşılaşmıştı.⁵

Türklerde yerleşik hayata geçişin tam olarak gerçekleştiği dönem Uygurlar devridir. Özel mülkiyet ve tarımsal faaliyetler gibi belirli bir düzen ve sistem içerisinde yürütülen faaliyetlerin yapıldığı yerleşik yaşam düzeni Uygurlar döneminde ortaya çıkmıştır. Özellikle Budizm'in Uygur Türkleri arasında yayılması, yerleşim yerlerinde dinî mimarî ve dinî edebiyatın güçlenmesine, şehirlere duyulan rağbetin giderek çoğalmasına neden olmuştur. Bu şehirlerin oldukça düzgün yol sistemlerine sahip olduğu ve dörtgen surlarla kuşatıldığı görülmektedir.⁶

Bu dönemde Orta Asya'da kurulan kentlere ait işlevsel yapıların farklı itici güçleri bulunmaktaydı. Kadim Türk gelenekleri neticesinde ülkedeki idarî bölümler, hanedan üyeleri tarafından idare edilmekteydi. Bu askerî valiler tarafından idare edilen ve eyalet merkezleri konumundaki şehirlere, Ordu-Balık, Beş-Balık, şehirleri örnek gösterilebilir. Turfan gibi dokumacılık faaliyeti ile iktisadî bir özelliğe sahip şehirler de mevcuttu. Diğer ekonomik faaliyetleri ile öne çıkan şehirlere bakırcılığın önemli yer aldığı Bakır-Balık, ipekçiliğin yapıldığı Hami Şehirleri örnek verilebilir. Yine ticaret yolları üzerinde bulunan ve bir müddet sonra ticarî

Kaşgarlı Mahmud, ünlü eseri Dîvânu Lüğati't Türk'te "kend" kelimesinin Oğuzlar tarafından köy anlamında da kullandığını belirtmektedir ki günümüzde dahi isimlerinin sonu kent ile biten birçok köy yerleşmesi mevcuttur.

Türklerin yerleşik hayata geçtikleri döneme ait en eski şehir örneklerinden biri de Ak-Beşim Şehri'dir. Çu havzasında kurulmuş olan şehir, birbirlerinin üzerinde gelişmiş V. yüzyıl ile X. yüzyıl arasını kapsayan dört kültür katına sahiptir. Şehir temelde üç ana bölümden oluşmaktadır ve düzgün bir yol sistemi ile ulaşım sağlanmaktadır.

merkezlerden şehir hâline dönüşen Ordu Pazarı, At Pazarı gibi yerleşmeler de mevcuttu. Askerî özellik gösteren kale ve benzeri yerlerde Touman Cheng, Tok Kale gibi şehirler bulunmaktaydı. Özellikle Budizm'in yayılmasından sonra Budist tapınakları ile dolan İdikut gibi dinî bir kimlik kazanan şehirler de mevcuttu. Ayrıca savaşlarda kadınların ve çocukların güvenliğini sağlamak için sarp arazilerde kurulan Hatun-Balık gibi kentlerin varlığı bilinmektedir.⁷

Orta Asya Türk şehirleri genel olarak kare plânlıdır. Şehirleri çevreleyen surlar ve onu da çepeçevre saran su hendekleri bulunmaktadır. Kentin merkezinde yer yer kurban sunma ritüellerinin gerçekleştiği yığma tepelerden oluşan yükseltiler yer almaktaydı. Bu bağlamda şehirlerin fizikî yapılanması yığma bir tepe üzerinde inşa edilen han sarayının yapımıyla başlar, sarayın etrafına muhtelif boyların çadırlar kurmasıyla oluşurdu. Sonraki dönemlerde çadırların yerini kerpiçten yapılan binalar almıştır. En sonunda şehrin etrafı kalın surlar ve su dolu hendeklerle çevrilirdi. Şehirlere verilen balık adının bu binaların yapımı esnasında kullanılan balçık malzemeden kaynaklandığı da ileri sürülmektedir.⁸

Şehirlerin fiziksel yapılanmasında eski Türk geleneklerinin ve bu dönem Türklerin yaygın inancı olan Budizm'in etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Kare plân yeryüzünü, hendekler denizleri, surlar dağları, merkezdeki yığma tepe ve yükseltiler ise Türk geleneğinin demir kazık anlayışına izafe edilmektedir. İskân açısından şehirde bulunan Türklerin kendi boy ve oymaklarına mensup insanlarla birlikte oturdukları, boy farklılıklarının beşerî iskân açısından belirleyici olduğu görülmektedir. Türk kültürüne ait şifahi ve yazılı kaynaklara bakıldığında dile getirilen ilk Türk şehirleri VIII. asırda Uygur döneminde Soğd ve Çinli ustalara yaptırdıkları Ordu (Karargâh) -Balık, Bay (Zengin) -Balık ve Göktürkler döneminde yaptırılan Togu (Doğu) -Balık'tır. Türkler bahsedilen zaman dilimlerinde yerleşik hayata geçmekle birlikte şehirlerin belli ölçüde yaylak ve kışlak biçiminde kullanıldıkları görülmektedir.⁹

Şehirlerin mekân bölümleri üç bölümden oluşmaktadır. Şehir, demir kazık üzerinde bulunan han ve hanedan üyelerinin bulunduğu etrafı surlarla çevrili “ordu(ğ)”, bunun çevresinde konumlanan meskenlerin bulunduğu etrafında surlar olan “balık” ile ticaret unsurlarının ve faaliyetlerinin bulunduğu ve surların dışında bulunan “kıy” bölgesinden oluşmaktaydı. Kent etrafında küçük çaplı bağ ve bahçelik alanlar da mevcuttu. Merkezde bulunan ordu(ğ) bölümü, Yengi-Balık, Can-Balık gibi şehirlerde merkez yerine dış surla bitişik hâldeyken Beş-Balık gibi şehirlerde ise mesken kısmından ayrılarak müstakil bir konumda bulunmaktaydı.¹⁰

Şehrin Türk coğrafyasındaki ananevî görünüşünde tarım toplumu olmaktan ziyade hayvancılığın ön plânda olmasının etkisi vardır. Gıda üretimi açısından yeterli olmadığından ötürü şehirde hayvancılık faaliyetleri yürütülmüştür. Şehirlerde bulunan meskenler ise genellikle avlulu yapıya sahiptirler ve özellikle Uygurlar döneminde düzenli bir yol sistemi olduğu görülmektedir.¹¹

İslamiyet ve Şehir

VII. yüzyılda Hicaz Yarımadası'nda ortaya çıkan İslam dininin ilk muhatapları bu bölgede yaşayan Araplar olmuştu. İslam'ın doğduğu sıralarda bölgede yaşayan Arapların büyük bir kısmı hayvancılıkla uğraşiyor ve göçebe bir hayat sürüyorlardı. Bölgede tarım coğrafi ve iklim şartları nedeniyle sınırlı bir seviyede sürdürülmekteydi. Kan bağına dayalı akrabalık üzerinden yürüyen bir kabilecilik anlayışında olan Araplar, hayatı fert olarak değil kabile olarak yaşamaktaydılar. Her kabile kan bağı ile bağlı olan mensuplarıyla kapalı bir cemaat yapısı oluşturmaktaydı. Kabileler arası çatışmalar olağan bir hâl almış, toplumsal değerler çatışma, mücadele ve onun sosyal yansımaları üzerinden şekillenmişti.

Türklerde yerleşik hayata geçişin tam olarak gerçekleştiği dönem Uygurlar devridir. Özel mülkiyet ve tarımsal faaliyetler gibi belirli bir düzen ve sistem içerisinde yürütülen faaliyetlerin yapıldığı yerleşik yaşam düzeni Uygurlar döneminde ortaya çıkmıştır. Özellikle Budizm'in Uygur Türkleri arasında yayılması, yerleşim yerlerinde dinî mimarî ve dinî edebiyatın güçlenmesine, şehirlere duyulan rağbetin giderek çoğalmasına neden olmuştur. Bu şehirlerin oldukça düzgün yol sistemlerine sahip olduğu ve dörtgen surlarla kuşatıldığı görülmektedir.

Orta Asya Türk şehirleri genel olarak kare plânlıdır. Şehirleri çevreleyen surlar ve onu da çepeçevre saran su hendekleri bulunmaktadır. Kentin merkezinde yer yer kurban sunma ritüellerinin gerçekleştiği yığma tepelerden oluşan yükseltiler yer almaktaydı. Bu bağlamda şehirlerin fizikî yapılanması yığma bir tepe üzerinde inşa edilen han sarayının yapımıyla başlar, sarayın etrafına muhtelif boyların çadırlar kurmasıyla oluşurdu. Sonraki dönemlerde çadırların yerini kerpiçten yapılan binalar almıştır. En sonunda şehrin etrafı kalın surlar ve su dolu hendeklerle çevrilirdi. Şehirlere verilen balık adının bu binaların yapımı esnasında kullanılan balçık malzemeden kaynaklandığı da ileri sürülmektedir.

Okuma ve yazma oranı oldukça düşük olup, kölelik kurumu, çok evlilik, suçlarda toplu cezalandırma gibi değerlere sahiptiler. Arap Yarımadası'nın en önemli şehirleri Mekke, Medine, Hayber, Taif ve Sana idi. Ortasında putperest Araplar açısından da önemli olan Kâbe'nin yer aldığı Mekke, en önemli şehir olup etrafı coğrafi yükseltilerle çevrili olan bir vadinin içinde konumlanmıştı. İnanişe göre Hz. İbrahim zamanında kurulduğu kabul edilen şehre üç yoldan giriş mevcuttu. Coğrafi durumdan ötürü etrafı surlarla çevrilmeyip sadece bu yollara duvarlar yapılmıştı. İslam'ın ulaşmasına kadar Yesrib olarak bilinen Medine, diğer önemli bir şehir olup Mekke'ye nazaran tarım için daha elverişli idi. Yahudilerin de yaşadığı Medine'de Araplar ve Yahudiler kabileler hâlinde ayrı ayrı hayat sürmekteydiler. Yahudilerin bulunduğu bölgelerde "utum" adı verilen küçük kaleler inşa edilmişti. İslam'dan önce sadece utumların bulunduğu şehre, peygamber döneminde yaşanacak Hendek Savaş'ında şehrin dağlara yaslanmayan ve utumların bulunmadığı bölgelerini kapsayacak bir hendek kazılmıştı. Şehir Abbasi devrinde tamamen surlarla çevrilecekti. İslam'ın doğuşunda Yahudilerin meskûn olduğu Hayber ve Taif, kalelerle donatılmış müstahkem şehirlerdi. Sana ise Roma tarzına benzer bir şehirleşmeye sahipti. Şehri ortadan bölen bir ana cadde ve tümü bu caddeye açılan talî yollar bulunmaktaydı.¹²

Arap Yarımadası'nın sayıca az olan şehirlerinin en önemlilerinden olan Mekke'de dünyaya gelen Hz. Muhammed, Arap toplumunu, dönemi içinde köklü sayılabilecek değişikliklere teşvik etmiştir. Putperestlik kaldırılmış, toplum içindeki sosyal sınıf farkları giderilmeye çalışılmış, kadının toplum içindeki rolü artırılmış, kan bağına dayalı katı kabilecilik anlayışı yerine tüm

toplumu bünyesinde taşıyan bir cemaat anlayışı oluşturulmaya, ferdî sorumluluk ve ferdî ceza anlayışı hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Ortaya konan dinin gerekleri büyük oranda sürekli bir ikameti gerektiriyor ve ibadetlerin sabit bir mekân olan mescitlerde cemaatle yapılmasını öngörüyordu. Bu bağlamda İslam'ın Arap toplumuna kazandırdığı en önemli olgu göçebe bir toplumun hızlı bir şekilde şehirleşmesi olmuştur. Kur'an'da dolaylı olarak şehirleşme konu edilirken, açık bir şekilde bedeviler ile şehirliler birbirlerinde ayrı zikredilmektedir. Şehirleşme ile ilgili hadisler oldukça sınırlıdır. Ancak İslam peygamberinin özellikle Medine'deki tüm mekânsal uygulamaları sonraki dönemlerde oluşacak İslam şehri olgusunun temellerini teşkil edecektir. Medine'ye hicret ettikten sonra burada yaptırdığı Mescid-i Nebevî'de ibâdetlerin yanı sıra eğitim-öğretim, adalet, idare ve diğer işlerin görülmesini sağlayarak İslam dünyasında ilerleyen yıllarda oluşacak olan câmi merkezli yapılaşmanın ilk örneğini oluşturmuştur. Hz. Peygamber ayrıca ticarî hayatın düzenlenmesi için pazarları da mekânsal olarak yeniden şekillendirdi ve denetleme kurumları oluşturdu. Halife Ömer döneminde ise Mescid-i Nebevi bünyesinde, ibadetler harici işlerle ilgili Darü'l-İmara adıyla müstakil yapılar imar edilmiştir.¹³

İslam coğrafyasında özellikle de fetih dönemlerinde kurulan şehirlerin önemli bir kısmı ordugâh şehirlerdir. Başlangıçta sınırlarda fetih ve güvenlik için oluşturulan ordugâhlar, sahip oldukları ticarî potansiyel ve yerleşimci Arapların yerli ahali ile karışmak istememeleri neticesinde nüfus akınına uğramış bir müddet sonra ise ordugâh özeliğini kaybedip şehirleşmişlerdir. Basra, Kufe, Fustat ve Kayrahan bu tür şehirlerin en bilinen örneklerindedir. Fetih çağından sonra İslam Devleti'nin maddî imkânlarının artmasıyla birlikte idarî şehirler kurulmaya başlanmıştır. İdarî şehirler genel itibarla ordugâh şehirlere göre çok daha plânlı ve düzenli bir şekilde imar edilmişlerdir. Bağdat, Samarra, Kahire, Marakeş bu tip şehirlerin önemli örneklerindedir. Bu şehirlerin bir kısmında halifelerin saraylarını merkezden çıkararak şehrin dışına taşıdıkları görülmektedir. Öte yandan Şam gibi fetihlerle ele geçirilen ve gayr-i müslim nüfusun bulunduğu şehirlerde ise merkezdeki kiliselerin câmiye çevrilmesi ve birkaç İslamî kurumun inşası haricinde fiziksel dokuya müdahâle edilmemiştir. Ancak daha sonra Müslüman nüfusunun çoğalmasıyla birlikte bu şehirlerin de İslam şehirleri hüviyetine kavuştuğu görülmektedir. Bu bağlamda İslam şehirlerinin en karakteristik özellikleri şöyle sıralanabilir;

İslam şehrinin merkezinde Cuma ve bayram namazlarının kılındığı büyük bir câmi bulunmaktadır. Önceki dönemlerde hükümet ve devlet işleri, eğitim ve öğretim ve diğer işler buradan idare edilirken halifeler dönemlerinden itibaren bu işler için müstakil yapılar oluşturulmuştur. Hükümet işleri için darü'l-imara,

Türklerin İslam dinine geçişleri, özellikle IX. yüzyıldan sonra Türk şehir formlarında değişikliklere neden oldu. Ulu Câmî, namazgâh ve mescit gibi öğeler Türk şehir yapılarına giriş yaptı. Şehirle ilgili terminolojinin bu devirde değişmeye başladığı göze çarpmaktadır. Orta Asya Türk şehirlerinde Ordu(ğ), Balık ve Kıy olarak adlandırılan mekânlar da Ahmedek, Erk veya Kuhendiz, Şehristan ve Rabad olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Orta Asya şehirlerinde bulunan Budist tapınaklarının yerini câmî, medrese, türbe şeklinde gelişen külliyeler almıştır. Ordu(ğ) merkezli yapılanma yerini câmî ve pazar merkezli bir şehir yapılanmasına bırakmıştır. İlerleyen süreçte nüfus artışı nedeniyle Rabad adı verilen sur dışında hem câmî hem de meskenler yapılmış şehirler sur dışına taşmışlardır

bürokratik işler için dîvânlar, eğitim öğretim faaliyetleri için medreseler kurulmuştur. Bu yapılar daha sonra şehrin değişik yerlerine taşınırken, câmî şehrin merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. İslam şehirlerinin en karakteristik özelliği pazarlar olup câmînin etrafında konumlanmışlardır. Pazarlarda aynı iş koluna sahip esnaf aynı mekânları paylaşmaktadır. Mahalleler çeşitli vasıtalarla birbirlerinden ayrılmış yer yer mahalle aralarına geçişleri engelleyecek şekilde duvarlar veya kapılar konulmuştur. Kabilecilik ve mahremiyet duygularıyla oluşan bu yapıya avlulu ev yapıları eşlik etmektedir. Yollar ise câmî ve pazarın bulunduğu şehir merkezinden itibaren gittikçe daralan bir şekilde mahalle içlerine doğru gitmektedir. Merkezden kenara doğru ışımsal bir mahiyet arz eden bu düzensiz yollar evlerin avlu duvarları ile çevrilidir ve genellikle mahalle içlerinde çıkmaz sokaklara rastlanılmaktadır. Şehirlerin diğer mekânsal öğeleri ise hamam, mezarlık ve sonraki dönemlerde yapılacak olan türbelerdir. Yeşil alanlar ise Abbasi döneminden itibaren saray bünyesinde tesis edilmeye başlanmıştır. Şehirlerde geçit alayları ve askerî idman temelli olmakla beraber bir takım spor faaliyetleri için meydanlar tanzim edilmiştir. Surlar fetihle ele geçirilen şehirlerin haricinde Abbasiler devrine kadar İslam şehirlerinde görülmemektedir. Abbasilerden itibaren şehirler sur içine alınmışlardır.¹⁴

İslam Dünyası şehirleşmesi her şeyden önce güçlü bir şehir toplum örgütlenmesinin ürünüdür. Devlet, içme ve kullanma suyunun temini ve dağıtımını gibi temel bazı konuların dışında şehir gelişimine doğrudan ve sürekli bir müdahalede bulunmamıştır. Şehrin fiziki yapılaşması topografik yapıya uygun olarak cereyan etmiştir. Bu bağlamda, Weber'in batı şehirleri için belirlediği "özerklik"

tanımlaması, doğu toplumunda içinde buldukları geniş siyasi otorite ve onun enstrümanlarının kuşatıcılığı içerisinde “iştirak” olarak yerini alır.¹⁵

İlk Müslüman -Türk Şehirleri

Türklerin İslam dinine geçişleri, özellikle IX. yüzyıldan sonra Türk şehir formlarında değişikliklere neden oldu. Ulu Câmî, namazgâh ve mescit gibi öğeler Türk şehir yapılarına giriş yaptı. Şehirle ilgili terminolojinin bu devirde değişmeye başladığı göze çarpmaktadır. Orta Asya Türk şehirlerinde Ordu(ğ), Balık ve Kıy olarak adlandırılan mekânlar da Ahmedek, Erk veya Kuhendiz, Şehristan ve Rabad olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Orta Asya şehirlerinde bulunan Budist tapınaklarının yerini câmî, medrese, türbe şeklinde gelişen külliyeler almıştır. Ordu(ğ) merkezli yapılanma yerini câmî ve pazar merkezli bir şehir yapılanmasına bırakmıştır. İlerleyen süreçte nüfus artışı nedeniyle Rabad adı verilen sur dışında hem câmî hem de meskenler yapılmış şehirler sur dışına taşmışlardır.¹⁶

1071'den itibaren Anadolu'ya yerleşen Türkler, Anadolu coğrafyasında fethettikleri şehirlere câmî, medrese, zâviye inşa edip buralara Türk nüfusu yerleştiriyorlardı. Yeni şehirlerin kurulmasıyla birlikte Anadolu'da yeni bir şehir yapısı doğdu. Türkmenler belirli bir oranda yerleşik hayata geçmeye başladılar. Türkler özellikle Anadolu coğrafyasında kültürel anlamda İran coğrafyasına nazaran daha etkili oldular. Bizans'ın son devirlerinde azalan ticaret, Anadolu Selçuklularının faaliyetleri ile yeniden canlandı. Anadolu Selçukluları, kıyı ticaretinin yoğun olduğu sahilleri ele geçirerek şehirlerarasında güçlü bir kervansaray ağı oluşturdu. Şehirlerin içinde ve dış kesimlerinde pazarlar oluşturuldu. Tekke ve zâviyeler yolu ile göçebe toplulukların yerleşik düzene ve şehirlere yerleşmeleri özendirilmeye çalışıldı. Türk İslam coğrafyasındaki şehirleşme faaliyetleri, yer yer siyasî olaylar neticesinde kesintiye uğramıştır. Harezimşah-Karahitay mücadeleleri Harzim ve Horasan bölgesinde büyük yıkımlara neden olmuştu. Büyük Selçuklu Devleti zamanında Türkistan şehirlerinin mamur hâlleri 1220'deki Moğol istilası ile son buldu. 1258'de Bağdat'ın Moğollarca tahrip edilmesi Memlûk şehirlerinin özellikle de Kahire'nin canlanmasına sebep oldu.¹⁷

Türkler Anadolu'ya kitleler hâlinde geldiklerinde Roma döneminin surlara ihtiyacı olmayan ovalara yayılmış, büyük ve canlı şehirlerinden eser kalmamıştı. Roma'nın ikiye bölünmesinden sonra Bizans, Anadolu coğrafyasında önce Sasanilerle, sonra da Müslüman Arap ve Türklerle askerî ve siyasî bir mücadele

içerisine girdi. Sasani ve Araplarla yaptıkları mücadeleler Bizans topraklarında büyük yıkımlara neden olmuştu. Bu durum özellikle Doğu Anadolu ve İç Anadolu'da nüfus boşalmasına neden oldu. Bu dönemde Bizanslılar sarp araziler üzerine kurulu "Castron" denilen küçük kale şehirlerde yaşamaktaydılar. Güvenlik kaygısıyla kurulan bu kaleler oldukça az sayıda nüfus barındırmaktaydı.

Anadolu Selçuklularında ele geçirilen veya yeniden kurulan şehirlerin en tipik özellikleri surla çevrili olmalarıdır. Surların içi Şehristan, Enderun veya Dâhil olarak adlandırılmaktaydı. Surların dışında kalan fakat idarî olarak şehre bağlı olan kısım ise Batın veya Rabad olarak adlandırılmaktaydı. Rabad'da meskenlerin bitiminden itibaren bağ-bahçe alanları mevcuttu. Buralara ise Sevad adı verilmekteydi. Türkler ele geçirdikleri kalelerin bir kısmında mekân değişiklikleri de yapmaktaydılar; özellikle Müslümanlar ile olmayanlar arasında güvenlik amacıyla yeni surlarla bazı bölmeler oluşturmaktaydılar. Ayrıca yer yer şehirlerdeki yerleşenlerin bir kısmı ya da yeni yerleşimciler kale dışlarına da çıkarılmaktaydı. Daha sonra bu kısımların etrafına da sur çekilmekteydi. Selçuklu kale yerleşmeleri temelde üç yapıdan oluşur. Kale içi yerleşmeleri daha sonra nüfus yoğunluğu nedeniyle bilinçli bir şekilde sur dışına çıkmış burada vakıflar yolu ile kurulan sosyo-kültürel yapılarla sur dışı iskânın alt yapısı oluşturulmuştur. Kayseri ve Erzurum gibi kale yerleşmeleri bu modele örnek verilebilir. Diğer bir yerleşme modeli ise yerleşmenin sur içinde kaldığı kale yerleşme yapısıdır. Genellikle Sinop ve Alaiyye gibi kıyılar ile Karahisar-ı Sahip gibi yüksek kayalar üzerine konumlanmış kale şehirler bu yapı özelliği gösterirler. Diğer bir kale yerleşme modeli ise önemli ticaret yolları üzerinde bulunan ticarî merkezlerin şehir hâline dönüşmesidir. İç Anadolu'da bulunan Kırşehir gibi ahi şehirleri buna örnek verilebilir. Diğer bir model ise kale şehirlerin fiziksel yetersizliği nedeniyle bu kalelerin yakınında arazilerde kurulan şehirlerdir. Ayrıca iskân oluşturabilme amaçlı olarak tekke, zâviye ve bir takım dinî kurumların kurulması ve buraların nüfusu kendine çekmesi yoluyla oluşan yerleşme biçimleri de bulunmaktadır. Amasya ve Tokat bu yerleşmelere örnek verilebilir.¹⁸

Bir şehir mekânı olarak kale-şehirlerin en temel özellikleri "mahruse" yani korunmuş olmalarıdır. Öte yandan kaleler idarî ve ticarî merkezlere de sahiptir. Hendek, dış sur ve iç kale unsurları ile koruma işlevini yerine getiren kalelerin Türk şehir geleneğine göre dört ana yönde, dört kapısı bulunurdu. Bunlara ilaveten gerektiği kadar kapı yapılabilmekteydi. Bu kapılar genellikle gidilen mahal veya şehrin adını almaktaydılar. Selçuklu şehirleri üç ana bölümden oluşmaktaydı. Bunlar halkın ikamet ettiği alan, idare merkezleri ve ticaret alanları idi. Selçuklu kalelerinde gayr-i müslim ahali ile Müslüman ahali genellikle birbirlerinden ayrı

oturmuşlardır. Şehrin en temel birimi olan mahalle ise bir mescidin etrafında şekillenmiş, mescidin yanına mektep inşa edilerek çocukların medrese öncesi temel eğitimlerinin alınması da sağlanmıştır. Mahalleler düzenli bir fiziksel yapıya sahip olmayıp eğri bükürlü yollara ve çıkmaz sokaklara sahiptir. Birçok mahallede yerleşimciler sadece kendi sosyal hayatına uygun yer yer ortak kullanım alanlarını etkileyen bir yapılanma içerisinde bulunduklarıdır. Şehrin diğer unsuru ise idare merkezi olan saraydır. İskân alanını idare eden yöneticinin oturduğu yapı olan saray, müstakil ve ayrı bir yapı olmayıp idarecinin hayatını sürdürdüğü kendi evi de olabilir. Saray adı binanın sahip olduğu mimarî özelliklerden bağımsız olarak gördüğü işleve atfen kullanılmaktaydı. Şehrin bir diğer temel unsuru ise ticarî alanlardır. Küçük imalathaneler ve dükkânlar şeklindeki yapılardan oluşan ticarethaneler bir sokak düzeninde bitişik mekânlardan veyahut bir tek yapı olan han içerisindeki yerleşmelerden oluşmaktaydı. Aynı iş koluna mensup esnafın birlikte bulunduğu ticaret unsurlarının konumları yapılan işin özelliğine göre değişiklik göstermekteydi. Genel tüketim unsurlarının câmi etrafında konumlandığı görülürken hayvan pazarlarının, dokumacılık gibi geniş mekânlara ihtiyaç duyan ve dericilik gibi rahatsız edici atıkları olan küçük sanayi işletmelerinin sur dışında buldukları görülmektedir. Şehirlerdeki ana mekânsal ögeler ise ilk İslam devletlerinde olduğu gibi merkezde bulunan câmi, hükümet merkezi olan saraya yakın konumlanan idarî ve bürokratik hizmetleri yürüten dîvân-hâne, mahallelerde bulunan mekteplerin bir üst eğitim kurumu olan medreseler, daha az sayıdaki şehirlerde olmakla beraber darü'ş-şifalar bulunmaktaydı.¹⁹

Selçuklu şehirlerinin idaresi üç temel unsura dayalıdır. Şehirlerde siyasî, askerî otoriteyi temsilen vali ve subaşı bulunmaktaydı. İlk dönemlerde sultanın çocukları melik sıfatıyla şehirlere vali olarak atanırken bunun siyasî bir takım sakıncalar oluşturması üzerine, bu uygulama yerine nüfuzlu emir ve komutanlardan birinin şehirlere sadece siyasî-askerî yetkilerle subaşı olarak atanması uygulaması başladı. Subaşılar bağlı kütüvâllar ise şehre ait müstahkem mevkiilerin korunmasından sorumluydular. Şehir idaresinin diğer bir temel unsuru ise malî otoriteydi. Şehirlerde muhassıllar mali işleri müstevfiye bağlı olarak yürütürlerdi. Kabziler ise yazışma işlerini yürütürlerdi. Hukukî yapının başında kadılar bulunurdu. Kadılar, yargı görevinin yanı sıra beledî işleri de yürütürlerdi. Fiyatların ve çarşı, pazarın kontrolü, genel ahlak kurallarına riayetinin sağlanması ise muhtesiplerin göreviydi. Selçuklu şehir idaresinde görev yapan diğer bir unsur ise içişler olup şehirde asayişin sağlanması ve vergilerin toplanmasından sorumluydular.²⁰

Selçuklu şehirlerinin idaresi üç temel unsura dayalıdır. Şehirlerde siyasî, askerî otoriteyi temsilen vali ve subaşı bulunmaktaydı. İlk dönemlerde sultanın çocukları melik sıfatıyla şehirlere vali olarak atanırken bunun siyasî bir takım sakıncalar oluşturması üzerine, bu uygulama yerine nüfuzlu emir ve komutanlardan birinin şehirlere sadece siyasî-askerî yetkilerle subaşı olarak atanması uygulaması başladı. Subaşılar bağlı kütüvaller ise şehre ait müstahkem mevkilerin korunmasından sorumluydular. Şehir idaresinin diğer bir temel unsuru ise malî otoriteydi.

Osmanlı Şehri

Tarihin en büyük Türk-İslam İmparatorluklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu üç kıtada hüküm sürdüğü coğrafyalardaki yüzlerce şehirde Türk gelenekleri ile İslamî umdelerini birleştiren bir fiziki ve idare şekli kurmuştur.

Osmanlı Şehirlerinde Mekân

Balkanlarda ve Anadolu'da bulunan Osmanlı şehirlerinin büyük bir çoğunluğu kale yerleşmeleridir. Bu bağlamda şehirlerin fizikî ve sosyal yapılanmalarında kaleler önemli rol oynar. Anadolu Selçukluları ve beylikler döneminde yeni bir görünüm almaya başlayan kale yerleşimlerinin mekânsal yapıları Osmanlı döneminde de Anadolu Selçuklu ve beylikler dönemindeki şekliyle devam etmiştir. Osmanlı şehri hükümet, askerî ve idarî kurumlara ait binaların bulunduğu iç kale veya dâhil, imaret, ticaret ve meskenlerin bulunduğu etrafı surlarla çevrili olan hariç, sur dışında bulunan ve yeni yerleşimcilerin ikamet ettikleri varoş kısmından oluşmaktadır. Kale kapılarının konum ve sayıları şartlara göre farklılık göstermekle beraber dört ana yönde bulunur ve kapılar açıldıkları mahallin ya da ulaşılan şehirlerin isimleri ile adlandırılırlardı. Önceki dönemlerde kale-kent şeklinde olan kale yerleşimleri Osmanlı hâkimiyetinde artık surların dışına çıkarak coğrafi şartlara göre yayılım gösterdikleri, şehirlerin kale-kent özelliğini kaybederek açık kent hâline dönüştüğü görülmektedir.

Osmanlı belgelerinde şehir, "Cuma kılınır ve pazar durur yer" olarak tanımlanır. Bu hâliyle kendinden önceki Türk ve İslam şehirlerinin ana karakteristik özelliklerine sahip olan Osmanlı şehri, merkezde bulunan bir câmi veya külliye etrafında her birinde bir mescidin bulunduğu

birbirlerine fiziksel ve sosyal yapılarla eklenilen mahallelerin yayılımından oluşur. Vakıflar yolu ile yaptırılan câmi yahut içinde câmi ile birlikte mektep, medrese, aşevi, kütüphane, han ve hamam gibi yapıların bulunduğu külliyeler, şehrin merkezini oluşturur. Merkezde bulunan meydan üzerinde ayrıca yerel idarecinin “saray” adı verilen hükümet konağı, lonca binaları ve depo vazifesi gören bedesten mevcuttur. Merkezde konumlanan bu mekânların hemen çevresinde ise zanaatkâr ve esnaflardan oluşan çarşı yer alır. Çarşıların merkezi oluşturan binaların etrafında veya buralardan kapılara uzanan ana yollarda ya da mahallelere doğru uzanan yollar üzerinde konumlandıkları görülmektedir. Önceki dönemlerde de olduğu gibi Osmanlı çarşısında aynı ticaret faaliyetinde bulunan işyerleri aynı mekânı paylaşırlardı. Bu nedenle sokak isimleri de burada yapılan ticarî faaliyetin isimliyle adlandırılırdı. Birçok Anadolu kentinde bezzazlar, saraçlar, kavaflar, bakırcılar, sahaflar gibi sokak isimleri hâlen daha kullanılmaktadır. Çarşıda görülen bu fonksiyonel farklılaşma ve ihtisaslaşma nedeniyle Osmanlı çarşısında kuyumcular arasında ayakkabıcılara, bakırcılar içerisinde kumaş satıcılarına rastlamak mümkün değildir. Kuyumculuk ve kitap-kâğıt ürünleri satan sahaflar merkeze en yakın ticarî unsurlardır, onların

Osmanlı belgelerinde şehir, “Cuma kılınır ve pazar durur yer” olarak tanımlanır. Bu hâliyle kendinden önceki Türk ve İslam şehirlerinin ana karakteristik özelliklerine sahip olan Osmanlı şehri, merkezde bulunan bir câmi veya külliye etrafında her birinde bir mescidin bulunduğu birbirlerine fiziksel ve sosyal yapılarla eklenilen mahallelerin yayılımından oluşur. Vakıflar yolu ile yaptırılan câmi yahut içinde câmi ile birlikte mektep, medrese, aşevi, kütüphane, han ve hamam gibi yapıların bulunduğu külliyeler, şehrin merkezini oluşturur.

arkasında besin ve temizlik maddeleri satanlar yer alırlar. Bunlardan sonra ise ayakkabıcı, bakırcı, çilingir, kumaşçı ve boyacılar bulunurdu. Diğer iş kollarından, hayvan pazarları, geniş mekânlara ihtiyaç duyan dokumacılık ve rahatsız edici atıkları olan dericilik gibi bir takım küçük sanayi işletmelerinin, satılan ürünlerin nitelikleri ve çevresel koşullar nedeniyle şehir çevresinde veya sur dışında ya da varsa liman bölgelerinde konumlandıkları görülmektedir. Nüfusun artması ile birlikte yayılan yerleşim alanlarında yeni câmi ve külliyeler inşa edilmiş ve bu yapıların etrafı da pazar tarafından çevrilmiştir. Farklı ilişkiler ağına bağlı olarak mahallelerde birbirleri ile fazla irtibat kurmadan yaşayan şehir insanlarının ortak buluşma yerleri külliye ve pazarlardır. Bu bağlamda şehrin merkezi, şehrin tüm yerleşimcilerinin ortak kullanım alanı olan bir kamusal alandır. Pazar bölümünden sonra mesken

bölgesi olan mahalleler başlar. Şehrin en temel birimi olan mahalle bir mescidin etrafında oluşmuştur. Osmanlı şehrinde mahalleler sosyal sınıflaşmaya göre değil etnik ve dinî farklılıklara göre şekillenir. Müslüman ve gayr-i müslimler genellikle farklı mahallelerde otururlar, farklı kentlerden kalabalık nüfuslarla gelen göçmen gruplar da yine diğer yerleşimcilere karışmadan farklı yerlerde oturmaktaydılar. Mahalledeki yerleşmeleri belirleyen diğer bir unsur da kan bağına dayalı akrabalık ilişkileridir. Özellikle kalabalık aileler kendi akrabaları ile aynı mekânda ikamet etmeyi tercih etmektedirler. Temel olarak etnik ve dinî farklılaşmaların oluşturduğu sosyal yapıda bu derece belirleyici başka bir sınıflaşmaya rastlanılmaz. Zengin ve fakirler, tüccarlarla memurlar aynı mekânları paylaşırlar. Mahallerin önem ve değerleri merkez yapılara olan yakınlığına bağlıdır. Câmiye, pazara veya sayfiye alanlarına yakın olan mahalleler daha muteber alanlarken, kenar mahalleler dar gelirli ailelerin yerleşim birimlerini oluşturmaktadır. Mahallerde belirgin bir fiziksel düzen yoktur.²¹

Merkezden ışımsal bir şekilde çıkan yollar, mahallelere uzandıkça daralmakta, yer yer çıkmaz sokaklara dönüşebilmektedir. Genellikle aynı aile bireylerinin oturduğu mahallelere giriş ve çıkışlar, mahremiyet ve güvenlik kaygıları ile mahalle giriş ve çıkışlarına konulan kapılarla yapılabilmektedir. Bazı mahallelerde evler arasında irtibatı sağlayan alt geçitler mevcuttur. Evler genellikle duvarları yola bakan avlulu tek ya da iki katlı binalardan oluşmaktadır. Bunun yanında tek avlu etrafında çevrilmiş arkaları yola bakan konutlardan oluşan ev tipleri de mevcuttu. Aynı soya ve/veya sosyal çevreye bağlı ailelerin kapalı cemaat yapılarını mahallelerde mekânsal olarak da devam ettirmeleri ve bu yapıya İslam'daki aile mahremiyeti olgusu ile meşruiyet kazandırmaları, mahallelerin bu şekilde oluşmasının temel nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı şehrinde mezarlıklar, câmilerin hazire kısımlarında veyahut mahalle içlerinde mescide yakın bölgelerde bulunmaktaydı. Yine şehirlerin içerisinde bir kısmı Selçuklu ve beylikler döneminden kalan türbeler bulunmaktaydı. Şehirlerin diğer bir mekânsal ögesi ise hamamlardır. Külliye içlerinde hamamlar mevcut olduğu gibi mahalle içlerinde de çok sayıda hamam bulunmaktadır. Yine su kaynakları ile orantılı olarak çeşmeler ve suyolları diğer öğelerdir.²²

Şehir İdaresi

Osmanlı şehrinin en yüksek yöneticisi kadıdır. Klasik Osmanlı şehir idaresinde beledî ve mülkî idare işlevleri birbirinden ayrılmamıştır. Doğrudan padişah fermanıya atanan kadıların adlî görevleri yanında idarî, beledî, askerî, malî ve noterlik alanlarında da görev ve yetkileri bulunmaktaydı. Kadı yerleşim yerinde

yargı mercii olduğu kadar vakıfların denetçisi, asayiş kuvvetlerinin, beledî hizmetlilerin ve zabıta görevlilerinin de âmiridir. Ayrıca evlenme, boşanma, veraset meselelerinde tereke paylaşımı, vasi tayini, merkezden kendisine veyahut diğer idarecilere gelen emirlerin tasdiki ve mahkeme kayıtlarının (şer'iyeye sicili) deftere geçirilmesi, kefalet, vekâlet, mukavele, borçlanma, vasiyet, senet gibi her türlü akıtları yapıp kaydeder, halka merkezî idarenin emirlerini bildirir, mukataa işlemlerini denetler ve çok önemli olarak sefer esnasında idaresinde bulunduğu yerde ordunun ihtiyaçlarının görülmesini sağlar, ordunun menzil işlerini düzenleyerek, seferden kaçanların cezalarını verir ve infaz ettirirdi. Tüm bu hizmetlerin yerine getirilmesi için kadılar kendilerine bağlı kasabalara ya da bizzat kendi görev yaptığı kazaya naib atama yetkisine sahiptiler. Naibler kaza kadısı adına o nahiyenin şer'î muamelelerine bakarlardı. Kadılara naiplerin yanı sıra mahkeme kâtipleri de yardım ederlerdi. Ayrıca kendisine işlerin yürütülmesinde, vefat etmiş kimselerin mallarını varisler arasında paylaştıran ve bunları kassam defterine kaydeden kassam, şehirlerin asayişinden sorumlu olan subaşı, gizli bir zabıta örgütünün başı olan böcekbaşı, şehrin temizliğinden sorumlu olan çöplük subaşısı, imar faaliyetlerini yürütmekle görevli olan mimarbaşı, Yeniçeri Ocağı'na bağlı zabıt ve görevliler ile çarşı pazar denetimi, genel ahlak düzeni ve bazı günlük vergilerin toplanmasını sağlayan ihtisap ağası yardımcı olmaktadır. Subaşı, kadının en önemli yardımcılardan biridir. Subaşılar malî görev olarak bir kısım vergilerin toplanmasını sağlarken, adlî kolluk kuvveti vazifesi de üstlenirlerdi. Ayrıca idarenin kararlarının uygulanmasını sağlamak, suç işlenmesini önlemek, suç işleyenleri yakalamak, suçlulara verilen cezaları infaz etmek gibi şehrin asayişini ilgilendiren vazifeleri yerine getirirlerdi. Subaşılardan yanında ases (yasakçı) adı verilen ve geceleri çarşı ve pazarları bekleyen görevliler de vardı.

Osmanlı şehrinin en yüksek yöneticisi kadıdır. Klasik Osmanlı şehir idaresinde beledî ve mülkî idare işlevleri birbirinden ayrılmamıştır. Doğrudan padişah fermanıyla atanan kadıların adlî görevleri yanında idarî, beledî, askerî, malî ve noterlik alanlarında da görev ve yetkileri bulunmaktaydı. Kadı yerleşim yerinde yargı mercii olduğu kadar vakıfların denetçisi, asayiş kuvvetlerinin, beledî hizmetlilerin ve zabıta görevlilerinin de âmiridir.

Bunlar, şehirde “kola çıkma” adı verilen devriye görevini de yaparlar, şüphelileri ya da suç işleyenleri yakalayarak kadıya teslim ederlerdi. Kale dizdarları ise kale erleri ile birlikte şehre ait hazine ve arşivin bulunduğu iç kalenin güvenliğinden sorumluydular. Kadılar şehrin idaresinde mekâna göre naib ve imamlarla bir görev paylaşımı içerisindeydi. İmamlar mahallenin mülkî ve beledi amiri sayılırlar asayiş, temizlik ve benzeri konularda mahalle sakinlerini teşvik etmek ve nüfus kayıtlarını tutmakla vazifeli idiler. İmamlar maaşlarını vazife yaptıkları mescitlerin vakıflarından temin ederlerdi ve görevlerine padişah beratıyla atanırlardı. Gayri-müslim mahallelerinde ise aynı vazifeyi papazlar ve kocabaşılar yürütmekteydi. Şehrin imar işlerinde kadının yardımcısı ise mimarbaşı idi. Osmanlı şehirlerinde yaygın ve kuvvetli bir lonca teşkilatı mevcuttu. Şehirde üretime katılan herkes, yürüttüğü iş kolu ile ilgili bir esnaf örgütüne, bir loncaya üyeydi. Loncaların başında şeyh, şehir kethüdasına bağlı olan esnaf kethüdası ve yiğitbaşılar bulunmaktaydı. Loncanın ana yapısını ise ustalar ve öğrenciler oluşturmaktaydı. Esnaf loncalarının denetçisi olan kadı, esnaf kethüdarları ve yiğitbaşılar vasıtasıyla çarşıların temizliği ile yol, su gibi alt yapı hizmetlerinin yürütülmesi, güvenliğin sağlanması, üretici ve tüketici ilişkilerinin adil ölçüler içinde yürütülmesi, lonca içindeki düzen ve disiplinin sağlanması işlerini yürütmekteydi. Şehir hayatındaki iktisadî faaliyetler ise kadıların yardımcılarından olan muhtesipler vasıtasıyla yürütülmekteydi. Muhtesipler kısaca halkın refah seviyesinin korunması için mal fiyatlarının dondurulması olarak tarif edilebilecek “narh” uygulamalarından sorumluydu. Kadı, muhtesip, şehrin güvenilir ve nüfuzlu kişilerinden oluşan eşraf ve esnaf örgütlerinin temsilcilerinden oluşan bir kurul ile uygulanacak narh bedelleri tespit edilmekteydi. Muhtesip aynı zamanda tedavüldeki madenî paraların rayiçlerinin korunmasından, karaborsacılığın engellenmesinden, üretim kalitesinin, fiyatların ve ölçü-tartı aletlerinin kontrolünden de sorumluydu.²³

Vakıf ve Şehir

Vakıflar, şehirlerde dinî faaliyetler, eğitim, sağlık, ulaştırma, sosyal hizmetler ve insan yaşamına dair daha birçok alanda hizmet vermişlerdir. Bu hizmetler, vakıflar tarafından yaptırılmış olan câmiler, mescitler, mektepler, aşevleri, hastaneler, hamamlar, köprüler, hanlar, kervansaraylar, suyolları ve çeşmeler gibi birçok eserler vasıtasıyla halka ulaştırılmaktaydı. Bu bağlamda vakıflar, Osmanlı şehirlerinin sadece sosyo-ekonomik yapısının değil fiziksel ve mekânsal yapılanmasının da belirleyici bir unsuru konumundaydı. Türk-İslam devletlerinin tümünde görülen vakıf teşkilatı, sınırları üç kıtaya yayılmış Osmanlı Devleti’nde en verimli dönemini geçirmiş, imparatorluğun her yerinde birçok vakıf eseri inşa edilmiştir. Vakıf hizmetleri bir câmi veya medrese inşasından, kuşların yemlerinin

teminine kadar insanın ilişki içerisinde bulunduğu her alanda kendini göstermiştir. Osmanlı şehir yapılanması büyük ölçüde vakıf sisteminin eseridir.

Geleneksel yakın doğu imparatorluklarında kanalların, yolların, köprülerin ve kervansarayların inşa ve korunması gibi kamu işlerini devlet üstlenmişti. Türk-İslam devletleri ve Osmanlılar devrinde bu tür kamu işlerine dinî ve hayrî bir faaliyet olma özelliği kazandırıldı ve bu hizmetler, devlet ve hususi girişimin yanında üçüncü bir alan olan vakıflar tarafından yürütülmeye başlandı. Böylelikle vakıflar, Osmanlı şehir toplumunda her ferdin içinde bütünleştiği bir hayat tarzı oluşturdu. Vakfın kurulmasını hazırlayan en büyük etken bizzat dinin kendisi olması nedeniyle vakıfların dini hizmet yönü ağır basmaktadır. Câmî, mescit gibi ibadet alanlarının yapımı, tamiri ve görevlilerinin istihdamı, tekke ve zaviyelerin kurulması, türbehan, cüzhan ve benzeri dini faaliyetlerin yürütülmesi gibi hususlar dini alana ait vakıflardır. Bu nevi vakıflar aynı zamanda gayr-i müslimlerin, Müslüman olmalarına (ihtida), Müslüman olanlara da çeşitli imkânlar hazırlamaya varıncaya kadar her sahada onlara hizmet götürmekte idiler. Başlangıçta dini gayelerle kurulan vakıfların, etkileri itibariyle sosyal hayat üzerinde de tanzim edici bir rol oynadığı ve gündelik hayatta derin izler bıraktığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığı zaman sosyal mahiyeti açıkça belli olan vakıfların, dini hayatın dışında hayatın çeşitli safhalarında rol alan önemli birer kurum oldukları görülür. Vakfın, fakir ve yoksulları kalkındırması, onların ekonomik ve mali güçlerini desteklemesi, onları topluma kazandırması ve sosyal durumlarının iyileşmesine yardımcı olmaya çalışması, küçümsenmeyecek bir hizmettir. Bu itibarla özel bir mahiyet arz ederler. Gerçekten de vakıf mallar, sadece hastane, köprü, kütüphane, han, hamam, çeşme, harman yeri gibi doğrudan doğruya kamu hizmetlerine sarf olunmazlar. Onlar daha ziyade öksüz yurtları, aş ocakları, fakir ve kimsesizlerin barındırılması, güçsüz ve hastaların bakımı gibi yerlere de sarf olunurlar. Bir bakıma vakıfların kuruluş gayeleri arasında önemli yeri bulunan bu saydıklarımızın tamamı, vakıfların sosyal açıdan ne denli önem arz ettiklerini göstermektedirler. Vakıfların önemli hizmet sahalarından birisi de iktisadi hayatla ilgili olanıdır. Vakıf çağdaş ekonomi ve ticaretin temeli olan ticaretin temeli olan servetlerin atıl ve verimsiz kalmalarına müsaade etmeyen bir müessesedir. Böylece devlette o nispette bütçeden tasarruf imkânı sağlamış olur. Bu tasarruf ile daha acil ve mübrem ihtiyaçları karşılamaya çalışır. Bu önemli iktisadi faydasından dolayıdır ki, devlet halkı, vakıf yapmaya ve malını ammenin yararı için bağışlamaya teşvik etmişlerdir. Böylece halkı, devlet gücüne ortak olmaya çağırılmışlardır.²⁴

19. yüzyılda şehirleri özellikle dış dünya ile gelişen ticari ilişkilerin kavşak noktası olan Osmanlı liman şehirleri önemli bünye değişiklikleri geçirmektedir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, sosyal ve idari yapısına bağlı olarak, geleneksel şehir yönetim ve belediye hizmetleri de sarsıntılar geçirmekteydi. Osmanlı şehirleri, 1839'da Tanzimat'ın ilanı ile birlikte idarî ve imar-iskân bakımından önceki dönemden farklı bir yapılanma içerisine girdi.

Modernleşme ve Osmanlı Şehri

19. yüzyılda şehirleri özellikle dış dünya ile gelişen ticari ilişkilerin kavşak noktası olan Osmanlı liman şehirleri önemli bünye değişiklikleri geçirmektedir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, sosyal ve idari yapısına bağlı olarak, geleneksel şehir yönetim ve belediye hizmetleri de sarsıntılar geçirmekteydi. Osmanlı şehirleri, 1839'da Tanzimat'ın ilanı ile birlikte idarî ve imar-iskân bakımından önceki dönemden farklı bir yapılanma içerisine girdi. Tanzimat'ın ilanından önce 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması kadıların şehirlerde beledî hizmetleri yerine getirmesinde önemli bir destekten mahrum kalmasına neden oldu. Bunun üzerine kadıların beledî yetkileri ellerinden alınarak merkezde "İhtisap Nazırlığı" adıyla kurulan teşkilatın taşradaki uzantısı olan İhtisap Müdürlüklerine verildi. 1836'da kurulan Evkaf Nezareti ile vakıfların idaresi bu nazırlığa bırakılınca kadıların şehir idaresi ile ilgili görevleri büyük ölçüde son buldu. 1839 Tanzimat'ın ilanı ile birlikte başta başkent İstanbul olmak üzere şehirlerin idarî yapıları yeniden şekillendirildi. Ancak bu yapılanmanın ilk uygulamaları 1854 Kırım Harbi'nde başladı. İhtisap Nazırlığı yerine Şehremâneti kuruldu. Şehremâneti; temel ihtiyaç maddelerinin teminini sağlamak, fiyatları belirlemek ve kontrolünü sağlamak, şehrin temizliğini sağlamak, çarşı pazarın denetimini yapmak, vergileri toplayarak hazineye iletmekle görevliydi. Bu kurum şehremini tarafından yönetilecek, ayrıca şehir eşrafından oluşan ve şehreminin başkanlık ettiği bir şehir meclisi kurulacaktı. 1864'de ise Vilâyet Nizamnamesi ile seçilmiş üyelerden oluşan belediye meclisleri kuruldu. Ancak bu meclisler

istenilen ölçüde teşkilatlanamadı. 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ile belediyecilik alanına yeni bir düzen getirildi. "Vilâyetler Belediye Kanunu" ile belediyelere tüzel

kişilik kazandırılıyor, modern manadaki beledî hizmetlerin sorumluluğu onlardan bekleniyordu. Belediyeler, belediye reisi ve daire meclisinden ibaret olup üyeler seçimle gelir, başkan ise hükümet tarafından üyeler arasından atanırdı. Osmanlı belediyelerinin çözülemeyen en büyük problemi maddî gelirlerinin çok düşük olmasıydı. Genişletilen caddeler, şehirlere kurulan saat kuleleri, şehir merkezlerine yapılan abidevî yönetim ve eğitim binaları ve açılan kent meydanları bu dönemin mekân anlayışını yansıtmaktaydı. Tanzimatla başlayan bu ıslahatlar III. Selim ve II. Mahmud dönemi reformlarının devamı niteliğinde iç dinamiklerin yönlendirmesiyle yapılmıştır. Bunlar tümüyle dış dünyadan taklit edilen ve koşulsuz dayatılan uygulamalar değillerdi ancak alınan önemli kararların uygulanması sürecinde en önemli unsur başlarda pek dikkat çekmeyen “insan faktörüdür”. Merkezi yönetim bu reformlar için çok büyük çabalar harcarken, bürokratik kadroların yetersiz veya beklenen anlayıştan yoksun olmaları, reformların önünde önemli birer engel olmuşlardır.²⁵

Sonuç

Şehir, sanatın, felsefenin, dini düşüncenin, iktisadın ve daha birçok düzlemde insanın bu dünyadaki varlık anlamını tamamladığı bir çevredir. Bu durum, şehrin fiziksel yapılanmasının oluşmasının temel olgusudur. Bu bağlamda, şehirleri şekillendiren iradeyi biçimlendiren dünya görüşünün şehirlerin biçimlenmesinde çok önemli olduğu görülmektedir. Türk-İslam şehirleri sahip oldukları kimliklerin oluşumunda kaçınılmaz olarak İslam öncesi Gök-tanrı inancının barındırdığı insan-çevre ilişkisinden doğan mekân algısının oluşturduğu görülmektedir. Orta Asya Türk şehirlerinde mekânlar Ordu(ğ), Balık ve Kıy olarak adlandırılır. Türklerin İslam dinine geçişleri ise şehirle ilgili terminolojinin değiştiği görülmektedir. Şehirdeki mekânlar, Ahmedek, Şehristan ve Rabad olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Orta Asya şehirlerinde bulunan tapınakların yerini ise câmi, medrese, türbe şeklinde gelişen dini ve sosyal mekânlar almıştır. Ordu(ğ) ise yerini şehrin merkezi olarak câmi ve pazara bırakmıştır.

- 1 HARVEY, David (2013), *Sosyal Adalet ve Şehir*, İstanbul 2003, s.42-43. Ümit Kılıç, "Türklerde Şehircilik" *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Ed; Ersin Gülsoy, ATA-AÖF, Erzurum.
- 2 BAL, Hüseyin (2008), *Kent Sosyolojisi*, Isparta s.31.
- 3 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Louis Hout, Jean Paul Thalmann, Dominique Valbelle; *Naissance Des Cites*, Paris/ France 1990. Samuel N. Kramer; *Tarih Sümer'de Başlar*, İstanbul 2015. Micahel Bolter; *Tarıçça ve Boğa, Çatalhöyük Uygarlığının Doğuşuna Arkeolojik Bir Yolculuk*. İstanbul 2008. Ayrıca; Korkut Tuna, *Şehirlerin ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul 1987. Leonardo Benevelo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, İstanbul 1995., M. Yavuz Alptekin; *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere Şehir ve Toplum*, İstanbul 2007. s.30-32.
- 4 EBERHARD, Wolfram (1942), Çin'in Şimal Komşuları; Bir Kaynak Kitabı, Ankara s.77-80, Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, sa.9, İstanbul 1978. s. 220. Ayrıca bkzn. Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.
- 5 ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I-* İstanbul s.85-90, Hüseyin Namık Orkun; *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul 1939.s. 25-30. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s.4-18., Talat Tekin; *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, s.5-40. Koray Özcan; "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.20/2 , Ankara 2005, s. 251-265.
- 6 ÖCAL, Safa (1983), " Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sa. 23. s 100-140.
- 7 ÖZCAN, Koray (1957), "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. yüzyıla Kadar)", s. 251-265. Ayrıca bkzn. Friedrich Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan*, İstanbul.
- 8 ÖZCAN, (1980), "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. Yüzyıla Kadar)", s.251-265. Emel Esin, "Türklerin İç Asya'dan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun Ordu (Hükümdar Şehri) Mimarisindeki Tezahürler", *The First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara s. 9-25.
- 9 CAN, Yılmaz (2002), "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, c3, Ankara s. 150-161. Friedrich Wilhelm Radloff, *The Atlas of Historical Works in Mongolia*, Ankara 1995, s 65., Lev Nikolayevič Gumilev, *Eski Türkler*, İstanbul 2002, s.500-515.
- 10 ÖZCAN, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. Yüzyıla Kadar)", s, 251-265.
- 11 CEZAR, Mustafa (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul s. 37-66.
- 12 CAN, Yılmaz (1982), *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s. 18-19. Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara s.150-152.
- 13 CAN, Yılmaz (1996), "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru; Cuma Mescidi Darü'l-İmârâ İkilisi Üzerine Bir Değerlendirme." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 8, Samsun s.123-134.
- 14 DEMİR, Mustafa "Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.16/1, 2003. S.156-165. Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s.40-96.
- 15 bk. ALPTEKİN, M. Yavuz (2007), *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere Şehir ve Toplum*, İstanbul.

- 16 Youri Yaralov, *Architectural Monuments in Middle Asia of the VIII.-XII. Centruies*, First Congress of Turkish Art, Ankara 1961, s. 363-370. Nuri Seçgin, *Anadolu Türk Şehirciliği*, Yeni Türkiye c.45, İstanbul 2002. s. 443, Özcan, *Orta Asya*, s. 259-260.
- 17 BAYKARA, Tuncer (2000), *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi(xı.-xiv. Yüzyıllar)*, Ankara S. 27-41., İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007. s.97-101.
- 18 ÖZCAN, Koray "Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri", *Bilig, Güz 2010 sa. 55*, Ankara 2010, s.193-220. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul 2000. S.311-315. Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 187-199. İbrahim Kafesoğlu; *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul 2014. s.11-119.
- 19 KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri (2008), "Şehir", *DİA*, c.38, Ankara s.441-445. Tarık Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültür", *TTK Bildiriler*, XIV, 2005, c.1, s.454-458. Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995, s.46-118. Metin Tuncel, "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, sa, 23, İstanbul 1980, s. 120-159.
- 20 POLAT, M. Sait "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi* s.33-47. Mustafa Demirci, "Anadolu Selçuklularda Şehirlerin Yönetimi", *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu*, 7-8 Ekim 2008, Konya, s.163-179.
- 21 ŞAHİNALP, Mehmet Sait Veysi Günal, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşıci Kademenleme Yöntünden Mekânsal Analizi" , *Milli Folklor*, c.12/93, Bahar 2011 s.149-168. Kılıç, *Türklerde Şehircilik*, s.15.
- 22 ŞAHİN, İlhan (1999), "Şehir", *DİA*, c.38, Ankara 2010. s.446-449. Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, 11.-15.yy. İstanbul 1987, s.123-160. Suraiya Faroohi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1993, s.1-370. Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s.57-88. Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti; Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul s. 47-73.
- 23 ÖZBİLGİN, Erol (2006), *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmaniye*, İstanbul 2003, s.-390-407. Metin Tuncel, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları" *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s.309-350. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007, s.279-337. Erol Özvar, Arif Bilgin; "Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, s.15-23. Suraiya Faroohi; *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Ankara s.11-103.
- 24 KILIÇ, Ümit (2011), *Erzurum Evkâf Defteri (1530-1540)*, Erzurum s.-48-49
- 25 ORTAYLI, (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.427-448. Kılıç, *Türklerde Şehircilik*, s. 14., Bülent Özdemir, "Selanik: 19. yy'da Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneğinin Değişimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul s.334-335.

Kaynaklar

- ÖZDEMİR, Bülent (2008), "Selanik:19. yy'da Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneğinin Değişimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul.
- CAHEN, Claude (2000), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul.
- HARVEY, David (2003), *Sosyal Adalet ve Şehir*, İstanbul.
- KUBAN, Doğan (1995), *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul.
- ESİN, Emel (1980), " Türklerin İç Asya'dan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun Ordu (Hükümdar Şehri) Mimarisindeki Tezahürler", *The First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara.
- ÖZBİLGİN, Erol (2003), *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmaniye*, İstanbul.
- ÖZVAR, Erol - BİLGİN, Arif (2008), "Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul.
- RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1957), *Sibirya'dan*, İstanbul.
- RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1995), *The Atlas of Historical Works in Mongolia*, Ankara.
- BAL, Hüseyin (2008), *Kent Sosyolojisi*, Isparta.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I-* İstanbul.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1939), *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2014), *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2007), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara.
- ŞAHİN, İlhan (2010), "Şehir", *DİA*, c.38, Ankara.
- ÖZCAN, Koray (2010), "Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri", *Bilig*, Güz 2010, sa. 55, Ankara.
- ÖZCAN, Koray (1987), "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.20/2., Ankara 2005.
- TUNA, Korkut (1995), *Şehirlerin ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul
- BENEVELO, Leonardo *Avrupa Tarihinde Kentler*, İstanbul.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç (2002), *Eski Türkler*, İstanbul.
- HOUT, Louis -THALMANN, Jean Paul - VALBELLE, Dominique (1990), *Naissance Des Cites*, Paris/France.
- POLAT, M. Sait (2008), "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi* İstanbul.

- ALPTEKİN, M. Yavuz (2007), *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere Şehir ve Toplum*, İstanbul.
- MORİ, Masao (1978), "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, sa.9, İstanbul.
- CERASİ, Maurice M. (1999), *Osmanlı Kenti; Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul.
- ÖZ, Mehmet (2005), "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul.
- ŞAHİNALP, Mehmet Sait - GÜNAL, Veysi "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşıci Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi" , *Milli Folklor*, c.12/93, Bahar 2011.
- TUNCEL, Metin (1981), "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları" *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul.
- TUNCEL, Metin (1980), "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, sa, 23, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1970), *Orhun Abideleri*, İstanbul.
- CEZAR, Mustafa (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul.
- DEMİR, Mustafa (2003), "Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme" , *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.16/1.
- DEMİRCİ, Mustafa "Anadolu Selçuklularda Şehirlerin Yönetimi", *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu*, 7-8 Ekim 2008, Konya.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri (2008), "Şehir" , *DİA*, c.38, Ankara.
- BOLTER, Michael (2008), *Tanrıca ve Boğa, Çatalhöyük Uygarlığının Doğuşuna Arkeolojik Bir Yolculuk*. İstanbul.
- ÇAĞATAY, Neşet (1982), *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara.
- SEÇGİN, Nuri (2002), *Anadolu Türk Şehirciliği*, Yeni Türkiye c.45, İstanbul.
- ÖCAL, Safa (2015), "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sa. 23. 1983.
- KRAMER, Samuel N. *Tarih Sümerde Başlar*, İstanbul.
- FAROOQHİ, Suraiya (1993), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul.
- FAROOQHİ, Suraiya (2006), *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Ankara.
- TEKİN, Talat (1988), *Orhun Yazıtları*, Ankara.
- DOSTİYEV, Tarık (2005), "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", *TTK Bildiriler*, XIV, c.1.
- BAYKARA, Tuncer (2004), *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer (2000), *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi(xı.-xv. Yüzyıllar)*, Ankara.

TANYELİ, Uğur (1987), *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, 11.-15.yy. İstanbul.

KILIÇ, Ümit (2013), "Türklerde Şehircilik" *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Ed; Ersin Gülsoy, ATA-AÖF, Erzurum.

KILIÇ, Ümit (2011), *Erzurum Evkâf Defteri (1530-1540)*, Erzurum.

EBERHARD, Wolfram (1942), *Çin'in Şimal Komşuları; Bir Kaynak Kitabı*, Ankara.

CAN, Yılmaz (2002), "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, c3, Ankara.

CAN, Yılmaz (1996), "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru; Cuma Mescidi Darü'l-İmârâ İkili Üzerine Bir Değerlendirme." *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 8, Samsun.

CAN,YILMAZ (1995), *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara.

YARALOV, Youri (1961), "Architectural Monuments in Middle Asia of the VIII.-XII. Centruies", *First Congress of Turkish Art*, Ankara.

TÜRK DÜNYASINDA EVRENİN YARATILIŞI HAKKINDAKİ EFSANELER

MEMETKUL CORAVEY*
AKTARAN: YRD. DOÇ. DR. FİLİZ KIRBAŞOĞLU**

Atalarımızın semavi tasavvurları arasında evrenin başlangıcı, yani yoktan var oluşu, sonu veya kıyamet hakkındaki mitolojik görüşleri ayrı bir yer tutar. Halkımız arasında evrenin başlangıcı ile ilgili semavi efsanelerin birkaç varyantı kaydedilmiştir. Onların çoğunda etrafımızı çeviren bütün evren, Allah'ın iradesi ve doğrudan kendi yaratmasının tezahürü olarak yorumlanır. Semerkant vilayetine bağlı Kaşrabat ilçesinin Koştangalı köyünde yaşayan Melihal Balıkulava'dan 1991 yılında derlenen efsaneye göre; evrende ilk önce sadece Huda vardı, ondan başka hiçbir şey yoktu. Huda önce bir cevher yarattı. Bir gün o cevhere Huda'nın nazarı düşünce cevher eriyip suya dönüştü. O zaman Huda'nın inancı yok oldu, vaz geçti. Kolunu umutsuzca silkeleyince suyu dalgalandırdı. Su coşunca yüzünde köpük oluştu. Huda, o köpükten yeri, köpükten yükselen dumandan da gökyüzünü yarattı. Huda'nın kudreti ile gök yerden ayrıldı. Yer ile su birbirine karışmasın diye yeryüzünün her yerine dağları kazık gibi çaktı.

Evrenin meydana gelişiyile ilgili bu efsane, İslam ile ilgili mitolojik görüşler doğrultusunda meydana gelmiştir. Dağlı Altay'da yaşayan Türk boylarının

* Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası "Fen" Neşriyatı Öğretim Üyesi.

** Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Evrenin meydana gelişiyile ilgili bu efsane, İslam ile ilgili mitolojik görüşler doğrultusunda meydana gelmiştir. Dağlı Altay'da yaşayan Türk boylarının efsanelerinde anlatıldığına göre, bütün evrenin yaratılışına temel olan birinci kaynak sudur; Denizde yüzen mitolojik kahraman, yani Ülgen, annesi Ak Ana'nın önerisi ile yeryüzünü yarattı. Başlangıçtaki bu yer parçasının suya batmaması için onu "Kerbalık" diye adlandırılan üç büyük yırtıcı balığın üzerine koydu.

efsanelerinde anlatıldığına göre, bütün evrenin yaratılışına temel olan birinci kaynak sudur; Denizde yüzen mitolojik kahraman, yani Ülgen, annesi Ak Ana'nın önerisi ile yeryüzünü yarattı. Başlangıçtaki bu yer parçasının suya batmaması için onu "Kerbalık" diye adlandırılan üç büyük yırtıcı balığın üzerine koydu. M. İ. Şahnoviç, evrenin ilk önce sudan ibaret oluşu hakkındaki mitolojik tasavvurun, dünya folklorundaki semavi efsanelerin ortak unsurlarından biri olduğunu belirtmektedir.

Eski insanlar, yaşadıkları yerin dört bir yanının sularla çevrili olduğunu düşünmüşlerdir. Milattan sonraki 9. asra ait Babil kil tabletlerinden birinde tasvir edilen dünya haritasında işte bu inancı görmek mümkün. Haritada tasvir edildiğine göre, yerin ortasından geçen Yevfrat nehri yeryüzünü tam ikiye bölmektedir. Dairemsi yerin etrafının ise su ile çevrili olduğunu tasavvur etmişlerdir. Orta asırlarda hatta sonraki devirlerde yaşayan seyyah ve alimlerin de çoğunluğu yerin semavi deniz ortasında durduğundan şüphe etmezler. Zira ulu yurttaşımız Ebu Reyhan Biruni'nin yaptığı dünya haritasında da yeri çevreleyen semavi deniz tasviri çizilmiştir.

Mitlerde ilk semavi denizin nasıl meydana geldiği hakkında doğrudan bilgi verilmese de başka esatirlerde, çok zaman önce meydana gelen dünya tufanından sonra bütün evrenin sudan ibaret kalışı hikaye edilmiştir. Örneğin, Buryat mitlerinde anlatıldığına göre, şu an bizim yaşadığımız dünya yaratılmadan önce büyük tufan olmuş, bütün cihanı su basmıştır. Sonra bu suyun içinden alınan kumdan yeryüzü yaratılmıştır.

Görülüyor ki, evrenin başlangıcı hakkında Özbek efsanelerindeki suyun ortaya çıkışıyla ilgili mitolojik tasavvur, bu olay örgüsünün eski ve kendine haslığını kanıtlamaktadır. Çünkü Buryat mitolojisi yorumuna göre, evren yaratılmadan önce uçsuz bucaksız deniz görünümünde oluşuna,

bundan önceki dünyanın efsanevi yıkılışına tufan sebep olarak gösterilir. Lakin bütün alemin temeli olan suyun nasıl oluştuğuyla ilgili problemi aydınlatmaya ihtiyaç duyulmaktadır. İslam mitolojisi etkisinde yaratılan Özbek efsanesinde başlangıcın en önceki aşaması, Huda tarafından yaratılan cevherin erimesiyle suyun meydana gelişi şeklindedir.

Folklorcu alim C. A. Kaskabasov, ilk kaosun sonsuz sudan ibaret olduğu hakkındaki Kazak mitlerini tahlil etmiş, “Kozmos yaratılıncaya kadar bütün evrenin sudan ibaret olduğu hakkındaki tasavvurlar Kazak dilinde de ifadesini bulmuştur. Kazaklar, gökyüzünü “tenir”, deniz, göl, kısacası suluğu ise “teniz” diye adlandırır. Her ikisi de eski Türk dilinde “gökyüzü” ve “gök renk” anlamlarını ifade eden “ten” kökünden yapılan sözlerdir. Demek ki eskiden gökyüzünde yerleşen, yani yukarıdaki deniz “tenir”, aşağıdaki veya yeryüzündeki deniz ise “teniz” şeklinde adlandırılır. Şu şekilde de söylenebilir, gök sudan ibarettir” diye yazmaktadır.

Gerçekten, eski Türkler gökyüzünü Tanrı diye adlandırmış ve gök tanrılarına sığınmışlardır. Kaşgarlı Mahmud’un işaret ettiğine göre, kuşun gökyüzüne uçuşunu “Kuş tendi” şeklinde ifade eden Türkler, yukarı attıkları ok gözden kaybolunca da “tandi” sözünü kullanırlar. Bize göre gökyüzü, yukarı alemle ilgili “tandi” sözü de aslında eski Türklerin dilinde “gök”, “sema”, “gökyüzü denizi” anlamlarına gelen “tan” sözüyle ilgilidir. Semavi deniz anlamına gelen “tan” sözünün suyla ilgisini günümüz Özbek dilindeki “donmak” fiili de tasdik etmektedir. Bu söz suyun donması, buz tutmak, soğuktan donakalmak anlamlarını ifade eder.

Gökyüzü denizi hakkındaki mitolojik tasavvurların muayyen izleri Özbek halk efsanelerinde de korunmuştur. Harezmliler’in Amuderya’nın koruyucusu hakkındaki efsanelerinden birinde nakledildiğine göre, suya batanları kurtarıp gemicilere

Gerçekten, eski Türkler gökyüzünü Tanrı diye adlandırmış ve gök tanrılarına sığınmışlardır. Kaşgarlı Mahmud’un işaret ettiğine göre, kuşun gökyüzüne uçuşunu “Kuş tendi” şeklinde ifade eden Türkler, yukarı attıkları ok gözden kaybolunca da “tandi” sözünü kullanırlar. Bize göre gökyüzü, yukarı alemle ilgili “tandi” sözü de aslında eski Türklerin dilinde “gök”, “sema”, “gökyüzü denizi” anlamlarına gelen “tan” sözüyle ilgilidir. Semavi deniz anlamına gelen “tan” sözünün suyla ilgisini günümüz Özbek dilindeki “donmak” fiili de tasdik etmektedir. Bu söz suyun donması, buz tutmak, soğuktan donakalmak anlamlarını ifade eder.

Eski Türkler de yüksek yer görünümündeki harabe ve buna benzer yerleri “tang” diye adlandırmışlardır. “tan”//“döng” (yükselti) sözcüklerinin önce dünya denizi ortasındaki kuruluk ya da sudan yaratılan ilk zemin anlamında kullanılmış olması mümkün.

yardım eden, dünyanın dibinde yaşayan zorluklarla savaşım akımı düzenleyen, seli bertaraf eden Hubbi adlı yiğit bir gün aniden kayboldu. Söylediklerine göre onu gökyüzü denizinin melikesi olan güzel kız kaçırmış. Eski Mısır ve Mezopotamyalılar’ın gökyüzünü uçsuz bucaksız deniz olarak tasavvur ettiklerini belirten B. B. Yevsyukov da eski Mısır mitlerinde büyük kayığa yerleşen güneşin gök kubbe boyunca süzülüşünü tasvir eden motifin varlığını belirlemiştir.

Dilimizdeki “dünya” sözü “evren”, “mevcudat” anlamlarını ifade eder. Bu söz de evrenin başlangıcı olarak görülen ve ilk kaynak olan semavi bahri muhit hakkındaki mitolojik düşüncelere bağlanır. A. Afanesev, Slav dillerindeki “derya” anlamında kullanılan “dan”// “dun” sözleri, aslında doğu dillerine aittir ve etnolinguistik cereyanlar sonucunda Slav dilleri bünyesinde yer almıştır şeklinde görmek doğru olacaktır, der. Zira Sanskrit dilinde “dhuni” şeklinde kullanılan bu söz derya anlamındadır. Bunun gibi, Kuzey Osetya’daki yer adları arasında Fars dilinde “dan” yani “su” sözüyle ilgili adlandırmaların olduğu da alimler tarafından kaydedilmektedir. Bugünkü

Oset dilinde “dan” (su), “danma” (sular) gibi sözler de kullanılmaktadır.

Kanaatimizce, “dünya” sözü, aslında su anlamına gelen “dan”//“dun” kökünden gelmiş olup sudan ibaret ilk kaos-evrenin yaratılışına dayanak olan semavi deniz adlandırmalarından biridir. “Dan”//“dun” ve “tang”, “teng” aslında bir sözcüğün çeşitli fonetik değişimlere uğrayan görünüşleri olup semavi deniz adlandırması sıfatında kullanılmıştır.

Bildiğimiz gibi, bahri muhit üstündeki ilk zemin, su üstünde yüzen tepelik veya çıkılan yer şeklinde tasavvur edilmiştir. Örneğin eski Mısır kahinleri evrenin yaratılışını şöyle tasvir ederler: Harikulade mucize meydana gelip deniz ortasında bir tepelik oluşmuştur. İşte o tepelik evvelki yer imiş. Türk-Moğol kavimlerinin esatirlerinde de buna benzer izahlara rastlanmaktadır. Güya, evren yaratılmadan önce her taraf sonsuz süt gölünden ibaretmiş. Bir gün bu süt gölü içinde küçücük bir yükselti oluşmuş. O gün büyüüp daha yüksek bir tepeliğe dönüşmüş ve yer meydana gelmiş. Bu ilk su ortasında yükseltinin meydana gelişi semavi mitlerin eski ve önde gelen motiflerinden biridir. Şöyle ki, günümüz Özbek dilindeki yükselti, tepelik, düzlük, yüzeyden yüksek olup yükselen yer anlamlarına gelen

“yükselti” sözü de ilk semavi deniz adıyla ilgili olmalı. Eski Türkler de yüksek yer görünümündeki harabe ve buna benzer yerleri “tang” diye adlandırmışlardır. “tan”/“döng” (yükselti) sözcüklerinin önce dünya denizi ortasındaki kuruluk ya da sudan yaratılan ilk zemin anlamında kullanılmış olması mümkün.

Gök ve yerin birbirinden ayrılışı hakkındaki semavi efsanenin doğrudan mitolojik kahramanın faaliyetiyle ilgili nispeten tamamlanmış olay örgüsüne sahip olan varyantlarından biri, Buhara vilayetine bağlı Karagöl ilçesinin Tangaçar köyünde yaşayan Şerafat Murad Alim kızı’ndan derlendi. Efsanenin konusu kısaca şöyledir: Eski zamanlarda Hocimadolik adlı uzun bir adam yaşamış. Onun boyu o kadar uzunmuş ki kolunu uzatsa göğe rahatça ulaşmış. Onun için gölde, çölde avlanırken acıktığında ateş yakıp yemek pişirmez, geyikleri bütün olarak güneşe tutup kebab yapıp yer, karnını doyurmuş. Bir gün Amuderya’ya balık tutmak için gittiğinde sudan çıkan iki boz atı görmüş. Hemen atları yakalayıp evine getirmiş. Bu atlar ne yapıp edip kaçıp giderler. Gündüz bakıp gece gözümü kapatsam hâlâti koparıp giderler. En iyisi gökyüzüne bağlayayım güvenli olsun, diye düşünmüş. Büyük demir kazığı alıp gökyüzüne bağlamış. Gece kaygısız uyuyan Hocimadolik erkenden kalkıp bakmış ki demir kazık da atlar da yok. Gök, kazıkla ağır bir şekilde delindiği için Hocimadolik’in kolunun ulaşamayacağı yere kadar yükselmiş, atlarla demir kazığı da birlikte götürmüş. Demir kazığa bağlanan atlar o zamandan beri gökyüzünde kalmışlar.

Bahsi geçen semavi efsane gök ile yerin birbirinden ayrılışı ile ilgili eski mitolojik olay örgüsünden biri olarak şekillenmiştir. Onun başkahramanı Hocimadolik adlı pehlivan, kanaatimizce efsanenin arkaik örneklerinde evrendeki maddi varlığın yaratıcısı, yani mitolojik “dimurg” tipi sıfatında yorumlanmış olmalı. Olay örgüsünün bedii gelişimi sonucunda mitolojik kahraman tipi yorumundaki semavi cereyanlar ile ilgili birtakım tafsilatların yerini hayafî olayların tasviri (av, atları evcilleştirme, kazık çakma) almıştır. Buna rağmen efsanenin olay örgüsü ilk varyantlarındaki semavi tasavvurlar ile ilgili mitolojik motiflerinin çoğu unsurlarını korumaktadır. Bunun gibi ananevi motiflerin her biri ecdatlarımızın muayyen semavi tasavvurları ile sıkı sıkıya bağlıdır. Efsanede belirtildiğine göre Hocimadolik’in kolu göğe ulaşır, büyük geyikleri güneşe tutarak kebab yapıp yer. Tıpkı buna benzer bir özelliği Amuderya’nın koruyucusu olarak kabul edilen Hubbi tipi yorumunda da görüyoruz. Hubbi de Hocimadolik gibi bir eliyle balık tutup onu güneşe uzatmış, balık o anda kavrulmuş. Biz 1988 yılının üçüncü ayında Harezm’e folklor çalışması için yaptığımız gezide, Hiveli Nurmemet Şerav’dan İçenka’la’nın ortaya çıkışı hakkındaki efsaneyi derlemiştik. O efsanede Hacı Mülk adlı bir yiğit tipiyle karşılaşıyoruz ki, görünüşü ve özellikleri bakımından Hocimadolik ve Hubbi’ye benzemektedir. Efsanede söylendiğine göre, Hacı Mülk bir ayağını deryanın bir kenarına, öteki ayağını da diğer kenarına koyduğunda deryaya eğilip balıkları rahatça tutar, sonra onları güneşe yapıştırıp pişirip yermiş. Bize göre, Özbek

Dağlı Altaylılar'ın eposu "Maaday Kara" da ise yer ile göğün birleştiği yerdeki yetmiş deryalı Toybadım gölünde iki büyük balığın yüzüşü, insanların yaşadığı yeri bu yırtıcı balıkların taşıdığı belirtilmektedir. Orta Asya'da yaşayan Türkî halkların mitolojisinde ise yerin efsanevi öküzün boynuzları üstünde durduğuna dair düşünceler vardır. Dana ya da öküzü zeminin dayanağı olarak tarif ediş ananesi, Dağıstan'da yaşayan diğer halklar arasında da geniş olarak yayılmıştır. B. B. Evsyukov, danayı yerin efsanevi dayanağı olarak yorumlayış ananesinin İslam mitolojisi doğrultusunda geliştiğini düşünmektedir.

folklorundaki "Güneşe kolu ulaşan" efsanevi insan tipinde, evrenin yaratılışı hakkındaki semavi mitlerde tasvir edilen yaratıcı kahraman hakkındaki halk düşüncesi şekillenmiştir. Eski mitlerde evreni yaratan kahraman -dimurg- tarafından oluşturulan gök ışıklarının gökyüzüne yerleştirilmesi anlatılmaktadır. Hocimadolık'ın güneşe kolunu uzatışı, aslında mitolojik kahramanın bu semavi nuru yaratıp gök kubbeye yerleştirmesinden ibaret semavi cereyandan vücut bulan efsanevi faaliyeti hakkındaki mitolojik inanç ifadesidir.

Gökyüzünün delinişi motifi, efsanede atın bağlandığı kazığın Hocimadolık tarafından gök kubbeye çakılışı olayı ile ilişkilendirilse de aslında semavi mitlerin en eski unsurlarından biri olarak kabul edilir. Eski insanlar göğün ortasında özel bir delik olduğunu, yağmur, kar, dolu, rüzgar ve soğuk hava gibi tabiat olaylarını Allah'ın bu delik yoluyla yere gönderdiğini düşünmektedirler. Özellikle Uzak Doğu'da yaşayan Selküpler'in inancına göre, gökyüzünün birinci katında bir delik mevcut olup bu delik yer ile gök, yani yukarı alem arasındaki bağlantıyı sağlamış. Gök ruhları işte bu delikten yere iner, kuşlar ve diğer canlılar çeşitli haşereleri yere atarlarmış.

Hocimadolık'ın göğü delişi hakkındaki semavi efsanenin olay örgüsünün temeli olan mit motifi, bu Demir Kazık ve Akbozat ile Gökbozat adlı yıldızların meydana gelişiyile ilgili halk düşüncesidir. Göğün yerden uzaklaşması da işte bu yıldızların meydana gelmesiyle doğrudan ilgili olarak izah edilmektedir. Gökyüzünün yerden ayrılışı, yani göğün bağrına kazık çakış, Hocimadolık'ın semavi faaliyetinden dolayı ortaya çıkan semavi olay şeklinde tasvir edilmektedir.

Yerin yaratılışı ile ilgili mitolojik tasavvurlar ve efsanelerde zeminin dayanağı hakkındaki çeşitli halk düşünceleri ifadesini bulmuştur. Yeri,

Allah tarafından kazık gibi çakılan dağlar tutmaktadır şeklindeki mitolojik inanç, evrenin kuruluşu hakkındaki eski inançlar arasına girmektedir. Bu kuruluşa göre,

semavi dağlar (veya onun hayat ağacı sıfatındaki mitolojik yorumu) 'ın tepesi göğe değmektedir. Zemine çakıldığı için alt kısmı da yer altı alemiyle bağlantılıdır. Demek ki eski efsanelerimiz ilk zamanlarda yer altı, yer ve yukarı alemi, yani göğü dağlar tutmaktadır şeklinde yorumlamaktadır. Hem de dağlar, başka alemlere götüren yol, tanrılarla temas vasıtası, dünyanın dayanağı şeklinde kutsallaştırılmıştır. Sonraları çiftçilik medeniyetinin ortaya çıkışıyla ilgili olarak, evrenin kuruluşunu kutsallaştırılan canlılar hakkındaki mitolojik düşünceler doğrultusunda tasvir ediş ananesi ortaya çıktı. Bu inançlar doğrultusunda doğan efsanelerde öküz, balık, kaplumbağa, kurbağa, balina gibi canlılar yerin dayanağı olarak yorumlanmıştır. Buryat, Moğol mitlerinde yeri kurbağanın taşınması tasvir edilirken; Güney Amerika ve Afrika'daki diğer Hindu kabileleri de zemini bahri muhitte yüzen yüce kaplumbağanın taşıdığını düşünmektedirler. Dağlı Altaylılar'ın eposu "Maaday Kara" da ise yer ile göğün birleştiği yerdeki yetmiş deryalı Toybadım gölünde iki büyük balığın yüzüşü, insanların yaşadığı yeri bu yırtıcı balıkların taşıdığı belirtilmektedir. Orta Asya'da yaşayan Türkî halkların mitolojisinde ise yerin efsanevi öküzün boynuzları üstünde durduğuna dair düşünceler vardır. Dana ya da öküzü zeminin dayanağı olarak tarif ediş ananesi, Dağıstan'da yaşayan diğer halklar arasında da geniş olarak yayılmıştır. B. B. Evsyukov, danayı yerin efsanevi dayanağı olarak yorumlayış ananesinin İslam mitolojisi doğrultusunda geliştiğini düşünmektedir.

Bize göre, yerin dayanağı sıfatında tasvir edilen öküz tipi, çiftçilik medeniyetinin ortaya çıkışı devrinde eski mitolojideki semavi dağlar hakkındaki efsanelerin etkisinde yaratılmıştır. Efsanelerde yerin öküzün boynuzu üstüne yerleştirildiği görüşü vardır. Kanaatimizce, boynuz semavi dayanak unsuru sıfatında köhne mitlerdeki üç alemi birbirine uygun hale getirip dünyanın dengesini koruyucu efsanevi dağ sembolüdür. Zira A. Arhangelskiy tarafından yaygınlaştırılan efsanede, yerin öküzün üstüne yerleştirilmesi, zemini delen boynuzların ise göğe değışı tasvir edilmiştir. Öküz boynuzunun bu şekilde mübalağalı tasviri, Allah tarafından zemini yerinde tutmak için kazık gibi çakılan dağların göğü kaldırması hakkındaki ibtidai tasavvurlarla ilgili görülür. Zira Türkî halkların semavi dağ hakkındaki mitolojik görüşleri, yeri yukarıda tutan öküz hakkındaki İslam esatirlerindeki boynuz tasvirini hatırlatır. Yakut şamanlarının söylediklerine göre, gökyüzüne yedi kat dağdan sonra varış mümkünmüş. Bu efsanevi dağın ucu Demir Kazık yıldızına değmektedir. Buryatlar da Demir Kazık yıldızının evreni tutan semavi dağın ucuna konulduğunu söylemektedirler. Demek ki evrenin dayanağı vazifesini yerine getiren efsanevi dağ hakkındaki mitolojik düşüncelerin gelişmesi sonucunda semavi efsanelerde öküz veya dana tipinin meydana gelmesi, dağ fonksiyonunun hayvan boynuzu sembolünde ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Halkımızın ahir zaman ile ilgili eskatolojik mitlerinde de insanın yaşadığı dünyanın felaketi işte bu öküz tipine bağlanarak yorumlanır. Taşkent vilayetinin

Akkorgan ilçesinde yaşayan Meşkure Maksudova'nın hikaye ettiğine göre, yeri taşıyan öküzün boynuzlarından biri kırıldığı gün kıyamet gerçekleşmiş. Tıpkı buna yakın tasavvurlar diğer Türkî halkların folklorunda da mevcuttur. Özellikle Kırgızların inancına göre, zeminin ağırlığından dolayı onu taşıyan öküzün bir boynuzu kırılmış. Öküz, yeri, sağlam kalan tek boynuzunda tutar, eğer o da kırılırsa ahir zaman olurmuş. Moğollar, evrenin ömrünü efsanevi öküzün ne kadar yaşayacağına bağlarlar. Naklettiklerine göre, Allah bu öküzün kaç yıl yaşayacağını önceden açıkça belirlemiştir. Öküz, tâ vakti saati gelinceye kadar yeri tutar, onun ölümü evrenin yok oluşuna sebep olurmuş.

Evrenin düzenlenişi hakkındaki Özbek halk semavi efsanelerine göre, yeri taşıyan öküz büyük yırtıcı bir balığın üstünde durmaktadır. Yırtıcı balık tipi de semavi mitolojinin en eski unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Maddi alemin ortaya çıkışı ve düzenlenişini izah eden eski Türk efsanelerinde yerin dayanağı görevini yerine getiren balık hakkındaki mitolojik görüşler zengin bir şekilde korunmaktadır. Özellikle Dağlı Altaylılar'ın inancına göre, bir zamanlar bütün alem sonsuz su olup onun içinde oğlu Ülgen'i omuzuna bindiren Ak Ana yüzermiş. Ülgen, annesinin önerisi ile kuruluğu yaratmış ve su üstündeki yeri sağlamlaştırmak için üç balığı yeterli görmüştür. İki kenara, biri ortaya konulmuş. Ortadaki balığın başı kuzey tarafına çevrilmiş ve yerin asıl dayanağı olarak kabul edilmiştir. Balıklar kuyruklarından organla göğe sağlam bir şekilde bağlanmış. Bu balıkların adı Kerbalık veya Kyarpalık olup onlar yeri taşıyıp evren denizinde yüzermiş.

Eski Türkler Kerbalık veya Kyarpalık'ı yer altı aleminde yaşayan efsanevi canlı sıfatında tasavvur ederler. Güya, zeminin sükuneti bu balıklara bağlıymış. Eğer Kerbalıklar su dibine inse veya başını yukarı uzatsa deprem olup denizler coşarmış. Bunun için Mangdi Şire adlı efsanevi kahraman balıkları kuyruklarına bağlanan organla kontrol altında tutarmış. Dağlı Altaylılar'ın bazı mitlerinde ise dünyanın dinçliği Mangdi Şire'nin dikkatli oluşuna bağlanır. Söylediklerine göre Mangdi Şire organı bir kararda tutunca Kerbalıklar deniz üstünde yüzerler. Eğer organı biraz bırakacak olursa balıklar suyun dibine inerler. Böylece yeryüzü çamura, balçığa dönüşür. Mangdi Şire Kerbalıkların yularını bıraktığı gün yeryüzü suya batar ve ahir zaman olur, diye düşünürler.

Balığı yerin dayanağı sıfatında yorumlayış ananesi Özbeklerin ecdatlarının folklorunda da mevcuttur. Çiftçiliğin doğuşu ile ilgili olarak, esatirlerde öküz tipinin yaygınlaşmasından dolayı evrenin doğuşu ve düzenlenişini açıklayan semavi mitler de gelişmiştir. Kerbalık hakkındaki eski Türk esatirleri unutulmuş, balığın yeri taşıması esas dayanak değil, belki semavi öküzü omuzunda tutan canlı sıfatında tasvir edilmeye başlanmıştır. Evrenin felaketi, yani ahir zaman hakkındaki halk düşüncelerinde de öküz tipi yer almaktadır.

Lakin evren felaketinin balıkla ilgili olan yorumları Özbek halk yaratıcılığında

tamamen unutulmuş da değildir. Etnograf G. P. Snesev'in Harezmliler'den derlediği bir efsaneye göre, bu güzel vahanın felaketine Aral denizinde yaşayan bir çift yırtıcı balık sebep olmuştur. Bu balıklar her zaman denizde yaşar, hiçbir zaman derya havzasına yaklaşmazlarmış. Ne zaman ki bu balıklar kırk gez (bir uzunluk ölçüsü birimi) alçalır, bir iz üzerinde yüzen balıklar arkaya doğru yüzünce yine su kırk gez derinleşip alçalır, tarlalara ulaşmazmış. Sonuçta insanlar kuraklıktan dolayı zorluk çekip vahayı terk edip giderlermiş.

Bu efsane evrenin sonu hakkındaki eski Türk mitlerinde yer alan Kerbalık tipinin bedii evrimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Çünkü Altaylılar'ın yukarıda gördüğümüz esatirlerindeki Kerbalık yeri taşıyan semavi dayanak değil, belki zemindeki su yüzeyini ayarlayan denizin sahibi görevini yerine getirmektedir. Riskli hareketleri derya, deniz yüzeyinin kaldırılışı, yerin batağa dönüşmesi hatta semavi deniz içine çökmesine sebep olmuştur. Harezmi efsanesinde de derya yüzeyinin değişmesinin balıkların hareketine bağlı oluşu hakkındaki halk düşüncesi bedii ifadesini bulmuştur.

Bunun üstüne semavi denizde yüzen efsanevi balık hakkındaki mitolojik tasavvurlar eski Harezmliler'in ataları-"Avesta" esatirlerinin yaratıcılarına da malum olmuştur. (Biz, Avesta'nın Orta Asya, özellikle Harezmi vahasında yaratıldığını kabul eden araştırmacıların fikirlerine katılıyoruz.) Avesta'da bu harikulade balık Kere diye adlandırılır. O Varukaşa'nın kollarında yüzer ve ortada yetişen hayat ağacını korurdu. Kara ve Kerbalık adlandırmalarının birbirine benzerliği doğu halklarının efsanevi balık hakkındaki mitolojik tasavvurların ortaklığının kanıtıdır.

Orada eski Türk-İran mitolojisinde Kerbalık//Kere tipinin tarihi esasları ve etimolojisi meselelerine de imkân doğrultusunda değinelim. Evrenin yaratılışı ve semavi kuruluşu hakkındaki

Evrenin düzenlenişi hakkındaki Özbek halk semavi efsanelerine göre, yeri taşıyan öküz büyük yırtıcı bir balığın üstünde durmaktadır. Yırtıcı balık tipi de semavi mitolojinin en eski unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Maddi alemin ortaya çıkışı ve düzenlenişini izah eden eski Türk efsanelerinde yerin dayanağı görevini yerine getiren balık hakkındaki mitolojik görüşler zengin bir şekilde korunmaktadır. Özellikle Dağlı Altaylılar'ın inancına göre, bir zamanlar bütün alem sonsuz su olup onun içinde oğlu Ülgen'i omuzuna bindiren Ak Ana yüzermiş.

Balığı yerin dayanağı sıfatında yorumlayış ananesi Özbeklerin ecdatlarının folklorunda da mevcuttur. Çiftçiliğin doğuşu ile ilgili olarak, esatirlerde ökü z tipinin yaygınlaşmasından dolayı evrenin doğuşu ve düzenlenişini açıklayan semavi mitler de gelişmiştir. Kerbalık hakkındaki eski Türk esatirleri unutulmuş, balığın yeri taşıması esas dayanak değil, belki semavi ökü zü omuzunda tutan canlı sıfatında tasvir edilmeye başlanmıştır. Evrenin felaketi, yani ahir zaman hakkındaki halk düşüncelerinde de ökü z tipi yer almaktadır.

semavi mitlerin yorumuna göre balık, zeminin taşıyıcı efsanevi dayanaklarından biridir. Malum ki, mitlerde maddi alemin kuruluşu yatay ve dikey yönelişlere göre tasvir edilir. Balık devamlı dikey semavi kuruluşların mitolojik unsurlarından biri sıfatında iştirak eder. Yani zeminin altında yerleştirilen canlı-zoomorf görünüşte vücut bulan efsanevi dayanaktır. Demek ki, balık yer altı alemi ile alakalı mitolojik semboldür. “Ker” veya “Kere” adlandırması da yer altı alemiyle ilgili mitolojik canlı anlamına gelir.

S. N. Kramer’in verdiği bilgilere göre, eski Sümerler’in dilinde “kur” sözü önceleri “dağ” anlamında kullanılmış, sonraları “başka alem”, “yad el”, “yer altında yerleşen ölü ler mülkü” anlamlarına gelmiştir. “Sümer kozmolojisi” yorumuna göre zeminin dibi ve semavi deniz arasında yerleşen boşluk “kur” diye adlandırılır. Türk-Moğol dillerinde “huur” (ö lü , kabir) ve “huur tama” (tuzak, yer altı alemi, yerin altı) sözlerinin Sümer dilindeki “kur” (yer altı alemi, ölü ler mülkü) kelimesi ile etimolojik yönden yakınlığını itiraf eder halde dilimizdeki “gor” (ölü lerin defnedildiği çukurluk) sözünün de bu kö ke bağlı olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Özbek dilindeki “gor” sözü de doğuşuna göre “huur”, “kur” köküyle ilgilidir. Çünkü Özbek halk masalları kahramanları gor vasıtasıyla diğer aleme geçerler. Halkımız yer altı alemine gör, kuyu, yarık-delik veya gor vasıtasıyla geçişin mümkün olduğunu düşünmektedir. şu sebeple “şemşirbaz” masalının kahramanı, mezarı üç kere döndükten sonra, bir mezar içinde ışık (çırak) yandığını görür. Kahraman, ışığın

göründüğu mezara girip yedi mezardan sonra büyük bir mezar içinde bir eksik kırk hırsızın oturduğunu görür. Bu çiltanlar (efsanevi kırk ruh) hakkındaki halk düşünceleri temelinde ortaya çıkan motif olup mezarı üç kere dönüş vasıtasıyla diğer dünya, yani yer altı ölü ler mülkü ne geçiş hakkındaki eski mitolojik tasavvurlar kendi ifadesini bulur.

Ecdatlarımız, insan ö lünce onun ruhunun ölü ler mülkü ne geçmek zorunda olduğunu düşünür. Bu sebeple mezar kazıp yer altındaki diğer aleme yol açarak güya merhumun oraya geçişine yardım ederler. Aslında ölü ler mülkü –yer altı alemi- adı sıfatında kullanılan kur//gör sözleri sonradan merhumun defnedildiği

çukur yer anlamını ifade etmiştir. Sümer dilindeki “kur” sözü önce “dağ” anlamında kullanılmış, bu kelime alemin efsanevi dayanağı sıfatında tasavvur edilen semavi dağ hakkındaki mitolojik görüşleri de bünyesinde barındırmıştır. Rusça “gora” (dağ) ve Özbek dilindeki “kır” (büyük tepelik) “kale” sözleri de eski zamanlardan gelmektedir. Yukarıda gördüğümüz efsanelerden biri de Kaf Dağı’nı, deniz ortasında hareketli olan zeminin etrafını çeviren semavi dağ olarak kaydetmektedir. “Kur” (daire, devre), “korgan” (halka şeklinde kurulan yapı) sözlerinin etimolojik temeli de işte bu semavi dağın efsanevi sıfatları hakkındaki halk düşüncelerine dayanmaktadır.

Sümerler yer altındaki suyu koruyan korkunç ejderhaya da “kur” adını verirler. Demek ki, öncesinde “yer altı alemi” anlamında kullanılan “kur” sözü, sonradan zeminin dibindeki semavi denizde yaşayan efsanevi canlı adına dönüşmüştür. Eski mitolojide balık, yılan, kurbağa, kaplumbağa gibi hayvanlar hayat ağacının alt kısmı veya yer altı aleminin işaretleri şeklinde yorumlanır. Eski Türkler’in mitolojisindeki “Kerbalık”, Zerdüştlük esatirlerinde bahsedilen “Kere” adlı balık tipinin mitolojik temeli bu köhne itikatlara bağlıdır. Kerbalık tipinin şekilleniş yollarını, evrim aşamalarını şu şekilde açıklamak mümkün: “kur” (alemi tutan semavi dağ) “kur” (göge degen, kendisi yer üstünde olup aslı yer altında olan dağ) “kur” (semavi deniz ile zemin arasındaki boşluk) “kur” (yer altı aleminde yaşayan efsanevi canlı, yer altı aleminin hükümdarı) “kur”/“ker” (zemini taşıyan, yer altı denizinde yüzen efsanevi balık) “kera” (efsanevi deniz ortasında yetişen hayat ağacını koruyan balık)

Evrenin kuruluşu hakkındaki Özbek halk semavi efsaneleri ve mitolojik görüşlerinde kaplumbağa tipi önemli yer tutar. Halkımızın eski efsanelerine göre yeryüzü, sonsuz deniz ortasında yüzen büyük kaplumbağanın üstüne yerleştirilmiştir. Nurata’lı halk ozanı Rahmetullah Yusufoğlu’nun derlediği efsane, rivayet ve

Ecdatlarımız, insan ölünce onun ruhunun ölüler mülküne geçmek zorunda olduğunu düşünür. Bu sebeple mezar kazıp yer altındaki diğer aleme yol açarak güya merhumun oraya geçişine yardım ederler. Aslında ölüler mülkü –yer altı alemi- adı sıfatında kullanılan kur//gör sözleri sonradan merhumun defnedildiği çukur yer anlamını ifade etmiştir. Sümer dilindeki “kur” sözü önce “dağ” anlamında kullanılmış, bu kelime alemin efsanevi dayanağı sıfatında tasavvur edilen semavi dağ hakkındaki mitolojik görüşleri de bünyesinde barındırmıştır.

Halkımız arasında yeri kaplumbağanın taşıdığı şeklindeki inanç Türk, Buryat, Moğol folklorundaki birçok semavi konunun şekillenişinde önemli rol oynayan Buda dini efsaneleri ve mitolojisi etkisinde ortaya çıkmıştır. Eski Türkistan'da çoğunlukla Çinli yazarların hatıralarında "Yueçce" denen beş büyük Türk boyuna mensup ecdatlarımızın bedii tefekkür ve mitolojisinin şekillenmesinde Budacılık akidelerinin etkisi olmuştur.

itikatlar mecmuasında 1971 yılının üçüncü ayında aşağıdakileri kaydetmiştir. "Kaplumbağa hakkında bir hurafi efsane var: Yağmur az olduğunda veya yağmadığında, bir kaplumbağayı tutup ayağından ağaca bağlayıp asarlar. Bu efsane, "yeri kaplumbağanın taşıdığına inanıldığı zamanlardan kalmışa benziyor. Bir sebeple Huda yeryüzüne yağmur göndermediğinde, ağaca asılan kaplumbağanın altının üstüne çevrildiğini görünce bunun yeri taşıyan kaplumbağa olduğunu düşünürler. "Ben yeryüzüne yağmur yağdırmam derdim. Ama bu görünen yerin altı imiş. Tamam o zaman, bu tarafa yağmur yağdırayım." diyerek yağmur gönderirmiş.

Yeri taşıyan efsanevi kaplumbağa hakkındaki mitolojik tasavvurlar Buryat, Moğol, Tuva, Çin, Hint halkları, ayrıca Kuzey Amerika'da yaşayan Hindu kabilelerinin folklorunda da mevcuttur. Evrenin yaratılışı hakkındaki Moğol esatirlerinden birinde anlatıldığına göre, Akkuş ve Karga yeri bulmaya karar verirler. Akkuş deniz üstünde uçuyordu, karga su altına dalıyordu. Sonra suda yüzen kaplumbağayı görürler. Onun pençelerinde toprak vardır. Mergen adlı yiğide haber verirler. O da okunu yayını alıp kaplumbağanın yanına gelir ve onu vurarak öldürür. Ölen kaplumbağanın pençeleri arasındaki topraktan yeryüzü meydana gelir. Kaplumbağanın dört pençesi olduğu için dünyanın da dört tarafı var, o yeri taşımaktadır, derler.

Halkımız arasında yeri kaplumbağanın taşıdığı şeklindeki inanç Türk, Buryat, Moğol

folklorundaki birçok semavi konunun şekillenişinde önemli rol oynayan Buda dini efsaneleri ve mitolojisi etkisinde ortaya çıkmıştır. Eski Türkistan'da çoğunlukla Çinli yazarların hatıralarında "Yueçce" denen beş büyük Türk boyuna mensup ecdatlarımızın bedii tefekkür ve mitolojisinin şekillenmesinde Budacılık akidelerinin etkisi olmuştur. Halk anlatıcıları, zeminin kaplumbağa pençesindeki topraktan yaratılışı hakkındaki efsane metinlerini iyi bilir ve halk içinde anlatıp gezerlerdi. Daha sonra, evrenin yaratılışı hakkındaki İslam efsanelerinin geniş biçimde yaygınlaşması kaplumbağayla ilgili semavi tasavvurların çoğunun unutulmasına sebep olmuştur.

ŞAMANİZMİN ANADOLUYA YANSIMASI: ERZİNCAN İL ÖRNEĞİ

YRD. DOÇ. DR. KADER ALTIN*

Özet

Erzincan'da yaşayan ve Alevi geleneğine bağlı olan halkın dini ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip olan Cem törenleri ve bunun etrafında şekillenen, inanma ve uygulamalar ile bunlara ilişkin tutum ve davranışların, eski bir inanç şekli olan Şamanizm ile ilgili benzerlik ve farklılıkları üzerinde elden geldiğince durulmaya; dolayısıyla da söz konusu olgu etrafında kümelenen bir takım inanç ve ritüellerin nesnelliği Erzincan il örneği üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır. Erzincan çevresi ve köylerinde yaptığımız saha araştırmaları ile Şamanizm'e ait kültürel unsurların Erzincan halk kültüründeki etkileri örneklerle verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma esas itibarıyla bir saha araştırmasıdır. Bu bağlamda, araştırmanın verileri bizzat araştırmaya konu olan Erzincan ilinde gözlem ve mülakatlar yoluyla toplanmıştır. Sonuç olarak Şamani uygulamaların sistematiği ile Alevi-Bektaşî inancının sistematiğinde önemli paralellikler tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Şamanizm, Alevilik, Anadolu

* Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Türklerin İslam öncesi dini inanç sistemlerinde genel olarak Gök-Tanrı (Tengri) inancı hâkimdi. Gök-Tanrı, bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak kabul edilmiş ve sistemin merkezinde yer almıştır. Gök-Tanrı'nın bütün kutsal varlıkların başında sayıldığına ve hepsine üstün geldiğine, yetkin bir iktidar sahibi olduğuna ve semavi bir yapıya sahip olduğuna inanılmıştır. Özellikle Eski Gök-Türk inançlarında, Gök Tanrı'nın tek yaratıcı varlık olduğu, ateş ve su gibi bazı çevresel faktörlere kutsallık verilmekle beraber, sadece yer ile göğün yaratıcısı olan Tanrı'ya inanıldığı varsayılmıştır.

Giriş

Türklerin İslam öncesi dini inanç sistemlerinde genel olarak Gök-Tanrı (Tengri) inancı hâkimdi. Gök-Tanrı, bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak kabul edilmiş ve sistemin merkezinde yer almıştır. Gök-Tanrı'nın bütün kutsal varlıkların başında sayıldığına ve hepsine üstün geldiğine, yetkin bir iktidar sahibi olduğuna ve semavi bir yapıya sahip olduğuna inanılmıştır. Özellikle Eski Gök-Türk inançlarında, Gök Tanrı'nın tek yaratıcı varlık olduğu, ateş ve su gibi bazı çevresel faktörlere kutsallık verilmekle beraber, sadece yer ile göğün yaratıcısı olan Tanrı'ya inanıldığı varsayılmıştır.¹ Türkler, İslam öncesinde hayat şartları gereği; şehircilikten uzak, çadırda yaşamaya alışkın basit bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu nedenle din ve mezhep konularına pek ilgi duymamış, pek çok dini, hatta başlangıçta İslamiyet'i, benimsedikleri hâlde yine de kendi millî geleneklerine bağlı kalmışlar, yaşantılarında bir değişikliğe gitmemişlerdir.²

Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonraki dönemde dini hayatlarında eski Türk inanışlarının izlerini en çok Alevi-Bektaşî inancı arasında görmekteyiz. Alevilik, İslamiyet inancı içerisinde değerlendirilmesine rağmen eski Türk inançları ve kültür unsurlarına bağlı kalmış değişimden yana olmamıştır. Anadolu Aleviliğinde ise başta Şamanlık olmak üzere eski Türk inançları ile Müslümanlık birleştirilmiş ve bu inanç Türkmen, Yörük, Tahtacı, Kızılbaş gibi isimlerle anılmıştır.

Bu insanlar Horasan'dan İran üzerinden göç ettikleri için İran'ın Şii-Caferî inançlarından ve geleneklerinden etkilendiler. Erzincan ve yöresine

yerleşen Alevilerin miladın dokuzuncu yüzyılında Türkmenistan'dan başlayan birçok Türk ve Türkmen kabilelerin Anadolu'ya geçip ve bunlardan bir asır sonra gelen Kayıhanilerle birlikte yine birçok Türk oymaklarının Fırat ve Dicle vadilerine göçüp yerleştiklerini görüyoruz. Alpaslan'ın Malazgirt zaferinden sonra, yine Türkistan'dan pek çok Türk boylarının, Selçuk ve Harezm kabilelerinin doğunun çeşitli yerlerine, Dersim ve Erzincan havalisine getirilip yerleştirilmiştir.³

Orta Asya ve Ön Asya'dan Anadolu'ya gelen kitleler, Müslümanlığı kabul etmekle birlikte eski Şaman inancına ait İslam'a aykırı birçok kültürü de İslam'la kaynaştırmışlardı. Gök Tanrı'nın yeryüzündeki ruhani temsilcileri olan Şamanist din liderleri; Kam ve Dedeler, Türkler İslam'a girdikten sonra da bu ruhani görevlerini devam ettirmişlerdir. Eski Türk dinlerinde ruhani ve dini liderler İslam dinine uygun şekil alan Baba, Dede, Pir, Abdal, gibi lakaplar olarak sosyal ve dini hayatta varlıklarını sürdürmüşlerdir. Anadolu'nun ortasında gezinen bu Şaman babaları, Horasan dervişleri bir lokma bir hırka prensibini kabul etmiş olarak Anadolu kentlerinde geziyor, dolaşiyor, örgütsüz ve sistemsiz olarak fikirler yayıyorlardı.⁴

Şamanizm Unsurlarının Erzincan Örneği

Erzincan'da yaşamış ve yaşamakta olan insan topluluklarının yapısı, tarihi kaynaklardaki bilgilere göre çok değişik karakterdedir. Anadolu'nun Türkleşmesi yıllarında; Oğuz boylarından değişik oymakların Erzincan çevresinde yurt tutmuş oldukları bilinmektedir. Uygur, Kargın, Bayındır oymakları, Akkoyunlular ve Karakoyunlu Türkmenleri, Dede Korkut torunları bu bölgelerde ömür sürmüşlerdir.⁵ Bu günkü halk da onların soyundan gelen insanlardır.

Öyle ki Şamani uygulamaların sistematiği ile Alevi-Bektaşî inancının sistematiğinde bu yönde paralellikler görülmektedir. Şamanlık ile Alevi-Bektaşî inancı arasında dini liderler, törenlerde özel giysilerin giyilmesi, sıra ve mertebeye ile oturulması, tören esnasında müzik, şiir ve dansların birlikte bulunması, çeşitli erkân ve kurallar, kurban tıglaması, dualar bakımından büyük benzerlikler vardır.⁶

Eski Şamani inançlara benzeyen inançlardan birisi keramet sahibi, her derde deva bulan ve gaipten haber veren Kam'ların yerine Müslüman Şeyhler'in

Anadolu Aleviliğinde ise başta Şamanlık olmak üzere eski Türk inançları ile Müslümanlık birleştirilmiş ve bu inanç Türkmen, Yörük, Tahtacı, Kızılbaş gibi isimlerle anılmıştır.

Erzincan'da yaşamış ve yaşamakta olan insan topluluklarının yapısı, tarihi kaynaklardaki bilgilere göre çok değişik karakterdedir. Anadolu'nun Türkleşmesi yıllarında; Oğuz boylarından değişik oymakların Erzincan çevresinde yurt tutmuş oldukları bilinmektedir. Uygur, Kargın, Bayındır oymakları, Akkoyunlular ve Karakoyunlu Türkmenleri, Dede Korkut torunları bu bölgelerde ömür sürmüşlerdir.5 Bu günkü halk da onların soyundan gelen insanlardır.

ve Evliya'nın geçmesi olmuştur. Bunlar göçebe Türkler'e İslamiyet'i geniş, yumuşak bir ruh ve mana ile anlatmışlar ve Türklerin İslamlaşmasında önemli katkılar sağlamışlardır.⁷ Eski Türklerdeki din adamı olan Kamlar ile Alevi-Bektaşî geleneğinin din adamları olan Dede-Babalarda belirli bir sülale ve soydan gelme mecburiyetinin olması Alevilik-Bektaşîliğin Gök Tanrı inancıyla benzerlik olan yönlerinden birisidir.⁸ Erzincan yöresi Aleviliği, 12 Ocak tabir edilen Ehli Beyt'e dayanan ve 12 kolu temsil eden ocak ve ocağın başı sayılan dede tarafından temsil edilir. Aleviliğin yaşatılmasında bu dedelerin fonksiyonu oldukça fazladır.

Dede veya ocak sahibi olmak, diğer bir deyişle Dedelik ve Ocakzâdelik kurumu, Anadolu Alevîliği'nin yüz yıllar boyunca ayakta kalıp kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan en önemli kurum olup, Alevîliğin sosyal ve dini yapılanmasında temel bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Anadolu Alevîliği'nin sağlıklı bir tarzda anlaşılabilmesi, bu kurumun bilinmesi ile eşdeğerdir. Anadolu' da dede olmanın temel şartı Dede soyundan gelmektir.⁹

Ancak sadece Dede soyundan gelmek yeterli olmamıştır. İmam Cafer Buyruğunda Dede olmayı şöyle tanımlar: “ *Pir olmanın ilk şartı, Şah-ı Merdan Ali'nin neslinden olmaya mütevaflıktır. Ondandır gayrısına pirlilik etmek bir veçhile caiz değildir. Sonra Pir'in kamil, olgun bir kimse olması lazımdır. Kemal derecesine yükselmeyen, her hâliyle bir imtisal örneği olmayan bir kimsenin başkalarına yol göstermesine, irşad etmesine elbette ki imkân yoktur. Bu kemalin bilgi ile taçlanması da gerekir. Pirin dört kapıyı; şeriat, tarikat, marifet ve hakikat ve bunların menşeiini, sebebini, nevilerini, rükünlerini, farzlarını, sünnetlerini, nafilesini ve*

ne şekilde tatbik ve itmam edilmiş olacağını bilmesi iktiza eder. Şeriat gemi, tarikat deniz, marifet dalgıç, hakikat incidir demişlerdir. Pir gerçektir ki şeriat gemisine binip tarikat denizinde yüzün. Ve marifet dalgıcı olsun da, hakikat incisini çıkarsın. Böylece ikrarları caiz olur ”¹⁰

Alevilik üzerine önemli çalışmaları bulunan Ali Yaman'ın Alevilik-Kızılbaşlık Tarihi isimli eserinde ise Dedelerin geçmişte sahip olması gereken nitelikleri şöyle anlatır:

1- Bir Ocaktan (Ocakzade) gelmek, yani Evlad-ı Resul olmaları veya hizmet veya keramet yoluyla mürşitlik payesi kazanmış bir erenin soyundan gelen ocakzade bir aileye mensup olmak,

2- Bilgili, eğitici ve terbiye edici (mürebbi) olmak,

3- Adaletli, ahlaklı ve örnek insani özelliklere sahip (Mürşid-i kamil) olmak,

4- Temel inanç esaslarını ve uygulamayı gösteren “Buyruk” kitaplarında yazılı esaslara ve yerleşmiş geleneksel esaslarına uyuyor olmak,¹¹

Ocakzadeler'in (Dedelik Kurumu) İşlevleri

1- Sosyal ve dinsel bakımdan topluma önderlik etme ve davranışlarıyla, yaşantısıyla örnek olma,

2- Toplumu irşat (aydınlanma) ve bilgilendirmek,

3- Toplumda birliği ve dayanışmayı sağlamak,

4- Sosyal ve dinsel törenleri (Cem, cenaze, evlenme törenleri vb) yönetmek,

5- Adaleti sağlamak, suçluları düşkün ilan etmek,

6- İnancı ve gelenekleri yaşatmak ve aktarmak,

Dede veya ocak sahibi olmak, diğer bir deyişle Dedelik ve Ocakzâdelik kurumu, Anadolu Alevîliği'nin yüz yıllar boyunca ayakta kalıp kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan en önemli kurum olup, Alevîliğin sosyal ve dini yapılanmasında temel bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Anadolu Alevîliği'nin sağlıklı bir tarzda anlaşılabilmesi, bu kurumun bilinmesi ile eşdeğerdir.

Pir olmanın ilk şartı, Şah-ı Merdan Ali'nin neslinden olmaya mütevaftıdır. Ondan gayrısına pirlük etmek bir veçhile caiz değildir. Sonra Pir'in kamil, olgun bir kimse olması lazımdır. Kemal derecesine yükselmeyen, her hâliyle bir imtisal örneği olmayan bir kimsenin başkalarına yol göstermesine, irşad etmesine elbette ki imkân yoktur. Bu kemalin bilgi ile taçlanması da gerekir. Pirin dört kapıyı; şeriat, tarikat, marifet ve hakikat ve bunların menşei, sebebini, nevilerini, rükünlerini, farzlarını, sünnetlerini, nafilisini ve ne şekilde tatbik ve itmam edilmiş olacağını bilmesi iktiza eder. Şeriat gemi, tarikat deniz, marifet dalgıç, hakikat incidir demişlerdir. Pir gerçektir ki şeriat gemisine binip tarikat denizinde yüzsün. Ve marifet dalgıcı olsun da, hakikat incisini çıkarsın. Böylece ikrarları caiz olur.

7-Kutsal güçleri nedeni ile maddi manevi sorunları olanların, hastaların başvuru yeri olmak.¹²

Şaman (Kam) olmak için belirli bir Kam'ın soyundan olmak gerekmektedir. Şamanların tümü içe dönük ve sınırlı kişilerdir. Bu nedenle kim Kam olucaksa ailesi ona engel olmaya çalışırdı. Kamlar'ın kazancı da azdır. Buna karşın ille de Şaman olucaksa yaşlı ve deneyimli bir Şaman'ın eğitime verilir. Yaşlı şaman ona ruhların adlarını, okunacak duaları, soyundaki ünlü Şamanların kimliklerini, tören kurallarını öğretir. Sonra bir törenle genç Şaman yaşlı Şaman'ın gözetiminde öğrendiklerini uygular. Ancak davul yerine "asa" ya da "yölge" denilen küçük bir yay kullanılır. Bu durum dedelerin yetişmesinde de aynen vardır. Kaldı ki asa konusu kimi Alevi bölgelerinde bugün bile geçerlidir. Şaman dualarında "Teleütlerin tözüne seslenilirken" " Elinde tuttuğun asa söğüt ağacındandır; yeşil çuha ile süslemişsin" denilir. Asa Şamanların gizliyi bildiren araçlarıdır.¹³

Alevilikte " *tarik*", " *alaca değnek*", " *erkân değneği*" gibi dedelerin törenleri yönetmesine yarayan asalar kutsaldır ve Şamanlıktan geçmedir. Bu değnek yeşil bir torbada saklanır, belli günler geldiğinde duvaz-imam okunarak torbasından çıkarılır.¹⁴

Alevi Cemlerinde ayrıca bu asaya **Serdeste**, **Tarik**, **Erkan**, **Zülfikar** veya **Alaca Değnek** de denmektedir. Dede asa ile taliplere dua eder. Bazı yörelerde asa olmadan cem töreni yapılamaz.¹⁵

Erzincan ilinde yaptığımız saha araştırmalarında da aynı dini ritüelleri gerçekleştiren ailelerin olduğunu tespit ettik. Erzincan merkezde Binali

Bircan'ın evinde, Avcılar Köyün de Pir Hüseyin Ahmet Esmer'in evinde, Kızılca Köyünde Hasan Akdağ'ın evinde, Kıştım Köyün 'de (bugünkü adı Avcılar Köyü) adına türbe yapılmış olan Kıştım Evliyası¹⁶olarak tespit edilmiştir. Evlerinde bu tarikleri bulunduran insanlarla yaptığımız görüşmelerde şunları anlattılar. Evlerinde bu tariklerin bulunduğunu herkesin bilmesini çok da istemiyorlar. Herkesin bilmesinin evliyalari rahatsız etmesinden korkuyorlar. Muharrem ayında veya her yıl ocak ayının sonunda tutulan Hızır orucuna müteakip Cem töreni düzenleniyor.

Civarda yaşayan Kızılbaş -Alevi toplulukları her yıl Hızır orucu mevsiminde Kıştım köyünde toplanıyor ve burada büyük bir Cem töreni düzenleniyor. Tilek (Derebağ) ve Bük Köyü'nde de kerametleri görülen evliyalari (Tarikler) vardır. Ayrıca Gömürge köyünde başka bir Evliya'dan (Tarik) bahsedilmektedir ki Kıştım, Bük ve Gömürge köylerindeki evliyalari birbirinin kız kardeşi olduğuna inanılmaktadır

Şaman ya da Kam diye bilinen bu sâhir adamlar, aynı zamanda mûsikîde ve dansta yeteneklidirler. İslamiyet öncesi dönemde "Sihirbazlık, rakkaslık, musikişinaslık, hekimlik, şairlik gibi birçok vasıflari bünyelerinde toplayan bu adamlari (Şamanlari), halk üzerinde büyük bir ehemmiyeti vardır"¹⁷

Dedeler de Şamanlar gibi tamamen hafızaya dayanan zengin halk şiirini, nefesleri, dualari ve sözlü halk geleneğini nesilden nesile aktaran iletişim organlari gibidirler. Kırgız ve Kazak Şamanlari ayinlerde bağlamanın Orta Asya'daki biçimi olan kopuz çalarlar ve kopuz kutsal sayılırdı.¹⁸ Kimi oymaklar şamanlari yıllık geçim parası, kimi oymaklar da tören başına ücret öderlerdi. Alevilerde de yılın belirli günlerinde dedelere "*hakkullah*" veya "*çıralık*" adı altında mal veya para veriliirdi. Şamanizm'deki Kam denilen kişide kopuz denilen bağlamaya benzer bir telli çalgıyı ibadet esnasında çalardı ve onu kutsal sayarlardı.¹⁹ Dedeler'in Cem törenleri için dolaşması, o günlerde Zâkirler'in ve Sazandarlar'ın hazır edilmesi buna benzemektedir.²⁰ Saz bir diğeri adıyla bağlama Alevilerce kutsal bir müzik

Alevilikte "tarik", "alaca değnek", "erkân değneği" gibi dedelerin törenleri yönetmesine yarayan asalar kutsaldır ve Şamanlıktan geçmez. Bu değnek yeşil bir torbada saklanır, belli günler geldiğinde duvaz-imam okunarak torbasından çıkarılır.

Dedeler de Şamanlar gibi tamamen hafızaya dayanan zengin halk şiirini, nefesleri, duaları ve sözlü halk geleneğini nesilden nesile aktaran iletişim organları gibidirler. Kırgız ve Kazak Şamanları ayinlerde bağlamanın Orta Asya'daki biçimi olan kopuz çalarlar ve kopuz kutsal sayılırdı.

aletidir. Çünkü bu toplumun inançları, duyguları, düşünceleri saz eşliğinde dile getirilmiştir. Saz için “*Telli Kuran'an*” da denir. Saz olmadan söz, söz olmadan da saz olmaz.²¹

Semah'ın felsefesiyle, Şaman raksının felsefesi aynı noktada buluşur “Tanrıya Ulaşmak”. Nitekim törenden sonra Cem Erenleri birbirlerine “*miracın kutlu olsun*” derler. Cem de ki bu merasim Şamanın göklere seyahati, orada tanrı huzuruna varması, suçları affettirmesi esasıyla aynıdır.²² Şaman ayinlerinde olduğu gibi turna, Alevi- Bektaşî inancında da önemli bir yere sahiptir. Turna ile Hz Ali özdeşleştirilir. Semah'ta turnanın uçuşunu, duruşunu, kanat çırpışını sembolize eden figürler

mevcuttur.²³ Erzincan Turnalar Semahında da turna kuşunu simgeleyen hareketler canlandırılmaktadır. Anadolu coğrafyasında önemli bir konumda bulunan Erzincan şehri, coğrafi konum olarak geçiş bölgesi olarak adlandırabileceğimiz bir bölgede bulunduğu için birçok farklı yapıyı kendi kültürel yapısında yoğurmasını bilmiş, bunu yaparken de doğu semah ve deyişlerinde kendisine daha farklı bir zemin oluşturmuştur.

Şamanist inanca göre, insan vücudundaki ruh, kötü ruhların etkisiyle vücudu terkettiği zaman hastalık meydana gelir. Ruh uçar gider ve yeryüzünde serseri bir şekilde dolaşır. Çoğu defa da kötü ruhların esiri olur. Buna engel olmak için yapılacak şey, hastanın ruhunun tekrar kendi vücuduna sokabilmektir. Bunu da ancak Şaman yapabiliyordu. Bunun için de Şaman kötü ruhlarla savaşmayı iyi bilmeliydi.²⁴ Hastaları nefesleri ile iyileştirme motifi, Veli Baba Menakıpnamesinde de sık sık görülen motiflerden biridir. Rivayete göre ağzı eğri ve kendisine cünun(delilik) arız olan ve masrû (sar'alı) bulunan ve mefluç (felçli) olan çeşitli ağrı ve sancı illetleriyle müptela alanlar gelir, bi-iz-nihi Hüda-Şifayab olurlardı.²⁵

Hastaları nefesleri ile iyileştirme motifini Alevi inancında Dede veya Ananın ocağına giderek; ocağa yüz sürme, şifa dileme şeklinde görülmüştür. Erzincan'ın Kalecik Köyünde yaşayan Derviş Cemal Ocağı'na bağlı Cevahir Anayla yaptığımız görüşmede de özellikle baş ağrısı nedeniyle kendisine gelen insanlara dualar edip, el sürüp, şifada bulunduğunu anlatmıştır.

Şaman inancına göre kötü ruhlar Güneş ve Ay ile sürekli mücadele hâlindedirler, bazen onları yakalayıp karanlık dünyasına sürüklerler. Güneş ve Ay tutulmasının sebebi de budur. Güneş ya da ay tutulduğu zaman, Şamanistler onları kötü ruhların esaretinden kurtarmak için bağırıp çağırırlar, davul çalarlar. Onlara göre bu gürültüler kötü ruhları korkutmak içindir. ²⁶ Orta Asya budunlarında “Güneş ve Ay Kültünün” bulunduğu tarihin ilk dönemlerinden beri bilinmektedir. Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiği’nde Ay ve Güneş Unsurları” adlı makalesinde bu konuda oldukça zengin bilgiler vermektedir. Yakut Destanları’nda yüksek ilah derecesinde olan kişinin adı “Yürüng - Aytoyon” dur. Kumuk Destan erlerinden birinin adı “Aygazi” dir.²⁷

Tanrı gücü açıkça görülmektedir.

Tan Tanrı kendisi geldi,

Kalkınız bütün beyler, kardeşler

Tan tanrıyı övelim,

Gören Güneş Tanrı,

Siz bizi koruyun.

Görünen Ay Tanrı

Siz bizi kurtarın

Şamanlar da sabah erkenden güneşe, gece ise ay’a doğru dönerek dua etme inancı vardır. Şaman hakanları her sabah çadırdan çıkarak Güneşe karşı ibadet eder, geceleri ise duasını aya karşı yaparlardı.²⁸

Anadolu’da orta yaşın üzerindeki insanların çoğu, güneşin ve ayın ilk görülmesi sırasında, ya da ay hilalken niyaz eder, dualarla kutsanırlardı. Bunlar

Semah’ın felsefesiyle, Şaman raksının felsefesi aynı noktada buluşur “Tanrıya Ulaşmak”. Nitekim törenden sonra Cem Erenleri birbirlerine “miracın kutlu olsun” derler. Cem de ki bu merasim Şamanın göklere seyahati, orada tanrı huzuruna varması, suçları affettirmesi esasıyla aynıdır. Şaman ayinlerinde olduğu gibi turna, Alevi- Bektaşî inancında da önemli bir yere sahiptir. Turna ile Hz Ali özdeşleştirilir. Semah’ta turnanın uçuşunu, duruşunu, kanat çırpışını sembolize eden figürler mevcuttur.

Şaman inancına göre kötü ruhlar Güneş ve Ay ile sürekli mücadele hâlinde dirler, bazen onları yakalayıp karanlık dünyasına sürüklerler. Güneş ve Ay tutulmasının sebebi de budur. Güneş ya da ay tutulduğu zaman, Şamanistler onları kötü ruhların esaretinden kurtarmak için bağırıp çağırırlar, davul çalarlar. Onlara göre bu gürültüler kötü ruhları korkutmak içindir.

İslam'da yoktur. Eski Türk inancı olan Gök-Tanrı (Kök-Tengri) inancından kaynaklanmaktadır.

Erzincan çevresindeki Alevi Zazalar'da sabah güneşin ilk ışıklarının aksettiği taş ve kayaların " Ya Hızır" diye dualarla tazim olunduğu gözlenmiştir. Zira onların arasında yaygın bir inanca göre, Hz. Ali şehit edildiği zaman güneşe dönüşüp göklere yükselmiştir.²⁹ (Aksüt,1931:181) Yine güneş ve ay tutulması olduğu zamanlarda insanların teneke çalarak gürültü çıkarma, bu sesle kötü ruhların kaçacağı inancı Şamanizm'in etkisidir.

Şah İsmail Hatai, bu ay-gün kültürünü deyişlerinde en güzel işleyenlerdendir. Ali'yi "Güzel Şahım, kamer mahım" diye tanımlar. "Ay Ali'dir, gün Muhammed" veya "Aynayı tuttum yüzüme Ali göründü gözüme" gibi deyişler vardır.

Şamanizm'de Şamanlar'ın üstüne binerek Gök-Tanrı ile konuşmaya gittikleri atlar hep bozdur. Kurbanlık atlar içinde de en değerlisi boz veya kır olanıdır.³⁰ Bu büyük önem dolayısıyla kahramanların atlarına Türk inançlarında, ölüm layık görülmemiştir. Hz. Ali'nin Düldülü gibi Şah İsmail'in Kamer Tay'ı, Köroğlu'nun Kıratı, Baba İlyas'ın Boz'u hep ölümsüzlük atfedilmiştir.

Bir Şaman'ın en temel vazifelerinden biride gelecekte haber vermektir. Eski Türkler ve Moğollar da geleceğe dair haberler öğrenmede koyunun kürek kemiğinin kullanıldığına dair bazı kayıtlar mevcuttur. Hunlar zamanından beri bu usulün yaygın olduğu, Atilla'nın sık sık bu yola başvurduğu bilinmektedir. XIII. yüzyılda Moğol Şamanlarının da aynı yolla geleceği öğrenmeye çalıştıkları haber verilmektedir. Kemik ateşte kızdırılmakta, üzerinde meydana gelen izlerden gelecek okunmaya çalışılmaktaydı.³¹

Alevi inancında da gönül gözü açık dedelerin olacakları önceden bilip haber verme yoluyla kerametlerini gösterdikleri söylenmektedir. Erzincan'ın Çayırılı ilçesi yakınlarında Başköy isimli bir köy bulunmaktadır. Bu köyün en önemli özelliği köyün girişinde yer alan türbedir. Başköylü Hasan Efendinin türbesi olarak anılan bu

mabet özellikle yaz aylarında kurbanların kesildiği, dileklerin adandığı bir ziyaretgâhtır. Hasan Efendi olarak bilinen bu zat Erzincan ve çevresindeki Aleviler'in dede geleneğinden gelmektedir. Hasan Efendinin kimilerince keramet, kimilerince de önsezi olarak değerlendirdiği yüzlerce olağanüstü beyanlar vardır. Bu yörede yaşayan insanların dışında, saygınlığı, güvenilirliği ve otoritesi bu coğrafyanın ötesine taşmıştır. Başköylü Seyyid Hasan Efendi'nin, Alevilik Talip Üzerine Kurulan Yol, Hakk'ın Emri Rızası isimli eserinde de Alevilik öğretisi üzerine açıklamaları vardır. Bu yüzden de Başköy denince ilk akla gelen Hasan dede olmuştur.

Eski Türk İnanç sisteminde Şamanlar meskûn yerlerin dışına, sapa yol kenarlarına, dağ etek veya tepelerin üzerine defnediliyor ve buralara insanların sokulması sakıncalı bulunuyordu. Şaman cesetleri ağaçların dalları üzerine uzatılarak tabiata terk edilmiş, yarı bellerine kadar toprağa gömülüyorlardı. Bazı şaman vücutları kurtlar tarafından yeniliyor ve vücudun yenilen kısımları tekrar kendiliğinden onarılıyor vücut etleniyor inancı vardı. Böylece sıradan olmayan kimselerin vücutlarının dışarıdan bozulmadan kaldıkları inancının eski Türk inançlarından kalma olduğunu görüyoruz.³² Bu inanç motifinin pek çok örneğini Erzincan'da görmekteyiz. Halk arasında Sultan Melek olarak adlandırılan Melik Gazinin Türbesi, Erzincan Kemah ilçesinin 50 km kuzeyinde, Fırat nehrinin kıyısında kayalık bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Farklı mimari yapısının yanı sıra Sultan Melik Türbesi içinde Melik Şah'ın cesedinin mumyalanarak bugüne kadar kalması bu bölgenin inanç coğrafyası açısından zenginliğinin göstergesidir. Erzincan'ın Çağlayan ilçesindeki Kırklar Türbesi, Erzincan merkeze bağlı Binkoç (Cırzını) köyünde halkın Acep Şîr Gâzî dediği türbeleri dağın tepe kısımlarında yer alan türbelere örnek verebiliriz.

Şamanlar'ın ayin esnasında giydikleri elbiselerin süs ve motiflerinin fonksiyonu, Şamana yeni ve sihirli bir beden vermek içindir. Tasvir edilen üç hayvan kuş, ren geyiği ve ayıdır. Ancak kuşun ayrı bir yeri vardır. Bunun da sebebi kuş giysisinin trans hâlinde öbür dünyaya yolculuk için mutlaka gerekli olmasıdır.³³

Şamanlar'ın giyim ve kuşamlarında, dualarında koç-koyun motifi oldukça

Anadolu'da orta yaşın üzerindeki insanların çoğu, güneşin ve ayın ilk görülmesi sırasında, ya da ay hilalken niyaz eder, dualarla kutsanırlardı. Bunlar İslam'da yoktur. Eski Türk inancı olan Gök-Tanrı (Kök-Tengri) inancından kaynaklanmaktadır.

Şamanizm'de Şamanlar'ın üstüne binerek Gök-Tanrı ile konuşmaya gittikleri atlar hep bozdur. Kurbanlık atlar içinde de en değerlisi boz veya kır olanıdır. Bu büyük önem dolayısıyla kahramanların atlarına Türk inançlarında, ölüm layık görülmemiştir. Hz. Ali'nin Düldülü gibi Şah İsmail'in Kamer Tay'ı, Köroğlu'nun Kıratı, Baba İlyas'ın Boz'u hep ölümsüzlük atfedilmiştir.

önemli yer tutmaktadır. Şaman külahlarının tepe kısmı beyaz koyunyününden örülmüş, kalın kaytanlarla doldurularak zikzak şeklinde dikilirdi.³⁴ Şamanlar'ın giysilerinde işlenen bu koyun-koç figürlerini Anadolu'nun pek çok yerinde ziyaret ya da adak taşlarında görmektediriz. Koyun-Koç'un evliya derecesine yükseltilmesi Anadolu da yaşamaktadır. Bazı yerlerde Koyun Baba adını taşıyan yatırlar vardır. Bilhassa çocuğu olmayan aileler buraları ziyaret ederek adak adarlarıdır.³⁵ (Ülkütaşır,1976:381.) Erzincan'ın Cimin (Üzümlü) nahiyesindeki Akkoyun Baba Mescidini de bu inanç çerçevesinde sayabiliriz. Bu mescit h.701 m.1301/1302 tarihli olup birçok defa tamir görmüş, kerpiç basit bir binadır.³⁶

Yine Tercan'ın Gökçe Köyünde, Kara Yakup adlı yatırı çocuğu olmayan veya yaşamayanlar ziyaret edip dilekte bulunurlar. Dileklerinin olması için, horoz keser, mum yakar ve lokma dağıtırlar. Oğul isteyenler burada bulunan Oğul Veren yatırı ziyaret ederler. Tercan'ın Elatı Köyünde, Emiroğlu Türbesi 'de çocuksuzlar tarafından ziyaret edilir. Işık Pınar köyünde Üzeyir Baha'ya kurban kesilip çocuk dilenir ve ağaçlara elbise parçaları bağlanır.³⁷

Binlerce yıldan beri tarihin her safhasında dünyanın değişik coğrafyalarında varlığını ve

zengin birikimini sergileyen Türk kültürü, bu birikimini sonunda Anadolu'ya kadar taşınmasını bilmiştir. Alevilik de Türk kültür tarihinin önemli unsurlarından biridir. Türklerin binlerce yıllık yaşam ve tecrübeleri İslami öğretilerle birleşmiş, fakat bu birleşme gerçekleşirken geçmişteki ritüeller terkedilmemiş, İslam inancı içinde yerini almayı bilmiştir. Orta Asya bozkırlarından günümüze dek gelen pek çok inanç ve inanış unsurlarının mevcut olduğu inancı, Anadolu kültür coğrafyasında hâlâ yaşamaya devam ettiğini görüyoruz. Günümüzde Anadolu coğrafyasının değişik yerlerinde İslamiyet adına sergilenmekte olan pek çok dini ritüellerin,

gelenek ve göreneklerin aslına bakılırsa, Eski Türk inanç ve inanın izlerinin ne kadar hâkim olduğu görülecektir.

Sonuç

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladıkları XII. Yüzyıl'da bu topraklarda tarihin derinliklerinden kalma birçok kavim yaşamaktaydı. Bu yerleşik halkın milliyeti ve dini ne olursa olsun onlarca uygarlığın yaşadığı toprakların ürünü olmaları yadsınamaz. Göçebe bir topluluk olarak Anadolu uygarlığı topraklarına ayak basan Oğuz boyları bu kültür tarafından yadsınamadı, dışlanamadı, kısa sürede bir kaynaşma oluşmaya başladı. Şamanizm'le Anadolu Alevî-Bektaşiliği arasındaki benzerlik, bilim adamları tarafından yaygın olarak kabul edilmektedir. İbrahim Kafesoğlu, Mehmet Eröz, Erol Güngör, Bahaeddin Ögel, Ahmet Yaşar Ocak, Cemal Şener, Abdülkadir İnan bunların önde gelenleridir.

Bu benzerliğin en önemli unsuru olan ve Alevi inancının sözlü kültürünü nesilden nesile aktaran Dedeler zaman içinde, siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel koşullara göre farklı görevler yapmışlardır. Dede, sosyal hayatta aktif olarak bulunmaktadır. Doğumda, ölümden; evlenme, sünnet ve nikâh törenlerinde, kabir ziyaretlerinde, suçluları cezalandırmada, dargınları barıştırma ve benzeri dini içerikli işlerde Dedenin fonksiyonu büyüktür. Önceki dönemlerde Dede, kırsalda yaşayan Alevilerin gündelik hayatta karşılaştıkları problemleri çözüme kavuştururken ocaklar ve ocak sistemine bağlı olarak günümüze kadar gelmiştir.

Özellikle Alevî ve Bektaşî inancında dedelik kurumunun işleyiş biçimi, ocakların hastalıklara ve insanlara zarar veren durumlara karşı taşıdıkları özellikler,

Binlerce yıldan beri tarihin her safhasında dünyanın değişik coğrafyalarında varlığını ve zengin birikimini sergileyen Türk kültürü, bu birikimini sonunda Anadolu'ya kadar taşımamasını bilmiştir. Alevilik de Türk kültür tarihinin önemli unsurlarından biridir. Türklerin binlerce yıllık yaşam ve tecrübeleri İslami öğretilerle birleşmiş, fakat bu birleşme gerçekleşirken geçmişteki ritüeller terkedilmemiş, İslam inancı içinde yerini almayı bilmiştir.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladıkları XII. Yüzyıl'da bu topraklarda tarihin derinliklerinden kalma birçok kavim yaşamaktaydı. Bu yerleşik halkın milliyeti ve dini ne olursa olsun onlarca uygarlığın yaşadığı toprakların ürünü olmaları yadsınamaz. Göçebe bir topluluk olarak Anadolu uygarlığı topraklarına ayak basan Oğuz boyları bu kültür tarafından yadsınamadı, dışlanamadı, kısa sürede bir kaynaşma oluşmaya başladı. Şamanizmle Anadolu Alevî-Bektaşiliği arasındaki benzerlik, bilim adamları tarafından yaygın olarak kabul edilmektedir. İbrahim Kafesoğlu, Mehmet Eröz. Erol Güngör, Bahaeddin Ögel, Ahmet Yaşar Ocak, Cemal Şener, Abdülkadir İnan bunların önde gelenleridir.

dedelerin Cem'deki işlevleri ve bu ibadetlerin müzik eşliğinde kadınlı erkekli birlikte yapılması, erkân çubuğu, güneşe ve aya niyaz, kutsal ziyaret yerleri, türbelerde bulunan ağaçlara çaput bağlama, türbe yanında çıkan suların kutsal kabul edilmesi, kutsal günlerde türbelerin başında mum yakma, düğün davetiyesi yerine konuklara mum gönderilmesi ve daha bir çok örnek Şaman adetlerinin Anadolu'daki devamıdır.

- 1 KAFESOĞLU, İbrahim (1980), Eski Türk Dini, Ankara, s.54.56.63-64
- 2 TURAN, Osman (1993), Selçuklular ve İslamiyet. Ankara, s.10-11
- 3 KOP Kadri Kemal (1933), Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu. Ankara.1933,s. 3-6.
- 4 TÜRKDOĞAN, Orhan (1995), Alevi Bektaşî Kimliği. İstanbul, s.102; Mehmet Eröz, Türkiye'de Alevilik ve Bektaşîlik. Ankara,1990, s.327; Necdet Subaşı, Anadolu Aleviliği Üzerine, Bilim name: Düşünce Platformu, I, sayı: 1,2003,s.175-176
- 5 AKSÜT, Ali Kemali (1931), Erzincan Tarihi. Ankara, s.262
- 6 ERÖZ, Mehmet (1977), Türkiye'de Alevilik-Bektaşîlik. İstanbul, s.313; Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara, 1995,s.114-115
- 7 TURAN, Osman (1993), Selçuklular ve İslamiyet. Ankara, s.10-11
- 8 TALAS, Mehmet (2005), Eski Türk Dini Olan Gök Tanrı İnanıcı ve Türk Alevilik-Bektaşîliğinin Benzerlikleri. Türk Kültürü Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi, s.33.
- 9 YILDIZ, H. (2004), Anadolu Aleviliği: Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme. Ankara, s.224-231; Eröz,1977, s.282,
- 10 BUYRUĞU. Komisyon, İmam Cafer (1959), stanbul,s.75
- 11 YAMAN, Ali (2012), Alevilik Kızılbaşlık Tarihi. İstanbul, s.235
- 12 YAMAN, Ali " Geçmişten Günümüze Kızılbaşlık Alevi Dedeleri", I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Sempozyumu Bildirileri.22-24Ekim 1998,405-423; Ali Yaman, "Anadolu Aleviliğinde Ocak Sistemi ve Dedelik Kurumu", Uluslar Arası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri.23-28 Kasım 2000, s. 849-887
- 13 ELİADE, M. (1964), Chamanisme. New York, s.227; Cemal Şener, Şamanizm, İstanbul,1997,s.77
- 14 BİRDOĞAN, Nejat (2010), Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik. Ankara. s.467-468
- 15 ŞENER, Cemal Şamanizm, s.77
- 16 ÖZGÜL, Vatan (2012), "Kıştım Marı (Evliyası) ve Tarik-Pençe Kavgası". Türk Kültürü Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi. S.18. 33-44; Rıza Yıldırım, Kıştım Marı: Dersim Yöresi Kızılbaş Ocaklarını Hacı Bektaş Evladına Bağlama Girişimi ve Sonuçları, Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C.1. S.1
- 17 Köprülü, M. (2003), Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara, s.93-95
- 18 ŞENER, Cemal Şamanizm, s.77
- 19 GÜMÜŞOĞLU, Dursun (2004), Anadolu'da Bir Köy Eski Konak. İstanbul. s.52
- 20 BİRDOĞAN, N. Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, s.467
- 21 YAMAN, Ali " Geçmişten Günümüze Kızılbaşlık Alevi Dedeleri",s.276
- 22 YÖRÜKHAN, Yusuf Ziya Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri, Şamanizm. İstanbul.2006.s.92-93;

- Fatma Ahsen Turan, Şaman Ritüellerinden Alevi Semahlarına Esrarlı Yolculuk, Türk Kültürü Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi. S.56.154-155
- 23 TURAN, F. A. Şaman Ritüellerinden Alevi Semahlarına Esrarlı Yolculuk, s.158
- 24 ELİADE, M. Chamanisme, s.179
- 25 NOYAN, Bedri (1993), Veli Baba Menakıbnamesi, İstanbul, s.83-84
- 26 İNAN, A. Şamanizm, s.29
- 27 CAFEROĞLU, Ahmet (1965), "Türk Onomastiği'nde Ay ve Güneş Unsurları", Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi. Ankara, S.22. 2-6
- 28 ŞENER, Cemal Şamanizm, s.76
- 29 AKSÜT, Ali Kemali Erzincan Tarihi, s.181
- 30 RADLOF, W. (1957), Sibiry'a'dan, Çev. A.Temir. Ankara. s.101
- 31 OCAK, Ahmet Yaşar (2010), Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri. İstanbul, s.152-153
- 32 KALAFAT, Yaşar (2011), Türklüğün Dini Geçmişi, Ankara.. s.238
- 33 ELİADE, M. Şamanizm, s.186-187
- 34 İNAN, A. Şamanizm, s.93
- 35 ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir (1976), "Türkiye Türklerinde Ad Verme İle İlgili Gelenek ve İnançlar", I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara, s.381
- 36 AKSÜT, A.K. Erzincan Tarihi, s.350
- 37 KÜÇÜK, Abdurrahman (1987), "Erzincan ve Çevresinde Halk İnançlarına Toplu Bakış", III: Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildiriler C.IV. Ankara. s.315-328

Kaynaklar

- AKSÜT, A.K. (1931), Erzincan Tarihi. Ankara.
- BİRDOĞAN, N. (2010), Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik. Ankara: Kaynak Yayınları.
- CAFEROĞLU, A.(2002), "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi. S.22. 2-6
- ELİADE, M.(1964), Chamanisme. New York.
- ERÖZ, M.(1977), Türkiye'de Alevilik-Bektaşîlik. İstanbul.
- ERÖZ, M.(1990), Türkiye'de Alevilik ve Bektaşîlik. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜMÜŞOĞLU, D.(2004), Anadolu'da Bir Köy Eski Konak. İstanbul.
- KAFESOĞLU, İ.(1980), Eski Türk Dini. Ankara.
- KALAFAT, Y .(2010), Doğu Anadolu'da Eski Türk inançlarının izleri, Ankara
- KALAFAT, Y.(2011), Türklüğün Dini Geçmişi, Ankara.
- KOMİSYON, (1959), İmam Cafer Buyruğu. İstanbul
- KORKMAZ, E. (2003), Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimler Sözlüğü. İstanbul.
- KOP, K.(1933), Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu. Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M.(2003), Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara.
- KÜÇÜK, A. (1987), "Erzincan ve Çevresinde Halk İnançlarına Toplu Bakış", III: Milletlerarası Türk Folklor Kongresi (Bildiriler). C.IV. Ankara.
- İNAN, A. (1995), Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara.
- OCAK, A.Y. (2010), Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri. İstanbul.
- ÖZGÜL, V. "Kıştım Marı (Evlıyası) ve Tarık-Pençe Kavgası". Türk Kültürü Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi. S.18. 33-44
- RADLOF, W.(1957), Sibirya'dan, çev. A.Temir. Ankara.
- SUBAŞI, N.(2003), Anadolu Aleviliği Üzerine, Bilim name: Düşünce Platformu, I, sayı: 1
- ŞENER, C. (1997), Şamanizm. İstanbul.
- TALAS, M. (2005), Eski Türk Dini Olan Gök Tanrı İnancı ve Türk Alevilik-Bektaşîliğinin Benzerlikleri. Türk Kültürü Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi, S.33. 6-7
- TURAN, F.A. (2010), Şaman Ritüellerinden Alevi Semahlarına Esrarlı Yolculuk, Türk Kültürü Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi. S.56.154-155
- TURAN, O.(1993), Selçuklular ve İslamiyet. Ankara.
- TÜRKDOĞAN, O.(1995), Alevi Bektaşî Kimliği. İstanbul.

NOYAN, Bedri.(1993), Veli Baba Menakıbnamesi. İstanbul.

ÜLKÜTAŞIR, M.Ş (1976), "Türkiye Türklerinde Ad Verme İle İlgili Gelenek ve İnançlar", I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara.

YAMAN, A. (1998), " Geçmişten Günümüze Kızılbaşlık Alevi Dedeleri", I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri.22-24 Ekim.

YAMAN, A. (2000), "Anadolu Aleviliğinde Ocak Sistemi ve Dedelik Kurumu", Uluslar Arası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri.23-28 Kasım

YAMAN, A. (2012), Alevilik Kızılbaşlık Tarihi. İstanbul.

YILDIZ, H.(2004), Anadolu Aleviliği: Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme. Ankara

YILDIRIM, R. (2012), Kıştım Marı: Dersim Yöresi Kızılbaş Ocaklarını Hacı Bektaş Evladına Bağlama Girişimi ve Sonuçları, Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C.1. S.1

YÖRÜKHAN, Y. (2006), Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri, Şamanizm. İstanbul.

TÜRK EDEBİYATINDA ANADOLU'YA GERİ DÖNÜŞ -I-

YRD. DOÇ. DR. HATEM TÜRK*

"Anadolu baştanbaşa bir harabedir!" diyenlere inanmayınız; zirâ taş ve kalemle işlenmiş yerleri çoktur..."¹

Özet

Dünyanın değişik coğrafyalarında dağınık hâlde bulunan Türklerin önemli mekânlarından birisi de Anadolu'dur. Türklerin tarih sahnesine çıktığı yer gibi Anadolu'ya ilk defa geldiği ve yerleştiği zaman da günümüz için yeterince açık değildir. Ancak Anadolu'ya İslamlaşma sürecinden sonraki yerleşme elde bulunan edebi ve kültürel birikimler sayesinde günümüz için önemli çıkarımlarda bulunmayı kolaylaştırmaktadır. Türklerin Anadolu'ya coşkulu bir şekilde girmesi ve yerleşme sürecinde kullanmış olduğu edebi ve sosyal yapı, bu kara parçasında güçlü teşekküller oluşturmaya hizmet etmiştir. Uygarlık toplumunun içindeki en parlak yapı taşlarından birini oluşturan bu dönem edebiyatı, köklerini derinleştirdikçe daha da kullanışlı hâle gelmiş ve milletin zor zamanlarında müracaat edilen bir anlayış hâline gelmiştir. Bu çalışma, Türklerin İslamlaşma sonrasındaki Anadolu'ya gelerek yerleşmesi sürecinden Tanzimat dönemi sonrasında görülen Anadolu'ya müracaatı söz konusu etmek amacıyla yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, kültür, edebiyat, sanat

* Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Anadolu'ya ilk Türk akını Çağrı Bey'in 1015'ten 1021'e kadar süren Doğu Anadolu seferiyle başlar, 1084'te Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethetmesiyle sona erer. Böylece Anadolu'nun fethi tamamlanır, Oğuzların Anadolu'ya yerleşmesi sağlanmış olur.

Türklerin Anadolu'ya geliş tarihleri ile ilgili bilgiler, bilimsel veriler sayesinde gün geçtikçe daha gerilere gitmektedir. Dünya kültür mirası açısından da önemli sonuçlara gebe olan bu durum, Türk kültür ve edebiyatının ihtiyaç duyduğu araştırma konularındandır. Türklerin ulusal miras olarak kabullendiği İslamiyet sonrası birikim üzerinde daha sağlıklı çalışmalar üretilirken öncesi ile ilgili henüz kabullenme sorunu halledilmediğinden soru işaretleri olabildiğince çoktur. Ancak bu durum, devamlılığın esas olduğu kültür çalışmaları açısından da sakıncalı sonuçları barındırır. Hâlbuki her geri dönüş aynı zamanda öncekiyle kesindir ve Türk kültüründe Anadolu mitolojisine geri dönüş çok yaygın bir olguyken Türklerin İslamiyet öncesinde de bu topraklarda uygarlık oluşturduklarını düşünmek abartılı olmaz. Yine de bu çalışma, eldeki imkânlar dâhilinde Anadolu'ya geri dönüşü merkeze aldığından Türklerin İslamlık

sonrasındaki Anadolu'ya gelişlerini başlangıç almaktadır.

Anadolu'ya sistemli olarak ilk Türk akınlarının 1015'te başladığı söylenmektedir:

"Anadolu'ya ilk Türk akını Çağrı Bey'in 1015'ten 1021'e kadar süren Doğu Anadolu seferiyle başlar, 1084'te Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethetmesiyle sona erer. Böylece Anadolu'nun fethi tamamlanır, Oğuzların Anadolu'ya yerleşmesi sağlanmış olur."²

Bu tarihlerde Türkler büyük kabileler hâlinde Anadolu'nun pek çok yerinde görülür. Yukarıdaki kaynaktan bu yoğunluğun 1 000 000 civarında olduğu tahmini yer almaktadır. Konunun önemli araştırmacılarından biri olan İbrahim Kafesoğlu'na göre aynı tarihlerde Anadolu, büyük oranda Türk hâkimiyetine geçmiş bulunuyordu. Yazar, bu durumun en önemli nedenlerinden birini, Türklerin büyük ilerleyişi karşısında Bizansların yetersizliğine bağlamaktadır:

"Bizans'a isyan eden General N. Botaniates'in, Türklerin yardımı ile imparatorluk tacını giydiği günlerde (3 Nisan 1078) İzmit ve bütün Kocaeli Türk hâkimiyetine geçmiş ve Bizanslı tarihçi Attaleiates'e göre o zaman 'hiçbir Bizans mukavemeti görülmeyen Anadolu'da' sahil bölgeleri dışında kalan her yeri

Türkler istilâ eylemişlerdi. Anadolu hükümdarlığı menşurunu halifenin tasdiki, hil'ati ile birlikte alarak, buradaki askeri kuvvetlerin başına geçen Süleyman Şah, imparatora başkaldıran diğer âsi General N. Melissenos'un yardımcısı sıfatı ile de Batı Anadolu'nun birçok kale ve şehirlerine el koyduğu gibi, İznik'e girerek (1078) kendine merkez yaptığı bu tarihi şehirden Üsküdar'a kadar ilerlemeğe ve Boğaziçi'ni kontrol etmeğe imkân buldu."³

Bu dönemi anlatan hemen bütün çalışmalarda Türklerin Anadolu'ya yerleşme sürecinde şartların olabildiğince müsait olduğu, ortak bir kanıdır.

"Bizans'ın Anadolu'yu kurtarma ümit ve teşebbüslerine ebediyyen son vermiş ve Malazgirt'ten sonra bu ikinci zafer sayesinde bu memleket artık kati bir şekilde bir Türk vatanı olmuştur."⁴

Çin sınırından batıya doğru herhangi bir bütünlükten yoksun olarak devam eden ilerleyiş süreci, uzun olduğu kadar farklı kültür katmanlarından geçmesinden dolayı da dikkat çekicidir. Bu dikkat noktalarından en önemlisi ise Anadolu'ya yapılan giriş ve yerleşme süreci sayılabilir. İşte bu süreç, edebiyatın günümüze kadar sunduğu birikimler dâhilinde uygarlığın en güçlü yapı taşlarından birini oluşturmuştur.

Türklerin 8-9. Yüzyıllardan sonra İslam romantizmini zaten gitmekte oldukları yöne doğru taşımalarındaki başarının önemli bir nedenini edebiyatla izah etmek yerinde olur. Dilin kendi iç sesiyle İslam'ın sağlam kaynaklardan öğrenilmiş halini kendine malzeme yapmış olması, şüphesiz edebiyat açısından da büyük bir başarı olmuş, bu dönemde oluşturulmuş eserler, pek çok Türk topluluğuna İslam'ın kapısını açtığı gibi yine Anadolu gibi değişik coğrafyaları da Müslümanlaştırmıştır. Bu süreçte Pîr-i Türkistan, Hoca Ahmet Yesevî'nin taşıyıcı özelliğini söz

Hoca Ahmet Yesevî, köylülere ve göçebelere dini anlatmak için onların dili ile ve hece vezni ile manzum bir eser yazdı. Ve buna 'Hikmet' adını verdi. Hoca Ahmet Yesevî, bu eserini büyük bir şair olduğu için ve şairliğini ortaya koymak için yazmamıştır. Hoca Ahmet Yesevî, eserini Türk halkına İslam dinini öğretmek için öztürkçe kaleme almıştır. İlahileri kısa zamanda Türk halkı arasında ün kazandı. Çok kere bestelenerek sazla çalındı ve okundu. Birçok kimse onun hikmetlerinin etkisi altına alındı, kurmuş olduğu Yesevî tarikatine girdi."(İlk Müslüman Türk Devletleri: 16)

Türklerin ilk mutasavvıflar döneminden sonra sürekli batıya doğru hem coğrafyaları hem de gönülleri fethederek ilerleme süreçlerinde şüphesiz ki Anadolu'nun çok önemli bir yeri vardır. Bu ilerleme 1699'a kadar sürmekle birlikte en önemli durağın ya da merkezin Anadolu olduğunu söylemek yerinde bir tespit olur. Belki de Türkler, bu yolculukta hiçbir yere bu kara parçası kadar değer vermemiştir. Öyle ki Anadolu'ya verilen bu değer, yüzyıllar sonrasında Türk uygarlığının varlık yokluk mücadelesinde bir çözüm ya da çare olarak görünecek ve bir imparatorluğu küllerinden yeniden ortaya çıkaracaktır. İşte hem imparatorluğu sona götüren süreç hem de başlangıcından sona kadarki öyküsü ve yeni devletin inşasının izahı "Anadolu" kavramıyla yapılabilir.

konusu etmekte yarar vardır. Zira unutmamalıdır ki o dönemde Türkler, siyasi yapı olarak son derece dağınık bir görünüm arz ettiği gibi inanç dünyası açısından da birlikten yoksundur ve İslamlaşma süreci bu yüzden birkaç yüzyılı almıştır:

"Hoca Ahmet Yesevî, köylülere ve göçebelere dini anlatmak için onların dili ile ve hece vezni ile manzum bir eser yazdı. Ve buna 'Hikmet' adını verdi. Hoca Ahmet Yesevî, bu eserini büyük bir şair olduğu için ve şairliğini ortaya koymak için yazmamıştır. Hoca Ahmet Yesevî, eserini Türk halkına İslam dinini öğretmek için öztürkçe kaleme almıştır. İlahileri kısa zamanda Türk halkı arasında ün kazandı. Çok kere bestelenerek sazla çalındı ve okundu. Birçok kimse onun hikmetlerinin etkisi altına alındı, kurmuş olduğu Yesevî tarikatine girdi." (İlk Müslüman Türk Devletleri: 16.)

Kabuğuna sığmayan Türk akınlarnın devam ettiği zamanlarda ilerleyişin dağınık olmasına rağmen İslam dininin edebiyatın içine de sızarak birleştirici bir işlev gördüğü de kesindir. Bu uyum sayesinde kültür birliği sağlanmış oluyordu.

"Divân-ı Hikmet'teki parçalar mevzu itibarıyla çok basit ve azdır: Dervişlerin ve dervişliğin faziletleri hakkında sayısız methiyeler, sonunda mutlaka ahlâkî, dinî neticeler çıkarılmış en ünlü İslam menkabeleri, Hazret-i Peygamber'in hayatına ve mucizelerine ait çeşitli parçalar, hikâyeler, dünya hâlimden şikâyet ve kıyâmet günlerinin yakınlaştığını hatırlatmak maksadiyle yazılmış zâhidâne şikâyet-nâmeler, sonra cennet ve cehennem hâllerinden, zebânîlerden, hûrî ve gılmanlardan, cennet bahçelerinden saf dilâne bir incizâb ile söz eden basit ve iptidâî, fakat canlı destanlar... İslamiyetin Türkler arasında daha yeni yayılmağa başladığı zamanlarda, bir mutasavvıf tarafından –henüz eski putperestlik devrinin adet ve inanışlarından lâikiyle kurtulmağa muvaffak

olamamış- iptidâî ve basit zevkli bir halk kitlesi için yazılmış eserlerin bunlardan başka mevzûlara değinemeyeceği pek tabiidir.”⁵

Türklerin ilk mutasavvıflar döneminden sonra sürekli batıya doğru hem coğrafyaları hem de gönülleri fethederek ilerleme süreçlerinde şüphesiz ki Anadolu'nun çok önemli bir yeri vardır. Bu ilerleme 1699'a kadar sürmekle birlikte en önemli durağın ya da merkezin Anadolu olduğunu söylemek yerinde bir tespit olur. Belki de Türkler, bu yolculukta hiçbir yere bu kara parçası kadar değer vermemiştir. Öyle ki Anadolu'ya verilen bu değer, yüzyıllar sonrasında Türk uygarlığının varlık yokluk mücadelesinde bir çözüm ya da çare olarak görünecek ve bir imparatorluğu küllerinden yeniden ortaya çıkaracaktır. İşte hem imparatorluğu sona götüren süreç hem de başlangıcından sona kadarki öyküsü ve yeni devletin inşasının izahı “Anadolu” kavramıyla yapılabilir.

Çoğunlukla kaynaklar, Türklerin bu coğrafyadaki varlığının tam olarak oturmasını 13.yüzyıla dayandırır. Bu yüzyıl yerleşme dönemi olduğu gibi aynı zamanda da buhran yüzyılıdır. Bu buhrandan çıkış da yine edebiyata çok şey borçludur.

“Büyük Selçuklular zamanında Oğuz Türkleri, Anadolu'yu kuşatarak gittikçe artan bir çoğunluğa ulaştılar. Bu kuşatmalar sırasında Saltuklar, Dânişmendliler vb. gibi birçok beylikler meydana geldi. Bunlar içinde en güçlü olanı ve en önemli rolü oynayan Anadolu Selçukluları oldu. Alâeddin Keykubad'ın başkanlığında Anadolu Selçukluları siyaset ve medeniyet alanında çok geliştirdiler (1220). Alâeddin Keykubad'dan sonra gelen hükümdarların kötü idaresi, büyük sosyal bunalımlarla devletin sarsılmasına ve Moğolların egemenliğine girmesine neden oldu (1232). Kısa bir zaman sonra da parçalanarak beyliklere ayrıldı.

Babâ'îlik, Bektâşîlik, ve Mevlevîlik gibi yüzyıllarca etkisini sürdüren büyük Türk tarikatları XIII. Yüzyılın ürünleridir.”⁶

Anadolu'daki teşkilatlanmayı da kolaylaştıran bu tarikatlar, aslında İslamlaşma sürecinin ürünleridir ve gerek Anadolu'da gelişen Türk tarihi, gerekse İslami Türk tarihinin en önemli noktalarından biridir. Bu yönüyle de bu çalışmanın merkezini oluşturmaktadır. Bu tarikatları çok önemli yapan özelliklerinden biri ise irşat amacıyla kullandıkları dildir. Bu dil, uzun bir zamandır milletin zevki, anlayışı ve ihtiyacı hâline gelmiş bir yapı özelliği arz eder. İşte bu söylem şekli ve malzemesi, tarih boyunca uygarlığın zor zamanlarında başvuru en önemli kaynaklardan biri olmuş; bazen de art niyetli zihniyetlerin bu uygarlığı aşındırmak için ondan görünerek içine girmeye çalıştıkları bir kisse olagelmıştır. Bu söylemin en önemli özelliği şüphesiz ki yaşamla olan bağıdır:

**Babâ'îlik, Bektâşîlik,
ve Mevlevîlik gibi
yüzyıllarca etkisini
sürdüren büyük
Türk tarikatları XIII.
Yüzyılın ürünleridir.**

Ahilere göre iktisadi faaliyetler, insanı Allah'ı anmaktan ve İslami ilkeleri yaşamaktan alıkoymamalıdır. Bir başka ifade ile Müslümanlar, ibadetlerini ticaret hâline getiren değil, ticaretlerini ibadet hâline getiren insanlar olmalıdırlar.

“Ahilere göre iktisadi faaliyetler, insanı Allah'ı anmaktan ve İslami ilkeleri yaşamaktan alıkoymamalıdır. Bir başka ifade ile Müslümanlar, ibadetlerini ticaret hâline getiren değil, ticaretlerini ibadet hâline getiren insanlar olmalıdırlar. (Bektaşoğlu, 2000: 58) [...] Özetle tasavvuf ile ekonomi ilişkisi –birtakım farklılıklar taşımakla birlikte tasavvufun sahip olduğu yapıda mevcuttur.”⁷

İşte bu tarikatlar, Anadolu'nun Türkler tarafından kabullenmesinden sonra ortaya çıkmış ve edebiyatı olabildiğince etkin bir şekilde kullanmışlardır. Zaten siyasi yapının bunca karışıklığı içerisinde ortaya büyük bir felsefenin, dünya düzeninin çıkışını başka türlü izah etmek zordur.

“Dövene elsiz gerek

Sövene dilsiz gerek

Derviş gönülsüz gerek

Sen derviş olamazsın.”⁸

Türklerin tarih sahnesindeki büyük yürüyüşünü taçlandıran bu yapının en önemli dinamiklerinden birinin alçakgönüllülük olduğunu söylemek hiç de abartılı olmaz. Türkistan'dan getirilen bu ulu düşünce, Anadolu coğrafyası kadar hiçbir yere yakışmamıştır, denilebilir. Öyle ki tevazu dininin peygamberinin öldüğü yaşta, kendine yerin altında daracık bir yuva kuran ve geçimini el emeği kaşıkları satarak sağlayan bu mürşit, müritlerine de güzel bir iktisat dersi vermektedir. Onun talebeleri de bu ruh yüceliğiyle sosyal yaşantıyı Anadolu'nun hemen her yerinde gösteriyorlardı. İstanbul fatihinin hocası Ak Şemseddin'deki alçakgönüllülüğü, ilminin kendisine yönelecek teveccühle olası bir kibirden çekinerek zaman zaman göç eden bir başka alperen Somuncu Baba'da da aynı şekliyle görmek mümkündür.

“Kırsal bölgenin İslamlaşması, Türk dilinin egemen oluşuyla birlikte gider. Dağlar, ovalar, nehirler ve köylerin eski Grekçe adları unutulur, Türkçe adlar yerleşir. Hristiyan kalan nüfusun büyük çoğunluğu bile kendi ana dilini bırakır, Türkçe onların da ana dili olur. Kentler de ise Selçuklu soyu Farsçayı egemen kılar. Fakat kırsal bölgenin Türkçeye yönelmesi de devletin çöküp beyliklerin kurulmasıyla, Türkçe kentlerde üstünlük sağlar. Doğu Anadolu'da Uzun Hasan, Kuran'ı bile Türkçeye çevirtir. Osmanlı, Germiyan vb. beylikleri, Arapça ve Farsça önemli

yapıtları Türkçeye kazandırılar. Anadolu'da Türkçe edebiyat gelişir."⁹

"Hele biz işbu yola

Gelmedik riya ile

Bu melâmetlik donun

Bizimle giyen gelsin"(Yunus Divanı: 411.)

Sırtını Türkistan'a dayamış Yunus'un, geniş bozkırlarında mütevazı ama doyurucu bir yaşam sunan Anadolu topraklarındaki büyük daveti, hiçbir zaman karşılıksız kalmamıştır. Onun hemen yanı başında yeri geldiğinde son kale kimliğiyle medeniyetin inkırazını önleyecek olan Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli de yine aynı dünya görüşü ve edebi anlayışla irşada devam eder:

"Hacı Bayram sade Hakla Hak olan bir veli değildir. Türk cemiyetinin bünyesinde gerçekten yapıcı bir rol de oynar. Kurduğu Bayramiye tarikatı esnaf ve çiftçinin tarikatidir. Böylece Anadolu'da Horasanlı Baba İlyas'la başlayan geniş köylü hareketiyle ahilik teşkilatı onun etrafında birleşir. Daha sağlığında hareket o kadar genişler ki İkinci Murat yanı başında gelişen bu manevi saltanattan ürkerek Şeyhi Ankara'dan Edirne'ye getirtir. Ve ancak niyetlerinden iyiden iyiye emin olduktan sonra onu geriye göndermeğe razı olur. Hakikatte bu telâşa hiç lüzum yoktu. Hacı Bayram imparatorluğun iç nizamını yapıyordu."¹⁰

Bununla birlikte bu dönemde Anadolu gibi Arap ve Acem bölgeleri de olabildiğince karışık bir şekilde güçler dengesine şahit olmaktadır. Bu bölgelerde geleceğin siyasi ve kültür anlamında süper güçleri belirginleşmeye başlamıştır. İşte çekirdeğini Oğuz Türklerinin oluşturduğu yapı, sağlam temeller üzerinde yavaş yavaş yükselmektedir.

"XIII. yy, Anadolu Türklerinin genel tarihinde büyük bir 'Bunalım ve Geçiş' yüzyılıdır. Bu

"Hacı Bayram sade Hakla Hak olan bir veli değildir. Türk cemiyetinin bünyesinde gerçekten yapıcı bir rol de oynar. Kurduğu Bayramiye tarikatı esnaf ve çiftçinin tarikatidir. Böylece Anadolu'da Horasanlı Baba İlyas'la başlayan geniş köylü hareketiyle ahilik teşkilatı onun etrafında birleşir. Daha sağlığında hareket o kadar genişler ki İkinci Murat yanı başında gelişen bu manevi saltanattan ürkerek Şeyhi Ankara'dan Edirne'ye getirtir. Ve ancak niyetlerinden iyiden iyiye emin olduktan sonra onu geriye göndermeğe razı olur. Hakikatte bu telâşa hiç lüzum yoktu. Hacı Bayram imparatorluğun iç nizamını yapıyordu."

“Tarihi ırktan maksat şudur: bir kavim, muayyen bir coğrafya üzerinde asırlar boyunca yaşar; oranın iklimi ve orada bulunduğu insanlarla kaynaşır, hâllü hamur olur. Bundan bir terkip doğar: bu yeni bir ırktır. İşte bu manada bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman ırkı olduğu gibi bu topraklar üzerinde teşekkül etmiş bir Türk ırkı vardır.”

nedenle ilk bakışta bu yüzyıl, birçok tezatla doludur. Meselâ: a. Bir yanda İran etkisi birçok yönde en yüksek etkisini gösterirken, diğer yanda millî dil ve edebiyatta bilinçli olarak güçlü bir gelişim görülür. b. Bir yanda Selçuklu İmparatorluğu ve onun temsil ettiği Türk siyasal egemenliği, Moğol egemenliği ile son bulurken, diğer yandan daha genç siyasal kuruluşlara ortam sağlayacak yeni yeni etmenlerin kımıldanışını görüyoruz. c. İlk bakışta belki Türk hayatının tükenmek üzere olduğu, böylesi acılarla kaldığı duygusu içinde kalınabilir. Oysaki bu acılar çok genç olan Anadolu için, Anadolu Türkleri için bir ölüm belirtisi değil, tam tersine bir doğum müjdesi olur.” (Eski Türk Edebiyatı Metinleri: 127)

Şunu da belirtmekte yarar var ki bu dönemde edebiyatın konusu Anadolu değildir. Türk edebiyatı bu noktaya ancak Tanzimat’la birlikte

gelecektir. Ancak Tanzimat’la birlikte görülecek bu yeni konunun kaynağını işte burada aramak yerinde olur.

13. Yüzyılda yeni bir felsefe ortaya çıkmış, bu da Türk uygarlığının belki de tarihteki en iddialı düşünce dünyası ve yaşama biçimi olmuştur ki bu güne gelinceye dek zaman zaman bir romantizmle buna geri dönülerek başvurulmuştur. O dönemde oluşturulan edebiyat klasik hâline gelmiş; sosyal yaşantı, halkın dünya görüşü, zevki, iktisadi yapısı kemikleşmiş kısaca Anadolu Türk Uygarlığı doğmuştur. Bu, Yahya Kemal’in pek çok kişinin bildiği tarih anlayışının işaret ettiği durumdur:

“Yahya Kemâl, fikirlerinin henüz tam manasıyla şekillenmediği bir yaşta gittiği Paris’te, vatan topraklarının bir milletin hayatındaki bu çok önemli yerini de kavramıştır. Hocası, ünlü tarihçi Albert Sorel’in ve ‘Tarih tam bir dirilme olmalıdır.’ Diyen Michelet’in fikirleriyle beslenen şâir, Camille Julian’ın dilinden de ‘Fransız milletini, bin yılda Fransa’nın toprağı yarattı.’ Hakikatini öğrenmiş ve 1912’de memleketine döndükten sonra, şiirlerinin ve bütün düşüncelerinin mihveriy yaptığı bu sözleri, dilinden bir daha hiç mi hiç düşürmemiştir.”¹¹

Mehmet Kaplan, hocası “Yahya Kemal’de Tarih ve Coğrafya Fikri” konusunu ifade ederken şunları söyler:

“Tarihi ırktan maksat şudur: bir kavim, muayyen bir coğrafya üzerinde asırlar boyunca yaşar; oranın iklimi ve orada bulunduğu insanlarla kaynaşır, hâllü

hamur olur. Bundan bir terkip doğar: bu yeni bir ırktır. İşte bu manada bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman ırkı olduğu gibi bu topraklar üzerinde teşekkül etmiş bir Türk ırkı vardır.”¹²

Türklerin Anadolu’yu fethetmesi, Türkleştirmesi, Müslümanlaştırması gibi ifadeler ne kadar doğruysa öte yandan Anadolu’nun Türkleri kendine benzettiği de bir o kadar üzerinde düşünülmesi gereken durumdur.

- 1 HAKKI, İsmail "Bedii Anadolu" Türkiye Edebiyat Mecmuası, Y. 1, S. 2, (27 TE.1339), s. 2.
- 2 ÇAĞATAY, Uluçay (1977), M. İlk Müslüman Türk Devletleri, İstanbul: MEB. s. 151.
- 3 KAFESOĞLU, İbrahim (1972), Selçuklu Tarihi, İstanbul: MEB. s. 63.
- 4 TURAN, Osman (2010), Makaleler, Ankara: Kurtuba Yay. s. 631.
- 5 KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2012), Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, hzl. Orhan Köprülü, Akçağ, 12. Baskı., Ank. s. 156.
- 6 SOYSAL, M. Orhan (2002), Eski Türk Edebiyatı Metinleri, İstanbul: MEB. s.127.
- 7 ÖZDEMİR, Mehmet, "Kültür Turizminde Mevlâna İmgesini Kültür Ekonomisi Bağlamında Değerlendirebilmek" *Bilim ve Kültür*, Yıl. 1, Sayı. 2 (Haziran 2013), s. 199.
- 8 AÇIKGÖZ, Mehmed Hazırlayan, Yunus Divanı, İstanbul: Mutlu Yayınları, s. 391.
- 9 AVCIOĞLU, Doğan (1995), Türklerin Tarihi I, İstanbul Tekin Yay. s. 45.
- 10 TANPINAR, Ahmet Hamdi (1997), Beş Şehir, İstanbul: MEB, s. 10.
- 11 ÖZBALCI, Mustafa (1996), Yahya Kemal'in Duygu ve Dünyası, Akçağ 2. Baskı, Ankara, s.30.
- 12 YETİŞ Kâzım (1998), Hazırlayan, Yahya Kemal İçin Yazılanlar cilt 1, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, s. 437.

Kaynaklar

- HAKKI, İsmail "Bedii Anadolu" **Türkiye Edebiyat Mecmuası**, Y. 1, S. 2, (27 TE.1339), s. 2.
- ÇAĞATAY, Uluçay, M. (1977), İlk Müslüman Türk Devletleri, İstanbul: MEB.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1972), Selçuklu Tarihi, İstanbul: MEB.
- TURAN, Osman (2010), Makaleler, Ankara: Kurtuba Yay.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2012), Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, hzl. Orhan Köprülü, Akçağ, 12. Baskı, Ankara
- SOYSAL, M. (2002), Orhan, Eski Türk Edebiyatı Metinleri, İstanbul: MEB.
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Kültür Turizminde Mevlâna İmgesini Kültür Ekonomisi Bağlamında Değerlendirebilmek" **Bilim ve Kültür**, Yıl. 1, Sayı. 2 (Haziran 2013), s. 199.
- AÇIKGÖZ, Mehmed Hazırlayan, Yunus Divanı, İstanbul: Mutlu Yayınları.
- AVCIOĞLU, Doğan (1995), Türklerin Tarihi I, İstanbul: Tekin Yay.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1997), Beş Şehir, İstanbul: MEB.
- ÖZBALCI, Mustafa (1996) , Yahya Kemal'in Duygu ve Dünyası, Akçağ 2. Baskı, Ankara.
- YETİŞ, Kâzım (1998), Hazırlayan, Yahya Kemal İçin Yazılanlar cilt 1, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TÜRKÇÜLÜK VE TÜRK TARİH YAZICILIĞI

YRD. DOÇ. DR. UĞUR AKBULUT*

Özet

1789 Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımı çokuluslu Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir. Devletin Avrupa'da yaşayan uyrukları kısa zamanda ayrılık faaliyetlerine başlarken, asıl unsur olan Türkler, toplumlari bir arada tutma çabası içerisinde olmuştur. Tanzimat Fermanı'ndan sonra kültürel alanda başlayan Türkçülük, zamanla siyasallaşmıştır. Bu durum eğitimi de etkilemiş ve tarih ders kitaplarına Türk tarihine mahsus bölümler konulmuştur. XX. yüzyılın başında kurumsallaşan Türkçü kesimler, daha sonra kurulacak olan millî devletin ideolojisinin oluşmasına katkı yapmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Fransız İhtilali, milliyetçilik, Osmanlı tarih yazıcılığı, tarihçi, tarih.

Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde eski idare tarzının terk edilerek yeni bir idare tarzına geçiş sürecinin başlangıcını teşkil eder.¹ Bu dönem, kurumlar açısından getirdiği yenilikler yanında, zihniyet değişiklikleri bakımından da mühim bir dönüm noktasıdır. Tanzimat yöneticileri, devleti meydana getiren unsurlar arasında artık kopma noktasına gelen bağları yeniden kuvvetlendirmek, Müslim ve gayrimüslim unsurları kaynaştırmanın² yanında bir Osmanlı milleti oluşturabilmenin uğraşı

* Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

XIX. Yüzyılın modern ve liberal garplılaşma reformları tarihçilik alanında da mühim değişiklikler meydana getirmiş, batı dillerinin öğrenilmesi ve batı eserlerinin mütalaası neticesinde yeni bir takım üslup ve metotlar tarih yazma sanatı üzerinde uygulanmıştır. XIX. yüzyılda Türkiye’de matbaacılık faaliyetlerinin yaygınlaşması ve eğitim reformları dolayısıyla okuryazarlığın artması oldukça farklı tipteki tarihi eserlere ilginin artmasına neden olmuştur. Bu durum Osmanlı tarihine dair bir takım yeni kitaplar yazılmasına vesile olduğu gibi Avrupa’ya karşı duyulan ilgiyi karşılamak için batı tarih kitaplarından tercüme yapılmaya da neden olmuştur.

içerisindeydi.³ Nitekim Osmanlı uyrukları arasında cins ve mezhep ayırımı gözetilmeyeceği ülküsü Tanzimat Fermanı’nın da özünü oluşturuyordu. Tanzimat Fermanı’nın hazırlayıcısı Mustafa Reşit Paşa bir tezkiresinde, “bundan böyle “millet-i hâkime” ile “millet-i mahkûme” arasında herhangi bir farkın kalmadığını, herkesin birbiriyle eşit olduğunu”⁴ ifade ederek takip edilecek politikayı net bir biçimde ortaya koymuştur.

Osmanlı unsurlarını hak ve ödevler bakımından eşit duruma getirmek gayesi, bu dönem tarihçiliğini de önemli ölçüde etkilemiştir.⁵ Bu durum esas itibarıyla Avrupa’da iyiden iyiye kuvvetlenmeye başlayan “modern fikirler” ve “modern devlet” anlayışı ile paralellik göstermektedir.

XIX. Yüzyılın modern ve liberal garplılaşma reformları tarihçilik alanında da mühim değişiklikler meydana getirmiş, batı dillerinin öğrenilmesi ve batı eserlerinin mütalaası neticesinde yeni bir takım üslup ve metotlar tarih yazma sanatı üzerinde uygulanmıştır. XIX. yüzyılda Türkiye’de matbaacılık faaliyetlerinin yaygınlaşması ve eğitim reformları dolayısıyla okuryazarlığın artması oldukça farklı tipteki tarihi eserlere ilginin artmasına neden olmuştur. Bu durum Osmanlı tarihine dair bir takım yeni kitaplar yazılmasına vesile olduğu gibi Avrupa’ya karşı duyulan ilgiyi karşılamak için batı tarih kitaplarından tercüme yapılmasına da neden olmuştur.⁶

Tanzimat’tan sonra düşünen kesim görüşlerini bilhassa basın-yayın ve ders kitapları yoluyla okuyucusuna aktarmaya çalışmıştır. Nitekim 1861 yılında Tercüman-ı Ahval Gazetesi’nin yayın hayatına başlamasından 1873 yılında Vatan Yahut Silistre’nin oynandığı tarihe kadar gazete, hemen hemen tek başına fikri yeniliği temsil etmiştir. Hatta zaman zaman yayınlanan tefrikalar sayesinde gazeteler kitapları da içerisine almıştır.⁷

Tarih sahasında ise genelde tarih ders kitapları vasıtasıyla düşünceler aktarılıyor ve böylece pedagojik tarih kitapları yazılıyordu. Bu dönemde devletin artık iyice güçten düşmesi ve yıkılma emareleri göstermeye başlamasıyla beraber ortaya çıkan durumdan hoşnut olmayan kesimler, devleti yıkılmaktan kurtaracak, bütünlüğü yeniden tesis edecek görüşleri ifade etmeye başladılar.

Osmanlıcılık

İmparatorluğun Müslüman olmayan uyrukları arasında milliyetçiliğin yayılmasına bir tepki olarak II. Mahmud döneminin son yıllarında “Osmanlı yurtseverliği” kavramı ortaya çıktı. İnanç ayrımı gözetilmeksizin bütün uyrukların eşit olduğunu ilan eden Sultan II. Mahmud tarafından başlatılan bu akım, Tanzimat Fermanı’nın yayınlanmasından sonra devlet politikasına dönüştü.⁸ Osmanlı Devleti’nin idaresi altında bulunan tüm milletleri bir arada tutacak üst kimlik olan “Osmanlı Milleti” oluşturma çabası “ittihad-ı anâsır” veya “Osmanlıcılık” olarak adlandırılmıştı.⁹ Osmanlıcılık akımının amacı, imparatorluğu oluşturan bütün milletleri bir arada tutacak ortak bir “vatan” kavramına ulaşmak, imparatorluğu parçalanmaktan kurtarmak ve var olan sınırları korumaktı.¹⁰ Osmanlıcılık siyaseti, 1860’lı yıllardan itibaren çeşitli yayınlar yoluyla ideolojik bir biçim kazanmıştır.¹¹

Bu akımın tarih sahasındaki en önemli uygulayıcısı ve temsilcisi Namık Kemal’dir. Gazetecilik, şiir, roman, tiyatro, biyografi ve tarih gibi birbirinden farklı sahalarda eserler veren Namık Kemal, devletin çöküşünü engellemenin ve yeniden ayağa kaldırmanın yolu olarak tarihten alınacak dersleri görmüş, okuyucularının yurtseverlik hislerine hitap eden eserler yazmıştır. Bu nedenle biyografisini yazdığı şahsiyetleri hep Allah yolunda savaşan, can veren kişiler arasından seçmiş, bu kahramanların meziyetlerini Tanzimat dönemi gençliğine aktararak onları harekete geçirmeyi hedeflemiştir.¹² Namık Kemal, vatan ve millet fikri ile tarih arasında münasebet kurmuş, tarih ilmini aynı vatan üzerinde yaşayan muhtelif unsurları bir arada tutacak harç olarak görmüştür.

Osmanlıcılık fikrini benimseyenlerden biri de Ahmed Midhat Efendi olmuştur. Ahmed Midhat “Üss-i İnkılâb”ın girişinde neredeyse “Osmanlıcılık” fikrinin ideolojisini ortaya koymuştur.¹³ Ahmed Midhat’a göre insanoğlunun yaratılış özelliklerine en uygun yönetim şeklini Osmanlılar kurmuştur. Osmanlılardan önce pek çok medeniyetin gelip geçtiğini fakat medeniyetin insanlara bahşettiği nimetlerden yalnızca o devleti teşkil eden hakim milletin faydalandığını, diğer toplumların ise dışlandığını belirtmiştir. Osmanlılarda ise tüm unsurların eşit kabul edildiğini, Osmanlı Devleti’nin ne bir Türk devletine de İslam devleti olduğunu söyleyen Ahmed Midhat Efendi, devleti tüm unsurları bünyesinde barındıran bir bütün olduğunu görmekteydi. Osmanlı padişahına tâbi olmak için belli bir dine, mezhebe veya kavime bağlı olma zorunluluğu olmadığını, dini inancı

Avrupa ülkelerinin artan baskıları ve bu arada bazı toplumların devletten kopması üzerine Osmanlıcılık düşüncesi zayıflamış, İttihad-ı İslam denilen İslam birliği düşüncesi taraftar toplamaya başlamıştı. Özellikle 1878 Berlin Anlaşması ile Osmanlı Devleti, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlığını tanıyınca, Osmanlıcılık düşüncesi de ciddi bir darbe almıştır.

veya milliyeti ne olursa olsun Osmanlı bayrağı altında toplananlara "Osmanlı" ve bunları idare eden devlete de "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye" denildiğini belirtmektedir.¹⁴

Avrupa ülkelerinin artan baskıları ve bu arada bazı toplumların devletten kopması üzerine Osmanlıcılık düşüncesi zayıflamış, İttihad-ı İslam denilen İslam birliği düşüncesi taraftar toplamaya başlamıştı. Özellikle 1878 Berlin Anlaşması ile Osmanlı Devleti, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlığını tanıyınca, Osmanlıcılık düşüncesi de ciddi bir darbe almıştır.

Türkçülük Çalışmaları ve Tarih Yazıcılığı

Fransız İhtilali'nden sonra tüm dünyada etkili olan milliyetçilik akımı, doğal olarak pek çok ulusu bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'ni de derinden etkilemiştir. Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında yaşayan unsurlarına sirayet eden bu akım, zamanla tüm imparatorluk topraklarına yayılmıştır. Diğer milletler içlerinde dernek ve örgütler biçiminde teşkilatlanırken, devletin kurucusu ve çekirdeğini oluşturan Türkler, milliyetçilik akımından en son etkilenmiş ve dolayısıyla en geç teşkilatlanmaya başlayan grubu oluşturmuştur.¹⁵ Devleti çöküntüden kurtaracak tek ülkü olarak Osmanlıcılığı gören Türkler, ulusçuluğu bir kenara bırakarak millî bilincin oluşmasını geciktirmişlerdi.¹⁶

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra yavaş yavaş Türkiye'de de Türkçülük çalışmaları başlamıştır. Milliyetçilik akımının yükselişe geçmesinde birçok etken rol oynamıştır. Bunların başında Avrupa'da yapılan Türkoloji çalışmaları gelir. XVIII. yüzyıldan itibaren Çin, İslam ve daha sonraki Türk kaynakları üzerinde çalışan alimler, İslam öncesi Türklerin tarihini ve dillerini incelemişler; Türk kavimlerinin Asya ve Avrupa tarihindeki rollerini ortaya koymuşlar ve

o zamana kadar karanlık kalan İslamiyet öncesi Türk tarihi üzerine eserler yazmışlardı. Türkçülük akımının gelişmesinde başarısız 1848 ihtilalinden sonra Türkiye'ye yerleşen Macar ve sair Avrupalı mültecilerle, eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilen Türk öğrenciler de etkili olmuştur.¹⁷

Osmanlılarda Türkçülük ile ilgili ilk çalışmalar dil sahasında başlamıştır.¹⁸ Bu sahada yapılan çalışmalar geçmişi incelemeyi gerektirir. Yapılan inceleme sonucunda kavmin özellikleri, benliği, şahsiyetine ışık tutulur. Bu da milliyet fikrini ortaya çıkarır. Dil ve edebiyat sahasındaki en önemli çalışmalar Ahmet Vefik Paşa tarafından yapılmıştır. İlk önemli ve değerli Türkçe sözlüklerden olan ve Osmanlıca'daki diğer kelimelerle birlikte özellikle Türkçe asıllı kelimeleri ele alan "Lehçe-i Osmanî"yi¹⁹ yazdığı gibi Ebulgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türkî" sini de Türkçe'ye tercüme etmiştir.²⁰

Mustafa Celaleddin Paşa'nın²¹ yazmış olduğu "Les Turcs Anciens et Modernes – Eski ve Yeni Türkler" adlı Fransızca eser de Türkçülük akımına ivme kazandırması açısından önemlidir. Eserde Türklerin tarihte oynadıkları mühim roller anlatıldığı gibi onların Avrupa'da oturan kavimlerle aynı ırktan olduğu iddia edilmiştir. Yazarın bundan maksadı, Türklere mensup oldukları ırkın kudret ve kuvvetini bildirerek güvenlerini takviye etmektir.²²

Ahmet Vefik Paşa'dan sonra dil ve edebiyat sahasında Ali Suavi'nin çalışmaları dikkat çeker. Ali Suavi, Türklerin tarih boyunca kültürel başarılarını ortaya koymak amacıyla 1869 yılında Paris'te yayınlanan "Ulûm Gazetesi" için yazılar yazmıştı. Bu yazılarda Türklerin çok eski bir medeniyete sahip olduklarını ve İslam dininin yayılmasına büyük hizmetleri geçtiği anlatılmıştır. Fakat onun asıl ilgilendiği saha dil ve kültürdür. Dilin yabancı kaynaklardan zenginleşmesine itiraz etmeyen Ali Suavi, Arapça ve Farsça gramerin Türkçe için de

Fransız İhtilali'nden sonra tüm dünyada etkili olan milliyetçilik akımı, doğal olarak pek çok ulusu bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'ni de derinden etkilemiştir. Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında yaşayan unsurlarına sirayet eden bu akım, zamanla tüm imparatorluk topraklarına yayılmıştır. Diğer milletler içlerinde dernek ve örgütler biçiminde teşkilatlanırken, devletin kurucusu ve çekirdeğini oluşturan Türkler, milliyetçilik akımından en son etkilenmiş ve dolayısıyla en geç teşkilatlanmaya başlayan grubu oluşturmuştur.¹⁵ Devleti çöküntüden kurtaracak tek ülkü olarak Osmanlıcılığı gören Türkler, ulusçuluğu bir kenara bırakarak millî bilincin oluşmasını geciktirmişlerdi.

Osmanlılarda Türkçülük ile ilgili ilk çalışmalar dil sahasında başlamıştır. Bu sahada yapılan çalışmalar geçmişte incelemeyi gerektirir. Yapılan inceleme sonucunda kavmin özellikleri, benliği, şahsiyetine ışık tutulur. Bu da milliyet fikrini ortaya çıkarır. Dil ve edebiyat sahasındaki en önemli çalışmalar Ahmet Vefik Paşa tarafından yapılmıştır. İlk önemli ve değerli Türkçe sözlüklerden olan ve Osmanlıca'daki diğer kelimelerle birlikte özellikle Türkçe asıllı kelimeleri ele alan "Lehçe-i Osmanî"yi yazdığı gibi Ebulgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türkî" sini de Türkçe'ye tercüme etmiştir.

kullanılmasına karşı çıkar.²³ Osmanlıların, Özbekler ve Türkmenler gibi Türk boylarından biri olduğunu ve dillerinin Osmanlıca değil, Türkçe olduğunu vurgulamıştır. Fakat buna rağmen, milliyetçilikten esinlenen bir politikayı reddetmiş ve politikada önce Osmanlılık daha sonra İslamcılık düşüncesine yakınlık duymuştur.²⁴

Türkiye'de eğitimin çağdaştırılması açısından 1869 yılında çıkarılan "Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi" önemli bir aşamadır. Bu nizamname ile Sıbyan Mekteplerine ve rüştiyelere tarih dersi konulması kararlaştırılmıştır.²⁵ Buna göre Sıbyan Mekteplerinde "Tarih-i Osmanî", rüştiyelerde "Tarih-i Umumi" ve "Tarih-i Osmanî" dersleri programa alınmıştır.²⁶ II. Abdulhamid devrinde rüştiyelerin programında değişikliğe gidilmiş ve okullarda Tarih-i Osmanî dersinin okutulmasına devam edilirken, "Tarih-i Umumi" dersi kaldırılmıştır.²⁷

Türkçülük akımının bir diğer önemli temsilcisi Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892) olmuştur. Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın askeri okullar için umumi bir tarih hazırlamasını istemesi üzerine "Tarih-i Âlem" adlı ders kitabını yazmıştır.²⁸ Bu kitap Türk tarihi ve Türk mitolojisine ayırdığı uzun bölümüyle bir ilk olma özelliğini taşır. Süleyman Hüsnü Paşa, eserde belki de panislawizm akımının aksi tesiriyle Macarlar, Bulgarlar ve Lehlielerin Türklerle aynı soydan geldiklerini vurgulamıştır. Eseri yazarken gayesinin, Asya'ya yayılıp hükmetmiş olan Türk ırkının varlığını, övünülecek kahramanlıklarını Türk gençlerine öğretmek ve duyurmak olduğunu belirtmiştir.²⁹

İlmi Türkçülüğe hizmeti geçen şahsiyetlerden birisi de Şemseddin Sami'dir. Şemseddin Sami'nin yazdığı "Kâmûsü'l-Âlâm" ve "Kâmûs-i Türkî" bu konuda büyük önem arz ederler. Kâmûs-i Türkî'nin önsözünde, o döneme kadar Osmanlıca olarak adlandırılan dili "Türk dili" olarak nitelendirmiş ve hangi dilden alınmış olursa olsun kullanılan

kelimelerin Türkçe sayılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰

Türkoloji çalışmalarının ikinci kuşak temsilcisi Necib Asım (1861-1935) olmuştur. Necib Asım'ın en büyük hizmeti Mehmed Arif'le beraber yazmış oldukları "Türk Tarihi" adlı eserdir. Bu eser, Türk milletine millî tarihini öğretmesi hususunda büyük önem arz eder. Kitapta ilkçağ Türk tarihinden başlanarak Osmanlılara kadar Türk tarihi kaynakları ele alınmıştır.³¹ Necib Asım, Türk dostu olarak bilinen Leon Cahun'un "Introduction l'histoire de l'Asie" adlı eserini "Türk Tarihi" adıyla Türkçe'ye uyarlayarak Türkçülük adına bir diğer önemli hizmeti gerçekleştirmiştir.³²

Osmanlı Devleti her geçen gün biraz daha küçülürken, II. Abdülhamid'in son devrinde "Türkçülük" akımı da yeniden canlılık kazanmıştır.³³ Bu süreçte Türkçülük hareketinin üçüncü evresi denilen döneme girilmiştir. Bu döneme damgasını vuran kişi Akçuraoğlu Yusuf, daha sonraki adıyla Yusuf Akçura olmuştur.³⁴ Yusuf Akçura'nın Kahire'de çıkarılan Türk Gazetesi'nin Nisan-Mayıs 1904 tarihli nüshâlarında üç cüz hâlinde yayınlamış olduğu "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesi bu dönemin genel hatlarının çizilmesinde önemli rol oynamıştır.³⁵ Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük üzerine değerlendirmelerin yapıldığı bu çalışmada Yusuf Akçura, Osmanlıcılık ve İslamcılığın dönemleri itibarıyla uygulanabilir olacağını, fakat "ırk"³⁶ esasına dayalı bir politikanın çok daha uygun olacağı fikrini ortaya koymuştur. Çünkü imparatorluk çatısı altında bulunan toplumlar yavaş yavaş koptuğu için, gelecek dönemde de bu kopmaların devam edeceği görüşündedir.³⁷

1908 yılından sonra, yani Meşrutiyet'in getirdiği serbest ortamda Türk milliyetçiliği hareketi teşkilatlanma devresine girmiştir. Bu teşkilatlanma devresinde 1908 yılında kurulan "Türk Derneği" ilk milliyetçi örgüt olarak dikkat çeker.³⁸ Dernek nizamnamesinin birinci maddesine göre cemiyetin gayesi, "*Türk olarak anılan bütün kavimlerin mazi ve hallerini öğrenmek ve öğretmek, Türklerin tarih, lisan, coğrafya ve edebiyatlarını araştırıp ortaya koymak*" olduğu için derneğe pek çok Türk olmayan üye de kayıt yaptırmıştır. Türk Derneği, 1911 yılından sonra yurt içi ve yurt dışında şubeler açarak faaliyetini sürdürmüştür.³⁹

İlmi Türkçülüğe hizmeti geçen şahsiyetlerden birisi de Şemseddin Sami'dir. Şemseddin Sami'nin yazdığı "Kâmûsü'l-Âlâm" ve "Kâmûs-i Türkî" bu konuda büyük önem arz ederler. Kâmûs-i Türkî'nin önsözünde, o döneme kadar Osmanlıca olarak adlandırılan dili "Türk dili" olarak nitelendirmiş ve hangi dilden alınmış olursa olsun kullanılan kelimelerin Türkçe sayılması gerektiğini ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti her geçen gün biraz daha küçülürken, II. Abdülhamid'in son devrinde "Türkçülük" akımı da yeniden canlılık kazanmıştır. Bu süreçte Türkçülük hareketinin üçüncü evresi denilen döneme girilmiştir. Bu döneme damgasını vuran kişi Akçuraoğlu Yusuf, daha sonraki adıyla Yusuf Akçura olmuştur. Yusuf Akçura'nın Kahire'de çıkarılan Türk Gazetesi'nin Nisan-Mayıs 1904 tarihli nüshâlârında üç cüz hâlinde yayınlamış olduğu "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesi bu dönemin genel hatlarının çizilmesinde önemli rol oynamıştır.

Türkçülüğün teşkilatlanma dönemi açısından önemli bir dernek de 1911 yılında kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'dir. Kuruluşuna Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in öncülük ettiği dernekte Ahmet Ağaoglu, Hüseyinzâde Ali (Turan), Akçuraoğlu Yusuf gibi Türkçülük hareketinin önde gelen isimleri yer almaktaydı. Dernek sıfatıyla önemli bir faaliyette bulunmayan Türk Yurdu Cemiyeti, kendi adıyla bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Derginin amaçları arasında, bütün Türklerce kabul edilecek bir ideal yaratmak, Türklerin siyasi ve iktisadi çıkarlarını savunmak ve Türk millî ruhunu geliştirmek düşüncesi yer alıyordu.⁴⁰

II. Meşrutiyet sonrasında kurulan pek çok dernek arasında en teşkilatlı ve en uzun ömürlü olanı 1912 yılında kurulan Türk Ocağı olmuştur. Türk olmayan unsurların kurduğu milliyetçi derneklere bir tepki olarak da kurulan⁴¹ Türk Ocağı nizamnamesine göre cemiyetin amacı, İslam kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin millî terbiye ve yükselmesiyle Türk ırk ve dilinin olgunlaşmasına çalışmak olarak tespit edilmişti. Bu amaca ulaşmak için dersler, konferanslar ve müsamereler düzenlemeye, kitap ve dergiler çıkarmaya, okullar açmaya gayret edilmesi hedeflenmiştir.⁴² Türk Ocağı'nın kurulmasından sonra Türk Yurdu Cemiyeti'nin bütün üyeleri Türk Ocağı'na geçmiş, Türk Yurdu Dergisi de Türk Ocağı'nın resmi yayın organı haline gelmiştir.⁴³

Türkçülük hareketinin önderlerinden birisi de Mehmet Emin (Yurdakul) olmuştur. Mehmed Emin, kan bağı ile gelen asalete itibar etmez. Ona göre, çalışmadan, gayret göstermeden ve bir tesadüf eseri sahip olunan asalet yerine, çalışarak ve liyakat ile elde edilen asalet daha değerlidir. Bu konuda Osmanlılardaki devşirmeleri örnek gösterir. Bunlar aslen Türk olmamakla beraber devlete önemli hizmet etmişlerdi. Hakiki asaletin, kişiler için fazilet ile toplumlar için ise ahlak ve saygı değer bir geçmiş ile ölçülebileceğini belirtir.⁴⁴

Türkçülük hareketinin üzerinde İslam dininin etkisi de kendisini açıkça hissettirmektedir. Nitekim Mehmed Emin "Ben bir Türk'üm dinim cinsim uludur", dizesiyle başlayan "Cenge Giderken" adlı şiirinde milliyetiyle birlikte sahip olduğu diniyle de övünç duyar.⁴⁵ İslam dini, Türk milletinin millî dini olarak benimsenmiş ve Türk milleti İslam diniyle bir bütün olarak düşünülmüştür.

Türk milliyetçiliğinin ve Türk sosyolojisinin öncüsü sayılan Ziya Gökalp de asalet konusunda Mehmed Emin ile benzer görüşlere sahiptir. 16 Mayıs 1923 tarihli "Yeni Gün Gazetesi"nde "Türk Kimdir?" başlığıyla çıkan yazısında, Türk olmak için yalnız Türk kanı taşımanın yeterli olmadığını, Türk olmak için her şeyden evvel Türk kültürü ile terbiye görmek ve Türk mefkuresi için çalışmanın şart olduğunu belirtir. Ziya Gökalp, milliyetin de din gibi kalben tastik ve lisanen ikrar şartlarına bağlı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ Ziya Gökalp milleti de, "lisanca, dince, ahlakça ve estetik olarak aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşan bir zümre" olarak tanımlamaktadır.⁴⁷ Gökalp, Osmanlılarda dini çözümlenin başlamasından sonra toplumu bir arada tutan değerlerin kültürel değerler olduğunu ve Ahmed Vefik ile Süleyman Hüsnü Paşa'nın bu manada pusulasız kalan millete kültür ve tarih dayanışması ile yeniden güç verdiğini belirtir.⁴⁸

Balkan Savaşları sonunda imparatorluğun küçülmesi ve Türk ögesinin nüfus olarak ağırlığının artması dolayısıyla Türkçülük akımı yeni bir ivme kazanmıştır.⁴⁹ Bu felaket günlerinde küçülme duygusunu telafi etmek gayesiyle okumuş yazmış kesim Türk tarihine ilgi göstermişlerdi.⁵⁰

Siyasal bir görüş olarak Türkçülüğün önem kazanmasından sonra Osmanlılık ve Türkçülük arasında kalmış olan yazarlar artık kesin olarak Türkçülüğü tercih etmeye başladılar. O tarihe kadar pek önemi anlaşılamamış olan sosyoloji ve edebiyat tarihi gibi iki yeni sahada, önemli çalışmalar yapılmıştır. İşte

Türkçülüğün teşkilatlanma dönemi açısından önemli bir dernek de 1911 yılında kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'dir. Kuruluşuna Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in öncülük ettiği dernekte Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali (Turan), Akçuraoğlu Yusuf gibi Türkçülük hareketinin önde gelen isimleri yer almaktaydı. Dernek sıfatıyla önemli bir faaliyette bulunmayan Türk Yurdu Cemiyeti, kendi adıyla bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Derginin amaçları arasında, bütün Türklerce kabul edilecek bir ideal yaratmak, Türklerin siyasi ve iktisadi çıkarlarını savunmak ve Türk millî ruhunu geliştirmek düşüncesi yer alıyordu.

Türkçülük hareketinin önderlerinden birisi de Mehmet Emin (Yurdakul) olmuştur. Mehmed Emin, kan bağı ile gelen asalete itibar etmez. Ona göre, çalışmadan, gayret göstermeden ve bir tesadüf eseri sahip olunan asalet yerine, çalışarak ve liyakat ile elde edilen asalet daha değerlidir. Bu konuda Osmanlılardaki devşirmeleri örnek gösterir. Bunlar aslen Türk olmamakla beraber devlete önemli hizmet etmişlerdi. Hakiki asaletin, kişiler için fazilet ile toplumlar için ise ahlak ve saygı değer bir geçmiş ile ölçülebileceğini belirtir.

Ziya Gökalp ve Köprülüzâde Mehmet Fuat bu yeni alanlarda öne çıkan isimler olmuştur.⁵¹

1890 yılında doğan Köprülüzâde Mehmed Fuat⁵² çok genç yaşta ilim dünyasına adım atmış, Türk tarihi ve özellikle Türk edebiyat tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla otorite⁵³ ve modern Türk tarihçiliğinin kurucusu sayılmıştır.⁵⁴

Fuat Köprülü, ülkemizde ilmin ve bu çerçevede tarihçilik mesleğinin en önemli eksikliğini ilim adamı yetiştirecek yükseköğretim kurumlarının bulunmamasında aramaktadır. Bu nedenle tesadüf eseri bir yerlere gelmiş insanların her konuda yazı yazdığını ve bunun da ilmin gelişmesine mani olduğunu belirtmektedir. Avrupa'daki gibi ilim müesseselerinin kurularak genç bilim adamları yetiştirilmesiyle bu eksikliğin ortadan kaldırılabileceğini belirtmektedir. İlmin bir meslek olarak ele alınması yerine sadece bir heves olarak uğraş alanı olduğunu, halbuki olması gerekenin ilim adamlarının yetişmesine ve çalışmasına fırsat vermek olduğunu ifade eder.⁵⁵ Yeni kurulacak eğitim kurumlarında verilecek "Millî Tarih" dersi ile de Türk milliyetçiliğinin gelişmesine katkı sağlanabileceğini belirtir.⁵⁶

Milletleri ayakta tutan gücün "geçmiş" (=tarih) olduğunu vurgulayan Fuat Köprülü, geçmişin gelecekte yapılacak doğru hamleler için ders ve kuvvet olacağını ifade eder.⁵⁷ Bu nedenle özellikle Türk tarihi üzerine çalışmalar yapılmasını gerekli görür. Maziden mahrum milletlerin geleceğe kuvvetle yürümek ve medeniyet aleminde kendilerine bir mevki elde edebilmek için hiç yoktan maziler yaratmaya çalıştıkları bir ortamda, şanlı ve zengin bir tarihe sahip olan Türklerin geçmişlerine karşı ilgisiz kalmasını büyük bir nankörlük olarak yorumlamaktadır.⁵⁸ Türk milleti için üzüntü ve utanç duyulması gereken bir diğer konunun da millî tarih ve kültürümüzü yabancılardan

öğrenmemiz olduğunu belirten Fuad Köprülü, bu durumun Filistin ve Sarıkamış bozgunlarından çok daha esef verici olduğunu belirtmiştir.⁵⁹

İmparatorluktan millî devlete geçiş aşamasında tarih ilmine yeni vazifeler düşmüştür. Çok uluslu bir devletin yıkılıp yerine millî bir devletin kuruluşu aşamasında tarih ilmi aracılığı ile kimlik kazandırma çabası içine girildiği görülmektedir.⁶⁰ Türkiye’de ulus-devlet aşamasına gelinmesi ile tarihin yeniden yazılması eş zamanlı olmuştur.⁶¹ Bu çerçevede “Türk Tarih Tezi” ortaya atılarak yeni cumhuriyet rejimini meşrulaştırma aşamasında tarih ilminden yararlanılmıştır.⁶² Her ne kadar yeni kurulan cumhuriyet idaresi tarih alanında yeni açılımlara girmiş olsa da Osmanlı tarihçilik geleneği üslup, tarz ve zihniyet olarak kendisinden sonraki döneme önemli bir etki yapmıştır.⁶³

Sonuç

Osmanlı Devleti’ne tâbi Hristiyan toplumların ayrılmaya başlamasından sonra tüm uyrukları bir arada tutmak için Tanzimat Fermanı ile beraber “Osmanlıcılık” görüşü ortaya atılmıştır. Siyasi saha dışında edebi alanda da destek bulan Osmanlıcılık görüşü lehinde eserler ortaya konulmuştur. Fakat istenen sonuç alınamamış ve Türkler arasında da milliyetçilik faaliyetleri başlamıştır.

Türkler arasındaki Türkçülüğe ilişkin ilk çalışmalar kültür ve dil sahasında başlamıştır. Çeşitli sözlüklerin hazırlanması ve Türk diline dair yapılan çalışmalar bir süre sonra tarih sahasında, özellikle Orta Asya Türk tarihine ilişkin hazırlanan kitaplarla desteklenmiştir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde aşama kaydeden Türkçü tarih çalışmaları, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra çeşitli dernek ve cemiyetlerin kurulmasından sonra ciddi bir artış göstermiştir.

Türk milliyetçiliğinin ve Türk sosyolojisinin öncüsü sayılan Ziya Gökalp de asalet konusunda Mehmed Emin ile benzer görüşlere sahiptir. 16 Mayıs 1923 tarihli “Yeni Gün Gazetesi”nde “Türk Kimdir?” başlığıyla çıkan yazısında, Türk olmak için yalnız Türk kanı taşımanın yeterli olmadığını, Türk olmak için her şeyden evvel Türk kültürü ile terbiye görmek ve Türk mefkuresi için çalışmanın şart olduğunu belirtir. Ziya Gökalp, milliyetin de din gibi kalben tastik ve lisanen ikrar şartlarına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Ziya Gökalp milleti de, “lisanca, dince, ahlakça ve estetik olarak aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşan bir zümre” olarak tanımlamaktadır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne tabi Müslim ve gayrimüslim tüm unsurların ayrılması ile beraber Türkler kendi millî devletlerini kurmuş, yeni müesseseler oluşturulmuştu. Fakat tarihçilik mesleği donanımlı olarak yeni devletin ideolojisinin oluşturulmasında katkı yapmıştır.

- 1 ŞEREF, Abdurrahman (1339), **Tarih Musahabeleri**, İstanbul, s. 48.
- 2 GÜNGÖR, Erol (2005), **İslamın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, s. 136; Cevdet Küçük, "Millet Sistemi ve Tanzimat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, 1985, s. 1015.
- 3 AKÇURA, Yusuf (1991), **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul, s. 26.
- 4 CEVDET, PAŞA (1991), **Tezâkir**, I, yay. Cavid Baysun, Ankara, s. 79.
- 5 KARAL, Enver Ziya (1977), "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Ankara, s. 253.
- 6 LEWİS, Bernard "Türkiye'de Tarihçilik ve Millî Uyanış", çev. Şinasi Siber, **Türk Yurdu**, II/285, Haziran 1960 Ankara, s. 9.
- 7 AHMED HAMDİ TANPINAR (2003), **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, s. 249-250.
- 8 KURAN, Ercüment (1995), "19. Yüzyılda Milliyetçiliğin Türk Eliti Üzerindeki Etkisi", **Ortadoğu'da Modernleşme**, İstanbul, s. 156; Mehmet Öz, "Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler", **Muhafazakâr Düşünce**, II/7, Kış 2006, s. 70.
- 9 ÖZCAN, Azmi (1992), **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, İstanbul, s. 46.
- 10 ARIKAN, Zeki "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, VI, s. 1587.
- 11 SOMEL, Selçuk (2004), Akşin "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, I, İstanbul, s. 88.
- 12 PALA, İskender (1989), **Namık Kemal'in Tarihi Biyografileri**, Ankara, s. 3.
- 13 MİDHAT, Ahmed (1294), **Üss-i İnkılâb**, Kısım-ı Evvel, İstanbul, s. 3.
- 14 MİDHAT, AHMED **Üss-i İnkılâb**, s. 9-12.
- 15 ORTAYLI, İlber (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, s. 1001.
- 16 HEYD, Uriel (2002), **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, çev. Kadir Günay, Ankara, s. 69.
- 17 LEWİS, Bernard aynı makale, s. 10; U. Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, 104.
- 18 Dilin bütünleştirici rolü denilince ilk akla gelen isimlerden birisi Gaspıralı İsmail Bey'dir. Gaspıralı İsmail Bey'in Türk diline dair görüşleri için bk. Kemal Bakır, "Bütün Türkçü Bir Medeniyet Yolunda İsmail Bey Gaspıralı'nın Dil Politikası", **Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, 17, 2010, s. 179-193.
- 19 AHMED VEFİK PAŞA, (1994), **Lehçe-i Osmanî**, İstanbul 1306, s. 3-4; Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Ankara 1990, s. 3; Ercüment Kuran, "Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihindeki Yeri", **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Ankara, s. 38.
- 20 ORKUN, Hüseyin Namık **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul 1944, s. 46-47. Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak III. Selim devrine kadar gelen dönemi anlatan "Tarih-i Osmanî" adlı ders kitabını da yazmıştır.
- 21 Asıl adı Constantin Borzecki olup Leh asilzadesidir. 1849 yılında Osmanlı ülkesine sığınmış, ardından Müslümanlığı seçerek Mustafa Celaleddin adını almıştır.
- 22 AKÇURA, Y. (1994), **Türkçülüğün Tarihi**, s. 32-33; Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Milliyetçiliğin Türk Aydınları Üzerindeki Tesirleri", **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Ankara, s. 69.
- 23 A. H. TANPINAR,(198), **9XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, s. 244-247; M. Fuad Köprülü, "Millî Edebiyat Cereyanında İlk Mübeşşirler", **Edebiyat Araştırmaları – I**, İstanbul, s. 313.

- 24 KURAN, "E. 19. Yüzyılda Milliyetçiliğın Türk Eliti Üzerindeki Etkisi", s. 159-160.
- 25 TUNÇAY, Mete (1977), "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Ankara, s. 276.
- 26 KODAMAN, Bayram (1991), **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, s. 63-93.
- 27 KODAMAN, B. **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s. 111.
- 28 Okulun diğeri ders kitapları çeviri yoluyla hazırlanırken, tarih ders kitabının çevirisinin sakıncalı olacağı düşünülerek Süleyman Hüsnü Paşa'ya hazırlatılmıştır.
- 29 AKÇURA, Y. **Türkçülüğün Tarihi**, s. 49-50.
- 30 ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kâmus-ı Türkî**, İstanbul 1989, s. 8; E. Kuran, "19. Yüzyılda Milliyetçiliğın Türk Eliti Üzerindeki Etkisi", s. 162.
- 31 ASIM, Necib ARIF, Mehmed (1325), **Türk Tarihi Umumisi**, İstanbul, s. 3.
- 32 KAYMAZ, N. (1977), "Türkçü Tarih Görüşü" **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Ankara, s. 439; E. Kuran, "19. Yüzyılda Milliyetçiliğın Türk Eliti Üzerindeki Etkisi", s. 163.
- 33 Z. GÖKALP, (1993), **Türkçülüğün Esasları**, s. 5; Halil Berktaş, **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü**, İstanbul, s. 31.
- 34 KURAN, E. "19. Yüzyılda Milliyetçiliğın Türk Eliti Üzerindeki Etkisi", s. 165.
- 35 GEORGEON, François (2005), **Türk Milliyetçiliğının Kökenleri Yusuf Akçura 1876-1935**, İstanbul, s. 37; Gökhan Çetinsaya, "Üç Tarz-ı Siyaset", **Türkiye Günlüğü**, S. 79, Kış 2004, s. 37.
- 36 Burada kastedilen bugünkü manada ırkçılık değil; terbiyevî, millî ve kültürel Türkçülük, Türk milliyetçiliğidir.
- 37 AKÇURA, Yusuf (2005), **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, s. 35-62. Entelektüel bir kişiliğe sahip olan Yusuf Akçura'nın düşünce dünyasının merkezinde tarih yer alır. Ona göre tarih, bağlı bulunduğumuz insan toplumunun belli zaman ve alanda çıkarını sağlayacak bilgi, düşünce ve duyguyu vereceği için önemlidir. (E. Ziya Karal, "Önsöz", **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara 2005, s. 11.)
- 38 ARAI, Masami (2004), "Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, I, çev. Tansel Güney, İstanbul, s. 181.
- 39 ÜSTEL, Füsün (1997), **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İstanbul, s. 20-22; BAYRAKTUTAN, Yusuf (1996), **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, Ankara, s. 85-87; Y. Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 165-167; H. N. Orkun, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 85-86.
- 40 AKÇURA, Y. **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 165-168; F. Üstel, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği**, s. 42-45; Y. Bayraktutan, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, s. 87-88; M. Arai, "Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği", s. 186-187.
- 41 SARINAY, Yusuf (1994), **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul, s. 129.
- 42 AKÇURA, Y. **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 165-169; F. Üstel, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği**, s. 63; Y. Bayraktutan, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, s.90-91; M. Arai, "Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği", s. 194.
- 43 ÜSTEL, F. **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği**, s. 42; Y. Bayraktutan, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, s. 88.
- 44 EMİN, Mehmed (1308), **Fazilet ve Asalet**, İstanbul, s. 5-7.
- 45 EMİN, Mehmed (1914), **Türk Sazı**, İstanbul, s. 170.
- 46 ZİYA GÖKALP (1980), "Türk Kimdir", **Makaleler**, IX, Haz. Şevket Beysanoğlu, Ankara, s. 33-37.
- 47 ZİYA GÖKALP, **Türkçülüğün Esasları**, s. 18.

- 48 ZİYA GÖKALP, *Türkçülüğün Esasları*, s. 74.
- 49 SARINAY, Yusuf Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları, s. 131; F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura 1876-1935*, s. 61.
- 50 PEYAMÍ SAFA (1997), *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul, s. 195.
- 51 KAYMAZ, N. "Türkçü Tarih Görüşü", s. 440-441.
- 52 KÖPRÜLÜ M. Fuad (2005), ile ilgili kapsamlı bilgi için bkz. M. Hanefi Palabıyık, *Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*, Ankara.
- 53 İNALCIK, Halil (1968), "Türk İlmî ve M. Fuad Köprülü", *Türk Kültürü*, VI/65, s. 291.
- 54 BERKTAY, Halil (1997), "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, S: 54, (Yaz-Güz 1991), s. 27; Ahmet Yaşar Ocak, "Fuad Köprülü, Sosyal Tarih Perspektifi ve Günümüz Türkiye'sinde Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmalarında "Tarihin Saptırılması" Problemi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, Konya, s. 221.
- 55 PALABIYIK, H. *Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 201-204..
- 56 KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1990), "Asrılık ve Milliyetperverlik", *Köprülü'den Seçmeler*, İstanbul, s. 75.
- 57 KÖPRÜLÜ, M. Fuad "Asrılık ve Milliyetperverlik", s. 74.
- 58 PALABIYIK, H. *Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 210.
- 59 PALABIYIK, H. *Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 218.
- 60 KOÇAK, Kemal (2003), "Cumhuriyetten Günümüze Tarih Anlayışı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 128, Ekim 2000, s. 27; Fatih Mehmet Dervişoğlu, *Türkiye'de Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2002, s. 204; Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul, s. 67.
- 61 ERSANLI, B. *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, s. 22.
- 62 KAYA, Ramazan ÖZDEMİR, Yavuz ŞİMŞEK, Ufuk (2006), "Genç Cumhuriyet ve Oluşturulmaya Çalışılan Tarih Bilinci", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9, 2004, s. 272; Mustafa Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik (1910-1940)*, Ankara, s. 367-375.
- 63 ERSANLI, B. *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, s. 47.

Kaynaklar

- ŞEREF, Abdurrahman (1339), **Tarih Musahabeleri**, İstanbul.
- AHMED MİDHAT (1294), **Üss-i İnkılâb**, Kısım-ı Evvel, İstanbul.
- AHMED VEFİK PAŞA (1306), **Lehce-i Osmanî**, İstanbul.
- AKÇURA, Yusuf (1991), **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul.
- AKÇURA, Yusuf (2005), **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara.
- MASAMİ, Arai (2004), "Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, I, çev. Tansel Güney, İstanbul, s. 180-195.
- ARIKAN, Zeki, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 6, s. 1584-1594.
- BAKIR, Kemal (2010), "Bütün Türkçü Bir Medeniyet Yolunda İsmail Bey Gaspıralı'nın Dil Politikası", **Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, 17, s. 179-193.
- BAYRAKTUTAN, Yusuf (1996), **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, Ankara.
- BERKTAY, Halil (1993), "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", **Toplum ve Bilim**, 54, (Yaz-Güz 1991), s. 19-45.
- BERKTAY, Halil, **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü**, İstanbul.
- CEVDET PAŞA (1991), **Tezâkir**, I, yay. Cavid Baysun, Ankara.
- ÇETİNSAYA, Gökhan (2004), "Üç Tarz-ı Siyaset", **Türkiye Günlüğü**, 79, Kış, s. 37-39.
- DERVİŞOĞLU, Fatih Mehmet (2002), **Türkiye'de Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.
- ERSANLI, Büşra (2003), **İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, İstanbul.
- GEORGEON, François (2005), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura 1876-1935**, İstanbul.
- GÜNGÖR, Erol (2005), **İslamın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul.
- URİEL, Heyd (2002), **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, çev. Kadir Günay, Ankara.
- İNALCIK, Halil, "Tarih İlmi ve M. Fuad Köprülü", **Türk Kültürü**, VI/65, 1968, s. 289-294.
- KARAL, Enver Ziya (1977), "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Ankara, s. 255-259.
- KAYA, Ramazan ÖZDEMİR, Yavuz ŞİMŞEK, Ufuk (2004), "Genç Cumhuriyet ve Oluşturulmaya Çalışılan Tarih Bilinci", **Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, 9, s. 271-281.
- KAYMAZ, Nejat (1977), "Türkçü Tarih Görüşü", **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Ankara, s. 433-443.
- KOÇAK, Kemal, "Cumhuriyetten Günümüze Tarih Anlayışı", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 128, Ekim 2000, s. 25-35.

- KODAMAN, Bayram (1991), **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1990), "Asrılık ve Milliyetperverlik", **Köprülü'den Seçmeler**, İstanbul, s. 72-75.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1989), "Millî Edebiyat Cereyanında İlk Mübeşşirler", **Edebiyat Araştırmaları – I**, İstanbul, s. 271-315.
- KURAN, Ercüment (1994), "Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihindeki Yeri", **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Ankara, s. 33-40.
- KURAN, Ercüment (1994), "XIX. Yüzyılda Milliyetçiliğin Türk Aydınları Üzerindeki Tesirleri", **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Ankara, s. 65-76.
- KURAN, Ercüment (1995), "19. Yüzyılda Milliyetçiliğin Türk Eliti Üzerindeki Etkisi", **Ortaoğu'da Modernleşme**, İstanbul, s. 155-197.
- KÜÇÜK, Cevdet (1985), "Millet Sistemi ve Tanzimat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, s. 1007-1024.
- LEWİS, Bernard, "Türkiye'de Tarihçilik ve Millî Uyanış", çev. Şinasi Siber, **Türk Yurdu**, II/285, Haziran 1960 Ankara, s. 9-12.
- EMİN, Mehmed (1308), **Fazilet ve Asalet**, İstanbul.
- EMİN, Mehmed (1914), **Türk Sazı**, İstanbul.
- ASIM, Necib ARİF, Mehmed (1325), **Türk Tarihi Umumisi**, İstanbul.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1997), "Fuad Köprülü, Sosyal Tarih Perspektifi ve Günümüz Türkiye'sinde Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmalarında "Tarihin Saptırılması" Problemi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 3, Konya, s. 221-230.
- ORAL, Mustafa (2006), **Türkiye'de Romantik Tarihçilik (1910-1940)**, Ankara.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1944), **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, s. 996-1001.
- ÖZ, Mehmet, "Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler", **Muhafazakâr Düşünce**, 7, Kış 2006, s. 67-75.
- AZMİ, Özcan (1992), **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, İstanbul.
- PALA, İskender (1989), **Namık Kemal'in Tarihi Biyografileri**, Ankara.
- PALABIYIK, M. Hanefi (1997), **Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği**, Ankara. 2005.
- SAFA, Peyami, **Türk İnkılabına Bakışlar**, İstanbul.
- SARINAY, Yusuf (1994), **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul.
- SOMEL, Selçuk Akşin (2004), "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, I, İstanbul, s. 88-116.

ŞEMSEDDİN SAMİ (1989), **Kâmus-ı Türki**, İstanbul.

AHMED HAMDİ TANPINAR (2003), **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul.

TUNÇAY, Mete (1977), "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Ankara, s. 276-311.

ÜSTEL, Füsun (1997), **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İstanbul.

ZİYA GÖKALP (1980), "Türk Kimdir", **Makaleler**, IX, hzl. Şevket Beysanoğlu, Ankara, s. 32-37.

ZİYA GÖKALP (1990), **Türkçülüğün Esasları**, Ankara.

TÜRK DEVLETLERİNDE HAKİMİYETİN PAYLAŞILMAZLIĞI - YÖNETİM ORTAKLIĞI GELENEĞİ

PROF. DR. ABDULKADİR YUVALI*

Türkler, insanlık tarihinde birçok hususiyetleri temsil yanında Türk devletlerinin kurulma, yönetme ve dağılma süreçlerinde, "hâkimiyetin paylaşılmazlığı ve yönetimde ortaklık ilkeleri" yönüyle farklı bir konuma sahiptirler. Türklerin tarih boyunca kurucusu oldukları devletlerin sayısının 100'lerle ifade edilmesi bazı çevrelerin hayreti veya kıskançlığına sebep olmaktadır. Bugün yedi bağımsız, on üç özerk Türk cumhuriyetinin varlığı tarihteki Türk devletlerinin sayısı konusundaki görüşümüzü doğrulamaktadır. Daha önceki makalelerimizde, (Türk Devlet Geleneği, Türk Hâkimiyet Düşüncesi vb.) hususları kaleme almıştık. Burada Türk devletlerinde bilaistisna hâkimiyetin paylaşılmazlığı yanında Türk devletlerinin hâkim oldukları coğrafyalardaki halklarla yönetim konusundaki engin hoşgörüsü ve hatta ortaklığı üzerinde durmak istiyoruz.

Türk devletleri, yönetimleri altına almış oldukları farklı kültür, inanç ve renkteki halklarla bir arada yaşama konusunda yeryüzünde hiçbir millette görülmeyen bir özelliğe sahiptirler. Türk devletleri, hâkim oldukları coğrafyaları ve üzerinde yaşayan halkları, Türk halklarının lehine sömürgeleştirmemişler ve

* Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Türk devletleri,
yönetimleri altına
almış oldukları
farklı kültür,
inanç ve renkteki
halklarla bir
arada yaşama
konusunda
yeryüzünde
hiçbir millette
görülme
yeni bir özelliğe
sahiptirler.

sömürmemişlerdir. Nitekim Balkanlar, Ortadoğu, Kafkasya, Hindistan, Kuzey Afrika vb. Coğrafyalar Türklerin hâkim olduğu dönemlerde hiçbir zaman sömürgeleştirilmemiştir. Söz konusu toprakların, zenginlik kaynakları Türk devletinin öz vatanına taşınmamış veya Türk halklarının lehine kullanılmamıştır. Bu yüzden biz yazılarımızda, ağırlıklı olarak Batı dünyasında kullanılmış olan “imperium=imparator” kavramı yerine “Devlet”i tabirini kullanmayı tercih ediyoruz. Türklerin en eski tarihlerden beri yakın komşu, rakip ve hatta düşman konumundaki Çin’de kurulmuş olan devletler büyük de olsa küçük de olsa unvanları da imparatordur. Çin imparatorları, Kuzey ve Batı komşuları olan Türk yurtlarını her zaman sömürge, olarak görmüşler ve üzerindeki insanları da köle olarak görmüş, XXI. Yüzyılda Çin Halk Cumhuriyeti’nin Doğu Türkistan coğrafyası ve bu toprakların sahibi Uygur Türklerine karşı reva

görmüş oldukları insanlık dışı muamele görüşümüzü doğrulamaktadır. Bunun bir diğer yakın örneği Avrupa coğrafyasındaki siyasi kuruluşların hemen bütün hayatları boyunca, kendi vatanları dışındaki topraklar sömürge ve üzerlerinde yaşayan insanlar da köle olarak görme geleneği Roma İmparatorluğunun bugünkü Avrupa’ya mirası olmalıdır. Aynı şekilde, Batı dünyasını temsil etmekte olan ülkelerin, Afrika ve Amerika Kıta’sındaki sömürgeleştirme ve köleleştirme politikalarına bağlı olarak yaşanmış olan hadiseler insanı insanlığından utandırmaktadır. Batı dünyasının ülke ve insan merkezli çifte standartta karnelerindeki kırık notlar olarak tarihe geçmiştir. Bu örnekleri hemen her dönem ve farklı coğrafyalar merkezli olarak çoğaltabiliriz. Zira Batı dünyasının Tarihi ve coğrafi manadaki atası Roma İmparatorluğu *Divide et Imperium* yani *Parçala ve Hükmet (Yönet)* politikasını M.Ö devirlerde başlatmıştır.

Tarihi Türk devletlerinin bu konudaki bilinen ilk atası Büyük Hum hükümdarı Mete Han olarak bilinmektedir. Mete Han ile başlatılmış olan Türk devlet yönetimi bir töre hâlinde dünden bugüne Türk devletleri, zemin ve zamana göre geliştirerek devam ettirmişlerdir. Türk devletlerinin bu özelliğini en genel manada; yönetimde ortaklık, hâkimiyetin paylaşılmazlığı olarak da tanımlayabiliriz. Bu ilke, bir devlet düşüncesi olarak dünden-bugüne devam etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti, hâkim olduğu coğrafyadaki dili, dini ve hatta rengi farklı olan yerel unsurları devletin hemen bütün yönetim kademeleri hatta savunma yani askerî hizmetlerde onlardan istifade etmiş yani yetki ve sorumluluklarını onlarla paylaşmakta bir mahzur görmemiştir. Selçuklu devlet hayatında Nizamülmülk ve ailesinin konumu bunun

en açık örneğidir. Aynı şekilde Osmanlı Devlet hayatında, sivil yönetimin başı Sadrazamlar ve askerî yönetimdeki Beylerbeylerinin aileleri, mensup oldukları kültür çevreleri incelendiği zaman Osmanlı devlet yönetimindeki yönetim ortaklığı ayan-beyan ortadadır.

Türk devletleri için ortak payda konumundaki “hâkimiyetin paylaşılmazlığı ve yönetimdeki ortaklık” anlayışı, özellikle de Türk devletlerinin duraklama ve gerileme süreçlerinde yaşanmış olan olumsuzluklar da göz ardı edilmemelidir. Büyük Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin dağılma sürecinde görülmüş olan ihanetler ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkmış olan iç ve dış tehlikelere dair acı örneklerin de göz ardı edilmesi mümkün değildir. Büyük Selçuklu tarihindeki “Oğuz Türklerinin” maruz kaldıkları tehdit ve tehlikeler karşısında namus, haysiyet ve onurlarını kurtarabilme ve hatta yaşayabilme uğruna kurucusu oldukları devlete karşı isyan etmelerinin sebebi söz konusu üst düzey yöneticiler ve onların akıl almaz uygulamaları ile yakından ilgilidir. Aynı mealdeki örnekler Osmanlı Devlet hayatında daha Kanuni Sultan Süleyman’ın son devirlerinde gündeme gelmiştir.

Tarihi Türk devletlerinde görülen ve bir gelenek hâlinde dünden bugüne devam etmiş olan “hâkimiyetin paylaşılmazlığı ve yönetim ortaklığı” anlayışına bağlı olarak Tarihi Türk devletlerinin yönetimleri altındaki farklı inanç ve kültür unsurları tarihlerinin en mutlu dönemlerini Türk devletlerinin yönetiminde Zira Türk yönetim anlayışında, zapt edilen veya fethedilen topraklar asla ve asla sömürge olarak görülmediği gibi üzerindeki insanlar da kölelik gibi bir muameleye maruz kalmamışlardır. Osmanlı Devlet yönetimindeki, Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya vb. yerler örnek olarak gösterilebilir. Bu yüzden olmalı ki, nerede bir Türk devleti varsa orada *hürriyet* ve *adalet* var demektir. Türk halkları, yeryüzünde 120’nin üzerinde devletin kurucusu olmuşlarsa, bu onların gittikleri hemen her yerde hürriyetin ve adaletin temsilcisi olmaları ile ilgilidir. Nitekim Büyük Türk Hukuk Âlimi S. Maksudi Arsal, “*Türkler kanun seven, hukuk yaratan bir millettir. Hukuk yaratıcı bir millet olmaları, devlet kurucu millet olmalarının bir neticesidir, çünkü hukuk devletlerle doğar*” bu veciz sözleriyle bu güzelliği tanımlamıştır.

Mete Han, insan haysiyet ve şerefini her şeyin üstünde tutan bir anlayışla; idarî, askerî, malî ve sosyal alanlardaki uygulamalarının hemen tamamı çağdaşı veya

Zira Batı dünyasının Tarihi ve coğrafi manadaki atası Roma İmparatorluğu Divide et Imperium yani Parçala ve Hükmet (Yönet) politikasını M.Ö devirlerde başlatmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti, hâkim olduğu coğrafyadaki dili, dini ve hatta rengi farklı olan yerel unsurları devletin hemen bütün yönetim kademeleri hatta savunma yani askerî hizmetlerde onlardan istifade etmiş yani yetki ve sorumluluklarını onlarla paylaşmakta bir mahzur görmemiştir. Selçuklu devlet hayatında Nizamülmülk ve ailesinin konumu bunun en açık örneğidir. Aynı şekilde Osmanlı Devlet hayatında, sivil yönetimin başı Sadrazamlar ve askerî yönetimdeki Beylerbeylerinin aileleri, mensup oldukları kültür çevreleri incelendiği zaman Osmanlı devlet yönetimindeki yönetim ortaklığı ayan-beyan ortadadır.

daha sonraki devirlere "Türk devlet geleneği" olarak intikal etmiştir. Bu yüzden tarihin herhangi bir döneminde ve farklı coğrafyalarda tarih sahnesine çıkmış olan bir siyasi teşekküle "Türk Devleti" adının verilebilmesi için söz konusu "Türk devlet geleneği" ölçü ve esas olarak alınmıştır. Türk beyleri ve hakanları, bir yönüyle *töre*'ye uymak zorunda oldukları gibi diğer yandan da, gerekli hallerde; "*töre*'yi değiştirebilir veya yeni *töre*ler koyabilirlerdi. Türk Devlet Geleneği bu özelliğinden dolayı statik olmaktan ziyade dinamik yani gelişmeci, günümüz tabiri ile çağdaş bir özelliğe sahip olmasına bağlı olarak dünden-bugüne gelişerek -değişerek süregelmiştir.

Türk tarihinin bu güzel ve aynı zamanda düşündürücü geleneğinin bilinen ilk uygulayıcısı Büyük Hun Devleti'nin hükümdarı Mete Han'dır. Tarihi Türk devletlerinin yönetimleri incelendiğinde; devletlerin genellikle idari, adli, mali ve askerî yönetimlerinde, hâkim oldukları topraklarda yaşamakta olan farklı unsurlara yönelik olarak yönetim ortaklığı uygulaması açık olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşlarının arifesinde yani söz konusu coğrafyada birbiri ardınca toprak kaybettiği süreçte bile dâhiliye nazırının bir Ermeni olması (ihanetinden dolayı zikrediyoruz) bir tesadüf değildir. Bu manada devlet yönetiminin hemen her kademesinde yerel unsurlara mensup yetki-makam sahibi yüzlerce örnek verilebilir. Kısaca zikretmeye çalıştığımız olumsuzluklara rağmen Tarihi Türk devletlerinin yönetimlerindeki bu anlayışın temelinde insan merkezlilik ilkesi bulunmaktadır. Kâinatın sahibi Yüce Allah (cc), insanoğlunu yeryüzündeki bütün canlıların fevkinde ve hatta bütün canlıları ve nesnelere de insanoğlu için yaratmış olduğu aşikârdır. Aynı şekilde İslâm dinini insanlığa tebliğ etmiş olan Yüce Peygamberimiz, haksız yere bir insanın gönlünü kırmanın Kâbe'yi yıkma ile eş, haksız yere bir insanı öldürmeyi de insanlığı

öldürme olarak görmüşlerdir. İşte bugünkü mevcut Tarihi belge ve bilgilere göre ilk örneği, Büyük Hun hükümdarı Mete Han'da görmüş olduğumuz Türk devlet geleneği ve hâkimiyet düşüncesi de devletin yönetiminde insanı merkeze koymuş yani insan merkezli bir yönetim anlayışının ilk uygulayıcılarından birisi olmuştur. Temeli insan merkezlilik olan bu güzel uygulama, Türk devlet geleneği adıyla dünden bugüne Türk devletlerinin yönetimlerinde gelişerek-değişerek süregelmiştir.

Türk Devlet
Geleneği bu
özelliğinden
dolayı statik
olmaktan ziyade
dinamik yani
gelişmeci,
günümüz tabiri
ile çağdaş bir
özelliğe sahip
olmasına bağlı
olarak dünden-
bugüne gelişerek
–değişerek
süregelmiştir.

Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi Yayın İlkeler

Düşünce Dünyasında Türkiz dergisi, sosyal bilimler alanında iki ayda bir yayımlanan hakemli bir dergidir. Her yılın son sayısında derginin yıllık dizini yayımlanır.

Makalenin yazarı; adını, soyadını, unvanını, belirtmeli, ayrıca iletişim sağlanacak açık adres, telefon numarası ve e-posta adresini vermelidir.

Dergiye gönderilen yazılar, bilgisayarla hazırlanarak PC uyumlu disket (CD veya DVD) üzerinde veya e-posta adresine gönderilmelidir.

Gönderilen yazılar, daha önce yayımlanmamış olmalıdır. Herhangi bir sempozyum, kongre vb. bilimsel toplantıda sunulmuş olan bildirimler veya diğer bilimsel yazılar; etkinliğin adı, yeri ve tarihi belirtmek koşuluyla yayımlanabilir.

Dergimizde yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler ve sorumluluk yazarlara aittir

Yayımlanmaları amacıyla dergiye gönderilen yazılar; Yayın Kurulunca yayın ilkeleri açısından incelenir ve değerlendirilmek üzere alanında uzman iki hakeme gönderilir. Ancak, hakemlere yazar adı, yazarlara ise hakem adı bildirilmez. Hakem raporlarından birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması hâlinde, üçüncü bir hakeme gönderilir ve bu sonuca göre Yazı Kurulunca yazıların yayımlanması hususunda karar verilir.

Yayın Kurulu, hakemlerin eleştiri ve önerilerini dikkate alarak yazılar üzerinde anlatım açısından gerekli düzeltmeleri yapabilir.

Yayımlanması uygun görülmeyen yazılar, bir örneği saklanmak kaydıyla, yazarın isteği üzerine iade edilir.

Yazım Kuralları ve Biçimsel Özellikler

1. Dergiye gönderilen yazılar, Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu'na (kısaltmalar dâhil) uymak zorundadır. Yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır.
2. **Başlık:** İçerikle uyumlu olarak en çok 10-15 sözcükten ibaret, tamamen büyük harfle, koyu (bold) ve 12 punto olmalıdır. Ara başlıklar, bölüm başlıklar ve alt başlıklar sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde, 11 punto koyu yazılmalıdır.
3. **Yazar adı ve adresi:** Makale yazarı, adını, soyadını ve unvanını yazı başlığının altına (*) işaretini belirterek yazılmalıdır. Bu işaret, dipnotta gösterilecek, makale yazarının kurumu ve unvanı yazılacaktır. Herhangi bir kurumda görev yapmayan yazarlar, konumuna uygun sıfatları kullanılmalıdır: Araştırmacı, yazar vb.
4. **Ana metin:** Yazılar, Times New Roman tipi ile 16 punto büyüklüğünde ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır.

Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

5. Yazılara bilgisayarla sayfa numarası verilmelidir (Gerekirse çıktılar üzerinde kalemle verilebilir).

6. **Kaynak gösterme:** Metin içinde yapılan göndermeler soyadı, basım yılı, gerektiğinde sayfa numarası parantez içinde belirtilmelidir:

(Özbay 2010), (Özbyay 2010: 163). Yazarın aynı yıl yayımlanmış birden çok eserine gönderme yapılmışsa (Altın 2010 a Altın 2010 b); birden çok kaynağa gönderme yapılmışsa (Erkin 2008, Canbel 2009) şeklinde belirtilmelidir. Birden çok yazar adı yazılmalı ve “vd” kısaltması kullanılmalıdır: (Yakıcı vd. 2005)

Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılmalı, sayfa altında ve numaralandırılarak gösterilmelidir. Herhangi bir internet adresine yapılan göndermelerde buadresler kaynaklar arasında verilmeli ve indirme tarihi belirtilmelidir:

(<http://www.Guntulu.com.tr/22.03.2010>).

7. **Kaynaklar:** Yararlanılan kaynaklar, yazının sonunda “Kaynaklar” bölümünde, 10 punto alfabetik olarak verilmelidir. Makalelerde Türkçe kaynaklara öncelikle yer verilmelidir.

Örnek olarak:

Tek Yazarlı Makale:

ÖZÖNDER Cihat (1984), “Kültür Bültenleşmesi ve Alt Kültür Grupları Hakkında Düşünceler”

Türk Kültür Araştırmalar, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 132: 136-139.

Tek Yazarlı Kitap:

ÖZBAY, Hüseyin (2010), *Kelimeler Kuşatması*,

Ankara: Berikan Yayınevi Yayınları.

FORSYTH, Patrick (2000), *30 Dakikada Rapor Yazma* çev. E. Sabri Yarmalı, İstanbul: Damla Yayınevi Yayınları.

İki Yazarlı Kitap:

KIRAN, Zeynel ve KIRAN Ezgiler. (2001), *Dil Bilimine Giriş*, Ankara: Seçkin Yayınları.

Çok Yazarlı Kitap:

KORKMAZ, Zeynel vd. (2001), *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ankara: Yargı Yayınları.

Yayımlanmamış Tez:

KARA, E. (1996), *Öğretmenlerin Statü Düzeyleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yazarı Aynı Yayımlanmış Birden çok Makale veya Kitabı Varsa:

KORKMAZ, Zeynep (2005 a), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2005 b), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 2*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

THE PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL OF OPINIONS WORLD (DÜŞÜNCE DÜNYASI'NDA TÜRKİZ)

The Journal of Opinions World is a peer viewed journal devoted to the social fields published on bi-monthly period. The annual index is given in the last issue of the year

The author(s) are supposed to clearly state their names, titles, institution and give a Corresponding address or an email.

The manuscript must be submitted a PC compliant CD or through email

The papers must be original and not published previously in any other journal. The papers submitted to a conference, congress or symposium can be published provided that the name, the place and the time of the activity are clearly stated.

All the opinions and the ideas published in the journal entirely belong to the authors and do not bind the journal in any way.

The papers submitted to the journal are first checked regarding to the publication rules of the journal by the editorial board and then sent to two referees for the through reviewing process. The manuscripts sent to the referees do not contain the names of the authors.

Similarly the names of the referees are not revealed to the authors. In the case of one positive one negative view of the referees the manuscript is sent to a third referee for the final decision.

The editorial board reserves the right to make syntaxual changes on the papers based on the recommendations of the referees.

The rejected papers are returned to the authors upon request. A copy of each paper is achieved by the journal

Writing rules and formatting

1. The papers sent to the journal must be in compliance with Turk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu (including the abbreviations)
2. **Title:** The title must be in good compliance with the content, contain maximum 10-15 words, written in bold 12 fond capital letters. The sub titles should be 11 fond bold letter in title case
3. **The name and the title of the author** should be written under the title with. * This should give in the footnote indicating the institution and the title of the author.

The authors which are not working in any institution should use titles which describe them such as researcher, author etc

4. **Main text:** The main text should be written 11 fonts Times New Roman with single spacing. The quotations should be italic and given within." The quotations

longer than five lines should be given by 1 cm indentation from the both end of the page with single spacing.

5. The papers should not contain page numbers (The authors may indicate the pages with a pencil on the hard copy if necessary)
6. **Referencing:** The references in the text should be given by the surname of the author and the publication year of the source in parenthesis (Özbay 2010). The related page can be quoted if necessary (Özbay 2010: 163). More than one documents of the same author published in the same year are referenced as (Altın 2010 a, Altın 2010 b); Referencing more than one source should be made as (Erkin 2008, Canbel 2009).

The sources with more than one author should be given by the surname of the first author followed by et.al and the publication year: (Yakıcı et.al. 2005)

The footnotes should only be employed for the explanations and numbered according to the order given in the page. The quotations from an internet address should be given in the references by stating the downloading date:

(<http://www.guntulu.com.tr/22.03.2010>).

7. **References:** All the sources used in the study should be given in the "References" section in 10 fonts alphabetical order . The Turkish sources should be given priority.

Followin gare the examples of giving various references

Paper with a single author:

ÖZÖNDER, Cihat (1984), "Kultur Bultenleşmesi ve Alt Kultur Grupları Hakkında Duşunceler." **Türk Kultur Araştırmaları**, Ankara: Turk Kulturu Araştırma Enstitüsü Yayınları, 132: 136-139.

Book with a single author:

ÖZBAY, Huseyin (2010), **Kelimeler Kuşatması**, Ankara: Berikan Yayınları.

FORSYTH, Patrick (2000), **30 Dakikada Rapor Yazma** çev. E. Sabri Yarmalı, İstanbul: Damla Yayınevi.

Book with two authors: KIRAN, Zeynel ve KIRAN, Ezgiler (2001), **Dil Bilimine Giriş**. Ankara: Seçkin Yayınlan.

Book with multiple authors: YAKICI, Ali vd. (2008), **Üniversiteler İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Ankara: Gazi Kitabevi.

Unpublished thesis: KARA, E. (1996), **Öğretmenlerin Statu Düzeyleri** Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Multiple papers or the book written by the same author and published in the same year: KORKMAZ, Zeynep (2005 a), **Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1**, Ankara: Turk Dil Kurumu Yayınları. KORKMAZ, Zeynep (2005 b), **Türk**